
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

योनिं हस्वरं। यो यो निमधितिष्ठस्येकः। विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः। मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरं। मायापरेस्याभिमुखेच विलज्जमाने त्यादिश्रुतिस्मृतिभिरीश्वरस्य मायानियंतृत्वावधारणात् प्रतीतत्स्वरूपावरणानुपपत्तेस्तस्यैव सर्वज्ञत्वं जीवस्य तत्प्रतिबिंबस्य अनेन हि प्रसक्तो अनीशया शोचति मुह्यमान इत्यादि वचनाद् विद्यावृत स्वरूपत्वादत्तात्वेत्येत्यभिप्रेत्याह॥ अध्वस्तेति अध्वस्ता अनादिकालमारभ्याखंडं दृश्यमाना या माया जीवपुरुषार्थछादनेन तदनर्थहेतुभूतानत्वतावरणस्य नितरां वारणं यस्मात्तत्तया॥ मायाया अर्थाच्छादनेनानर्थापि स्थापकत्वमुक्तं श्रीभागवते॥

॥ॐ नमः श्रीगणेशाय॥ वेदांतवनसंचारिणी[illegible]गुहाशायं॥ ज्योतिर्विराजते ध्वस्तमायावरणवारणं॥१॥ रामकृष्णवासुदेव॥ श्री रामजयरामजयजयराम॥

=अज्ञानं / रजतमिव / राहुरिव

=अर्थस्वरूपं पंक्तौ आणापि स्पर्शः॥२॥

ऋतेर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि। तद्विद्यादात्मनो मायां यथाभासो यथा तमः इति॥ प्रश्नोत्तिवाच्छेदः॥ स्वप्रकाशासंगचैतन्यस्य वस्तुतो मायाप्रत्याश्रयविषयत्वानुपपत्ते। सापाश्रयविषयत्वे तत्वरतेतरानिरूपणाच्च तदपेक्षा मायान वस्तु सतीत दिदमा[illegible]॥ ध्वस्तेति॥ [illegible] नित्यनिरस्त सत्ता के स्पर्शः। यद्वा मायावरणमेव वारणो म[illegible]गजः दुर्वारत्वाज्ज्ञानीभयादिविदोषहेतुत्वात् सः ध्वस्तः समूलमुन्मूलितो येन प्रत्यगात्मतया साक्षात्कृतेन तत्तेन तथा। जडापि चरमसाक्षात्कारात्मिका वृत्तिर्यद्बलम[illegible] चरमसाक्षात्कृतेन तत्तेन तथा। एवं शास्त्रीय अंशेन निरूढमायावरणं निवारयति तत्र तस्य कासंभावनेति भावः॥

उत्कटभावकोटिकः संशयः॥२

Acc. No. 371M-1750

Title - भेद धिक्कार प्रक्रिया

Author - श्री॰ नृसिंह शर्मा मुनि

Date - ?

Subject - वेदान्त.

folio - 74 (1 No. folio missing)

Xerox - 143

लक्षणालक्षितं विषयभूतं वस्तु सप्रयोजनं निर्दिश्य प्रकरणनिष्पत्तिस्थानं सूचयन्न
प्रकृतजनस्यापि सुबोधायोपलक्षणांतरमाह ॥ नीलेति ॥ नीलाचलेयागुहावर्त तत्रा
भिव्यक्तिहेतुत्वात् गुहापुरुषोत्तमसिंहस्थानं तत्ररोते निरतिशयैश्वर्यशालितयाऽभि
व्यज्यते इति तथोक्तं तत्र प्रारूढानामपि प्रकाशमानज्योतिष एवं स्वरात्मकेवलमुक्तं विष्णु
पुराणे ॥ ब्रह्माक्षरमजं नित्यं यथासौ पुरुषोत्तमः ॥ तथा रागादयो दोषाः प्रयांतु प्रशामं
ममेति ॥ उक्तलक्षणे ब्रह्मणि प्रमाणाकांक्षायामाह ॥ वेदांतेति ॥ वेदांता एवानभ्या
सिनो दुरवगाहित्वाद्वनमिव वनं । फलं च नार्थवादादिफलपुष्पादियुक्तनानाशाखा
कांडवल्लीसमुदायात्मत्वाद्वा वनमिव वनं वेदांताः तदात्मत्वाडुपनिषदां तत्वं । तत्र
संचरणशीलं तदेकावगम[illegible]मिति यावत् ॥ अत्र वनपदेनोपनिषदां कात्स्न्यपरेण ता
सां ब्रह्मणि प्रामाण्यकारणता इति सामान्यं सूचितं ॥ उक्तलक्षणे ब्रह्मणि मानांतरानिरू
पणात् ॥ नावेदविन्मनुते तं बृहंतं । नैषा तर्केण मतिरपनेया । सर्वे वेदा यत्पदमामनंति
तं त्वौपनिषदमित्यादिश्रुतेस्य सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म [illegible] यतो वा इमानि भूतानि जायंते
सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति यः सर्वज्ञः
सर्वविदित्यादिसमस्तवेदांता एवोक्तलक्षणे ब्रह्मणि प्रमाणमिति भावः ॥ अत्र वन
नोऽगुहादिकीर्तनात् सिंहाकृतिस्त्वो भीष्टं ब्रह्मैवेति तं ॥ ननु समस्तभेदसत्वसाधनसमर्थे
प्रकरणभंगादिमतानुवर्तिषभि[illegible]नवतार्किकेषु जीवत्सु सत्सु कथं वेदांतानां स्वारस्य

वृष

मात्रेण प्रत्यगभिन्नाद्वयब्रह्मणि प्रामाण्यं सिद्धोदिसानां स्य सर्वे सेनापि परमेश्वरेण मां प्रतिजीवु
परादिभे [illegible] दसत्यत्वम [illegible] शब्दसाधयितुमिति परमेश्वरेण सह विवादयामेन वदन्नन्या श्रुति
तन्तिरा श्रुतिः सुकरेति सूचयन्नन्न किंभा [illegible] रनमेणाचेत सापुनस्तामेवानुसंधत्ते ॥ किंन
त्वमित्यादिना ॥ हे नरहरे आस्तां तावदन्यदभेदसाधनमानं न वैव नाम निरूच्य [illegible] मानं मदभे
दं साधयतीत्याह ॥ किं न त्वं नरसिंह एवेति ॥ त्वं नरसिंह [illegible] एव न किमिति । किमानन्त्यर्थ आक्षि
प्यते । तव नरसिंह नामधेयत्वस्य लोकवेदसिद्धत्वादस्य र्त्ति तदर्म धारयसमासात्मकनाम
निर्वचनेन नरशब्दवाच्यस्य मम सिंहशब्दार्थत्वेन श्रुतिसिद्धेन त्वयोः सहाभेदप्रतीतेर्नाव

॥ किं न त्वं नरसिंह एव यदि वा नाहं न नो चेत् [illegible] कथं बन्धो मय्यखिलेश्वरे त्वयि विभो
किं नास्ति मत्तः परः ॥ इत्याद्यर्थवशात्मबन्धहरदं साधं वचो यो रूपं न त्वं नाथ तद
हं त्वमेव नरहरे इत्यासमाप्तं स्वयि ॥ २ ॥ श्रीकृष्णचरणकमलेभ्यो नमः ॥

योर्भेदः सन्निरूपणः ॥ ननु नु जीवस्य मदभेदेन त्वं किमित्य [illegible] त आह ॥ यदि वा [illegible] हं नान किं
मित्यनुषंगः । भावि न शब्दजीवत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् तदपलापः कर्तुं शक्यत इत्यर्थः ॥
ननु त्वं नानेति न किंतु प्रमाता त्वेकर्तृत्वभोक्तृत्वादिबंधयु [illegible] क्तत्वा [illegible] त्तत्व नित्यमुक्ते
न मया सह भेद एव नाभेद इति शंकते ॥ नो चेदिति ॥ उक्तविधया अभेदो न चेदित्यर्थः
स्यादेतत् एवं [illegible] धो [illegible] यदि मयि वास्तवः स्यात् सत्तु मुखप्रतिबिंबादिगतत्वयाम तादि
वदौपाधिकाभेदमुपजीव्य मयि क्रियंतं कालं स्थितः अधुनाश्रुतियुक्तिन्यायादिना

१३११
राम

परमेश्वरा[illegible]स्तनानिश्चितेमयि कथं वास्तवः बंधो घटेत। अवास्तवेन च तेन कथमावयोः सत्यभे
दसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह ॥ कथं बंधो मय्यखिलेश्वरे त्वयीति ॥ त्वयि मयीति सप्तम्योः सामानाधिक
रण्ये ॥ किंच विभुत्वप्रसिद्धिरपि तव सर्वभेदसत्तामपवदति। निरवयवस्यासंगस्य वस्तुतः
केनापि संयोगादेरसंभवेन सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः। अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः
स्थितः। सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः। सर्वव्यापी [illegible] स भगवान् तस्मात्सर्वगतः
शिवः। महान्प्रभुर्वै पुरुष इत्यादिवचनसिद्धसर्वात्मत्वयोगित्वस्यैव विभुत्वात् तदुक्त्यभिप्रे
तत्वेन संबोधयति ॥ विभो इति ॥ ननु जीवानामनेकत्वात् एकेन मया कथं तेषामभे
दः इत्याशंक्य तद्भेदोऽप्यवास्तव इत्याह ॥ किं नास्ति मन्य इति ॥ मदन्यो नो जीवः किमस्ति ना
स्त्येवेत्यर्थः ॥ एतदतिरिक्तानि शरीराणि ममैव भोगसाधनानि शरीरत्वात् एतच्छरीर
वत्। चैत्रमैत्रात्मानौ न वस्तुतः परस्परं भिद्येते उपाधिपरामर्शं विना भेदेनाविभाव्यमा
नत्वात् घटाकाशवदित्यादिप्रयोगात् द्विपक्षकल्पनागौरवादिबाधकतर्कोपेतादेकोदेवः
सर्वभूतेषु गूढः एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ॥ अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव
च स्थितमित्यादिवचनाच्च जीवैकत्वसिद्धिः ॥ न चैवं कर्तृत्वभोक्तृत्वव्यवस्थाया एकस्य
सकलशरीरवर्तिसुखदुःखाद्यनुसंधानस्य चानुपपत्तिः स्यादिति वाच्यं ॥ स्थूलसू
क्ष्मशरीरद्वयभेदेनैव तदुपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ ननु तत्त्वतनामनिर्वचनमात्रेना
वयोरभेदसाधकैस्तस्य पौरुषेयतया स्वार्थमानान्तरापेक्षणात् भेदहेतोर्बंधस्य सर्वजनीन
त्वादबाधितत्वेन मिथ्यात्वायोगात् तत्त्वदनुभवस्य च वटयक्षानुभववत् बंधवैतथ्या

रूपम

८=उपाधितानाभावकृतभेदत्तानविषयत्वाभावात=८

साधकत्वादित्याशंक्याह ॥ अस्मादर्थवदित्यादिना ॥ स्वात्मबंधहर इत्येतत्प्राधान्यस्य तदपौरुषेयं वचो इ
र्थवद्धा[illegible]दित्यन्वयः ॥ एष एव नृ एष हि सर्वत्र सर्वदा सर्वात्मा सिंहोऽसौ परमेश्वरो सौ हि सर्वत्र स
दा सर्वात्मा सन् सर्वमत्ति नृसिंह एवैकः तः ॥ उपद्रष्टा नुमंता एष आत्मा नृसिंहस्त्रिरूप एवाविकारो
रूप[illegible] उद्धासबीजेत्यादिके बहुव्रीहि परिगृहीतं ॥ अयं भावः ॥ तापन्यां चतुर्थखंडे एष नृ ए
वेत्यादिस्मृतिवाक्य मपौरुषेयतया निरस्तसमस्ताप्रामाण्यशंकं पौर्वाप र्यन्यायेनुमानो
तरात्प्रबलं पदार्थद्वयप्रदर्शनपूर्वकं समानाधिकर णपदद्वयात्मकमहावाक्यात्मकं नो मनि
वचनेन प्रसक्तब्रह्मात्मभेदपरं न शक्यमन्यथयितुं ॥ तदुक्तं तापनीयदी पिकायां ॥ मंत्र

॥ अस्यादर्थवदात्मबंधहर इत्याद्यं वचोपौरुषं ॥ श्रीनृसिंहपरब्रह्मणे नमः ॥

मंत्रराजमध्यगतनृसिंहपदेनैव ब्रह्म स्वात्मैक्यं प्रतिपन्नमित्याह ॥ एष एव नृ इत्यादिना ॥
मंत्रराजमध्यगतनृसिंहपदेनैव ब्रह्म स्वात्मैक्यं प्रतिपन्नमित्याह ॥ एष एव नृ इत्यादिना ॥
यदवादि प्रसंगात्मनि सर्वज्ञनीनो बंधः सत्य इति तदसाधु । देहात्मभावस्यास स्यापि स
र्वजनीनत्वात् । किंच मंत्रराजमध्यस्थ नृसिंहपदार्थप्रकटनाय द्वितीयखंडे नुजीवस्य स्वरूप
मेतस्य छिन्नर्थं बंधं हंतीति नृसिंह इति चव्याख्येति मभिप्रेत्य स्वात्मबंधहर इत्यभेदेनावगत
स्यतव स्वात्मीयबंधनिवर्तकत्वाभिधानाद्बंधवैतथ्यं दुर्निवारं । न हि बंधस्य सत्यत्वे
प्रतीच्यस्वरूपत्वे बंधस्य स्वात्मीयत्वे वा तस्य स्वज्ञानेन निवर्त्यत्वं वा संभवति ॥ न हि स
त्यस्य स्वज्ञानेन निवर्त्यत्वं क्वचिद्दर्शयितुं एतदभिप्रेत्यार्थवदित्यादि स्फुटं ॥ तस्मान्न स
त्यो बंधो न वा भेद इति ॥ नन्वहमपि सिंहा इति शारी रादिमत्वात्तदभिन्न

भे॰धि॰सटि॰

॥४॥

राम

त्वाच्च जीव एव स्यामिति कथं मद भेदादिना बंधो मिथ्येति गुत्राह॥ न त्वं नेति॥ यदा यदा
हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत॥ अवजानंति मां मूढाः मानुषीं तनुमाश्रितां [illegible] त्यादि भगवद्गी मि
तादि वचनादेष सर्वेश्वर एषभूताधिपतिः॥ अनन्तत्वन्योऽभिध्याकर्त्रीत्यादि वचना
च्चेलौकानां भोगापवर्गार्थं लीलया नानावतारव[illegible] मयि त्वयि जीवत्वभावनायोगात् मय्य
पि जीवत्वस्य प्रतिबिंबत्वादिवत् औपाधिकभेदेनैव व्यवस्थितत्वाच्च न सत्यत्वमिति भा
वः॥ एवं स्वाभेदमीश्वरे प्रसाध्य निःशंकमा[illegible]त्मत्वेन तं संबोधयन्नभेदमुपसं
हरति॥ तदहमिति॥ तत्त्वमस्यादित्यर्थः॥ तर्हि किं मम जीवमात्रत्वमित्याशंक्यन्ना जी

॥ न त्वं नातदहं त्वमेव न हरे भूयासमात्मं स्त्वयि॥२॥

वस्य आरोपितविपरीतरूपपरित्यागेन ब्रह्मरूपे पर्यवसानमित्याह॥ भूयासमिति॥
विधिवदावश्यकत्वादिदमन्यथयितुमनुज्ञाक्यमित्याशयेन विध्यर्थे लिं[illegible]ः प्रयोगः अ
थवा उक्तेविधयास्मस्तबंधहरे परमेश्वरत्वयि सति प्रातीतिकोपि बंधो न युक्तः अ
तस्तमपि निवारयेति प्रार्थ्यते॥ भूयासमिति॥ त्वय्येवांतर्भूतः स्यामि[illegible]त्यर्थः॥ इदा
नीं स्वसामर्थ्यं दर्शयन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते॥ हृदयेति॥ गुरूणां श्रीचरणपरिचर्या
रणानैपुण्यपरिणतित्वादसाधारणस्वकीयविद्यादिसंपन्नेः॥ गुरुभिः कृतां करुणामार
केत्वस्तुकुमारत्वादिनां भोज[illegible] सद्दत्तचरणकृतां महां करुणारसमुंदरमित्यन्तः॥

उः

कृपा

६-परप्रतियोगिकभेदात्यंताभाववानिति साध्यकथनं-६

भेदस्य धिक्कृतिर्नर्म तुच्छीकरणं तच्च प्रमाणादिनिरासपुरःसरं तन्मिथ्यात्वसाधनं तदत्र प्र
धान्येन निराक्रियत इत्यर्थः॥ यद्यपि स्वमते भेदमिथ्यात्वेनाद्वैतसिद्धौ श्रुतिरेव भवति प्र ग२
माणं तथापि न्यायमेव बहु मन्यमानं प्रति न्यायमतस्तावज्जीवपरभेदमिथ्यात्वं साधयति॥
अहमिति प्रतीयमानः अहमिति वर्त्तमानव्यवहारहेतुप्रतीतिगोचरः जी
अंतःकरणेति॥ अहमिति प्रतीयमाने अव्याप्त्यसंभवाद्यभावात् परोऽसंसारी तस्मात् प्रतियो[illegible]गिकभेद
वपदार्थेति येयो जीवः परस्मान्न भिद्यते अव्यक्तः परोऽसंसारी स्वसंसृज्यमानाधिकरणनिष्ठात्यंताभावप्र
त्यंताभाववानित्यर्थः॥ एतच्च स्वरूपेणैव स्वसंसृज्यमानाधिकरणनिष्ठात्यंताभावप्र
तियोगित्वं मिथ्यात्वमिति मते नोक्तं॥ अत्र कर्त्तृत्वादिधर्मिवाचकजीवपदवाच्यत्वमह
भेदस्य धिक्कृतिः॥३॥ गुरूणां चरणांभोजे कुर्वे॥ दक्षिणाबलवत्॥
॥ हृदयालुर्यमालुर्व्यकरुणारससुंदरं॥ गुरूणां चरणांभोजे... जीवः परस्मान्न भिद्यते चेतनत्वात्सदाऽर्थवत्
अंतःकरणा[illegible]तिरिक्तोऽहमिति प्रतीयमानो जीवः परस्मान्न भिद्यते चेतनत्वात्सदार्थवत्
अंतःकरणातिरिक्तोऽहमिति प्रतीयमानत्वं च वस्तुतः सिद्धांतेऽहंकारोपितस्य पक्षत्वे बाधः स्यात् तद्वारणायांतःकर
मिति प्रतीयमानत्वं च वस्तुतः सिद्धांतेऽहंकारोपितस्य पक्षत्वे बाधः स्यात्तत्र जीवस्यत्व
णातिरिक्तेत्युक्तं। अंतःकरणातिरिक्तो जीव इत्येतावदुक्ते आमुक्तेर्भेद एव स्यात् जीवस्य
परस्य चैतन्यमुक्तस्य तु न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावत इति मते मुक्तजीवे सिद्धसाधनं स्यात् प
रस्मिन् स्वप्रतियोगिकभेदाभावेन तदभिन्नजीवेऽपि तदभावात् तन्निरासायाहमिति
प्रतीयमान इत्युक्तं। तदपीश्वरे परमतेऽस्तीति तत्र सिद्धसाधनवारणाय जीव इत्युक्तं
न स्वमते तु अंतःकरणातिरिक्तोऽहमिति प्रतीतिप्रतीयमान इत्येकः पक्षनिर्देशः अं
तःकरणातिरिक्तजीव इति वापरोऽभिप्रेतः। अत्रोक्तसाध्ये चेतनत्वादित्येव हेतुः पर
प्रतियोगिकभेदाश्रयस्य अनात्मवर्गस्य कल्पितस्य कल्पितभेदा[illegible]श्रानत्वाभावेन धि

०धि०सटि०

=परप्रतियोगिकभेदात्यंताभावाभावात्१

।।५।।

राम

तत्र तद्दत्यंताभावाभावात् पदार्थत्वादिसत्यस्य तत्र व्यभिचारापत्तेरहेतुत्वात्। तच्च मितिवा
क्यस्थ पदार्थत्वादिति वाऽयं हेतुर्विवक्षितः तत्रस्योक्तव्यभिचाराभावादत्रायमपि हेतुर्भव
त्येव। यस्मिन्मतेऽधिष्ठानेपि सत्वावच्छिन्नत्वेनैव आरोपितात्यंताभावो न स्वरूपेण।। य
न्मते च अधिष्ठानमेवारोपिताभावः तत्र मतद्वयेपि परप्रतियोगिकस्वानधिकरणवृत्त
त्यंताभावप्रतियोगिभेदवान् न भवतीति साध्यं विवक्षितं। तत्र जीवेदसेव पक्षनिर्देशः।
यथाश्रुतपदार्थत्वादिरपि हेतुः घटादेरपि पक्षसमत्वेन व्यभिचाराभावात्। परप्रतियो
गिकभेदवतिनीवस्वानधिकरणवृत्त्यत्यंताभावप्रतियोगित्वविशिष्टभेदनिषेधो भेदे विशे
षणाभावेन पर्यवस्यति।। विशेषणाभावश्च भेदस्वाधिकरणमात्रवृत्त्यत्यंताभावप्रतियोगि

=साध्याभावपक्षे

मी ।। विपक्षे भेदग्राहकप्रमाणाभावाद भेदश्रुत्यप्रामाण्यप्रसंगात् तच्च नाप्रयोजकत्वं।।

=स्वानधिकरण=
=वृत्तित्व=१

त्वेन वा स्वं वैयधिकरण्यानधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वेन चेति भेदे तन्मतद्वयासिम
तमिथ्यात्वासिद्धिः। न चाधिष्ठानातिरिक्ताभाववादे जीवनिष्ठपरभेदस्वानधिकरणपरवृत्त
त्यंताभावप्रतियोगित्वसत्वात् तदभावो बाधित इति वाच्यं। तन्मते एकस्यैव भेदस्य

३=भेदाभावः

विभागादिवत् धर्मिप्रतियोगिनिष्ठत्वेन तस्य तदनधिकरणत्वाभावात् न
चोक्तविशेषणविशिष्टभेदस्य निषेध्यस्य उक्तमतद्वयाप्रसिद्धत्वेन तन्निषेधायोग इति
वाच्यं परप्रसिद्ध्या परो बोधनीय इति न्यायेन तदुपपत्तेः तच्चैकमाहुः सदेवेदमग्र आसी
दित्यादिना मतस्य वादिमतसिद्धस्या सत्कारणत्वस्य निषेधात् वेदवेदवेदविदां व्यवहारस्य
परमार्थतो निवृत्तिमात्रप्रयोजनत्वादिति भावः। अप्रयोजकत्वेन व्याप्यत्वासिद्धिमाशंक्य
परिहरति।। विपक्ष इति।। यदि भेदः सत्यः स्यात् तर्हि तत्प्रमाणतत्स्वरूपतद्धर्मिप्रयोग्या

ईश्वर

=व्यधिकरणाध=
र्मावच्छिन्नाभाव=
वादिमते=३

दृष्य

६= भेदानधिकरणत्वाभावात्=६

मि

दितिरूप्येत वक्ष्यमाणविधयाच्च तदन्वयं निरूपयितुं । तथा जीवपरभेदस्य सत्यत्वे तद्भेदश्रुतीनामप्रामाण्यं स्यात्
तद्भेदाभेदासंभवस्य च वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ राम ॥ प्रथमतर्कस्य विपर्यये पर्यवसानं दर्शयन्नभेदमात्रस्य सत्या
संभवं साधयति ॥ तथाहीति ॥ अखण्डैरिति लक्षणाद्यभावे न तदनुपपत्तेरित्यर्थः । मानानुग्राहकमन्यमा
वाच्चेति वा । सत्यानां परस्परं भिन्नानां जीवानां कथमेकेनेश्वरेणाभेदाभाव इत्याशंक्य यद्यपि जीवाः
स्वरूपेण सत्यास्तथापि तद्भेदोपि न वास्तव इत्या[illegible]ह ॥ जीवानामिति ॥ जीवानां परस्परमपि
[illegible]भिदा नेत्यन्वयः । जीवेश्वरयोर्जीवानां च स्वाभाविकभेदाभावेप्यौपाधिको भेदो वास्तवोऽस्ति
[illegible]त्याशंक्य जडप्रपंचस्य स्वरूपेणापि मिथ्यात्वेन तद्भे[illegible]दस्यापि तथात्वात् तत्प्रयुक्तो
चेतनभेदः कथं स[illegible]त्यः स्यादित्यभिप्रेत्याह ॥ अचितां चेति ॥ अचितां जडानां परस्परमपि

॥ तथाहि मानाभावादयुक्तेश्च न भिदेश्वरजीवयोः ॥ जीवानामचितां चैव नात्मनोनपरस्परं ॥ ४ ॥ अथ कथं भेदमानाभावः ॥ नाहमीश्वर इत्येतत्प्र[illegible]त्य[illegible]क्षं सर्वसंमतं ॥ न भ्रांतिबाधविरहान्नवा म[illegible]फेल्यसंभवः ॥ ५ ॥ अस्ति खल्वस्मदादिप्रत्यक्षं नाहमीश्वरे

इति श्री राम ॥ २

नभिदा [illegible] जीवेश्वररूपादात्मनः सकाशादपि नास्ति देत्यर्थः ॥ विमतो भेदो न सत्यः अप्रमाणिक भेद
त्वात् अनुपलब्ध्याद्देहात्मभाववदित्यनुमाने हेतोरसिद्धिं शंकते ॥ अथ कथमिति ॥ तत्र तावदभा
२५ वप्रत्यक्षवादीमानांतरवार्त्तानभिज्ञः प्राकृतजनैरप्यनुभूयमानत्वाज्जी[illegible]वेश्वरभे
दस्य तत्र प्रत्यक्षमेव प्रमाणमित्युपपादयति ॥ नाहमिति ॥ संमतस्यापि भेदप्रत्यक्षस्य देहा
त्मभावानु[illegible]भववत्परीक्षकानुभवबाधितत्वादप्रमाणमित्याशंक्य तद्बाधकानुभवासंप्र
तिपन्नत्वमेव मित्या[illegible]ह ॥ न भ्रांतिरिति ॥ तथापि तद्धेतोरिंद्रियादेरसंभवात् सा भ्रांतिरित्या
शंक्याह ॥ नवा तदिति ॥ श्लोकस्य पूर्वार्द्धं विवृणोति ॥ अस्तीति ॥ प्रत्यक्षस्य व्यावहारिक

भे॰धि॰स॰टी॰

॥६॥

राम

भेदाविषयत्वान्न तत्त्वावेदकत्वमित्याशंक्याह ॥ तच्चेति ॥ चशब्दोऽवधारणे ॥ तदबाधित
मेवेत्यर्थः ॥ तस्य किमभेदग्राहिप्रत्यक्षं बाधकं उतान्यत् । न द्वितीयः । तदनिरूपणादित्यभि
[blank] प्रेत्याद्यं निरस्यति ॥ अहमिति ॥ चतुर्थपादव्यावर्त्यां शंकामाह ॥ नन्विति ॥ किमा
त्मनीश्वरभेदप्रत्यक्षे बहिरिंद्रियं हेतुः उत मनः । नाद्यः बाह्येन्द्रियाणां रूपादिरहितात्मग्रह
णा॰ सामर्थ्येन तत्कृतभेदग्रहेऽपि असमर्थत्वादित्याह ॥ नतावदिति ॥ मनः समवधानदशा
यामेवात्मभेददर्शनान्मन एव तत्र मानमिति द्वितीयमाशंक्याह ॥ मनसस्त्वेति ॥ मनो न प्रमा
णं । प्रमाणसहकारित्वात् प्रमाणपर्यवसानाधिकरणसहकारित्वा दित्यर्थः ॥ ततश्च यो

॥ तच्चाबाधितं ॥ अहमीश्वर इत्यप्रतीतेः ॥ ननु तावदिदं चक्षुरादिजन्यं आत्मनि तदसा
। मर्थ्यात् ॥ मनसस्त्वप्रमाणान्तरसहकारिणः पृथक् प्रमाणत्वायोगात् ॥ अतः कृप्त[२]
। कारणाभावात् सा भ्रांतिरितिचेन्न ॥ न ॥ सुखादौ [illegible] प्रमाणांतरजन्यतया म

क्याद्यवयवपदादिषु न व्यभिचारः प्रमाणमपि प्रमात्रौ सहकारीति तद्भाववन्नापि प्रमाणे दि[२]
त्युक्तं ॥ आलोकादिवत् विपक्षे चालोकादेरपि परमते प्रमाणत्वप्रसंगः ॥ ततश्च मनसः क्व
चिदपि अप्रमाणत्वादन्यस्यात्म[blank] भेदग्राहिप्रत्य[blank]क्षस्याभावात् कृप्तकारणाजन्य
त्वात्तत्प्रतीतिर्भ्रांतिरित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षात्मविशेषगुणेषु मानान्तरस्याभावान्मनसस्तत्र मा प्र
णत्वमावश्यकं ततश्चोक्तानुमानं प्रयोजकमिति जीवपरभेदेऽपि तस्यैव प्रमाणत्वात्तत
त्प्रतीतिर्भ्रांतिरिति स्वमतसिद्धत्वकारेण पूर्ववादी परिहरति ॥ नसुखेति ॥ सुखादिप्र
त्यक्षस्य जन्यत्वमेवासिद्धं वक्ष्यमाणविधयातेत्र कादाचित्कत्वात् नव

=नाहमीश्वर इति भेदप्रतीतिः म३

रूप

म२

=सुखादिप्रत्यक्षे =१

२=सुखज्ञानं दुःखज्ञानमित्याद्येकाकारबुद्ध्या=२

सुखादिस्वरू= पोपाधि=१

२=सुखाद्यनुभवे

स्यसाधनोपादानस्य च परमते सुखादिसमवायरूवसुखादिकादाचित्कत्वेनाप्युपपत्तेः सुखाद्युपाधि
परामर्शं विनातदनुभवे स्वतोभेदानवगमात् लाघवानुगृहीततदनुगतबुद्ध्या तदेकत्वसिद्धौ तन्नि
त्यत्वसिद्धेर्न तस्य कारणापेक्षा आत्मनस्तु स्वसत्तायाः संज्ञायाश्च गोचरत्वेन स्वत एव प्रकाशमानत्वात्सु
र्नः कर्मत्वविरोधात् अतदनुभवेपि न मनः करणं। ततश्च कश्चिदपि मनसः प्रमाणत्वाभावात् भेदानुभव
पि तस्य तत्त्वमयुक्तमित्याद्यरुचिं सूचयन् मनसः प्रमाणत्वमंगीकृत्यापि प्रकारान्तरेण भेदप्रत्यक्षं माक्षि
पति ।। नन्वेवमपीति ।। प्रतियोगितद्व्याप्येतरयावत्तदुपलंभकसमवधाने सति तदनुपलंभस्याभावग्राहि
प्रत्यक्षसहकारित्वाभ्युपगमात् प्रतियोगिप्रत्यक्षत्वमभावप्रत्यक्षत्वे तंत्रं अन्यथा घटादेजलपरमाण्वा
द्यभावस्य प्रत्यक्षत्वप्रसंगात् तथाचाप्रत्यक्षेश्वरप्रतियोगिकान्योन्याभावरूपभेदस्य प्रत्यक्षत्वं न संभव

॰न स एव तत्प्रमाणत्वे भेदस्यापि तत्प्रमाणत्वात् ।। नन्वेवमपि अतीन्द्रियेश्वरभेदः कथं प्रत्यक्षः
स्यात् प्रत्युक्ष्ट प्रतियोगिकाभावस्यैव प्रत्यक्षत्वादितिचेत् ।। न हि प्रतियोगिप्रत्यक्षत्वमभा
वप्रत्यक्षत्वे तंत्रं ।। श्रीराम ।।

ती त्यर्थः ।। स्यादेतदेवं यदि प्रतियोगिप्रत्यक्षत्वमभावप्रत्यक्षत्वप्रयोजकं स्यात् । न चेतदस्ति । त
स्य तत्र प्रयोजकत्वं किं तद्व्याप्यत्वं उत तद्व्यापकत्वं । नोभयमपि व्यभिचारादितिप रिहरति ।। न
हि प्रतियोगीत्यादिना ।। उक्तव्यभिचारो सम्मत इति मन्वानः प्र तीतिमुपपादयन् अभावप्रत्यक्ष
त्वं प्रति समनियतप्रयोजनमाह ।। किंत्वत्रेति ।। यत्राभावाधिकरणे यस्य प्रतियोगिनस्तर्कितस
त्त्वं तदनुपलब्धिविरोधित्वेन तर्कितुं शक्यं तत्र तदभावः प्रत्यक्षः एवं सति घटत्वस्य मनसि स
त्त्वेपि मनसोऽतीन्द्रियत्वाद् अतीन्द्रिय गतजातेरपि मनस्त्ववदतीन्द्रियत्वेनानुपलंभविरोधित्वाभा
वात्तत्र तदभावो न प्रत्यक्षः । मनसस्तु घटे सत्त्वे व्यक्तिग्राहकेन्द्रिययोग्यत्वनियमात् तन्द
तज्जातेर्घटत्ववदेवानुपलब्धिविरोधित्वस्य सुवचत्वात्तदभावस्तत्र प्रत्यक्ष एवेति भावः ।। राम

२अभावप्रत्यक्षे

क्र४

11

भे॰ धि॰ सटी॰

=फलितमाह॥१ =भूतलाभेदाभावरूपः३ =पिशाचाभावाभावरूपः२

॥७॥

राम

ततश्चेति॥ स्तंभे पिशाचभेदसत्वे स्तंभाभेदवत्तस्याप्युपलंभापा[त्]। तेनानुपलंभविरोधित्वात्तद्भावे
रूपः पिशाचभेदः स्तंभे यथा स्तंभः पिशाचो न भवतीति प्रत्यक्षविषयस्तथा जीवे ब्रह्माभेदसत्वे जी
— वाभेदवत् तदनुपलंभाभावोगात्तत्र तदभावरूपो ब्रह्मभेदः प्र— त्यक्ष इत्यर्थः॥ अत्रे
दं चिंत्यं॥ घटे मनस्त्वाभावानुभावः प्रत्यक्षो मनसि तु घटत्वाभावो नानुभवो न प्रत्यक्षः। स्तंभे पिशाच
भेदः प्रत्यक्षः पिशाचे तु स्तंभभेदो न प्रत्यक्ष इत्यादि व्यवस्था कथमिति॥ न ह्यत्र किंचित्प्रमाणं शक्ये
णापि निरूपयितुं शक्यते पारिभाषिकप्रयोजकानुरोधेन तद्व्यवस्थायामतिप्रसंगात् व्यवस्थिता
नुभवानुरोधेनैव तत्प्रयोजक— त्वस्य कल्पनीयत्वा[त्] अप्रत्यक्षगोचर स्तंभाभेदे पिशाचे तत्प्र स्तंभाभेदः२
=पिशाचेपि१ त्यक्षत्वापादनं सुकरमिति तत्रापि स्तंभभेदः प्रत्यक्षः स्यात्। न ह्यभेदरूपतत्प्रतियोगिसत्वस्यानु

॥ मनसि घटत्वाभावस्याप्रत्यक्षत्वात्॥ घटे मनस्त्वाभावस्य प्रत्यक्षत्वाच्च। किंतु यत्र प
त्सत्वमनुपलब्धिविरोधि तत्र तदभावः प्रत्यक्षः॥ ततश्च जीवे तदभेदवदीश्वराभेदो
प्यस्ति चेत्प्रत्यक्षः स्यादिति तदनुपलंभात्तद्भेदः प्रत्यक्षः॥

पलंभविरोधित्वापादनं धर्मिद्वारकमेव न प्रतियोगिद्वारकमिति न शक्यं नियंतुं तद्धर्मिप्रतियोगिनो
रेकत्वात्। किंच यद्यभावाधिकरणे प्रतियो— ग्यनुपलंभो निश्चितः स्यात् तदा खलु तत्र त
त्किंतं यत्सत्वे तदनुपलंभविरोधित्वं शक्यं न किंतु तथा चानुपलंभस्या— प्युपलंभाभावत्वात्
न३ त्प्रतियोग्यनुपलंभांतरनिश्चये सति प्रत्यक्षेण तन्निश्चयो वाच्यः॥ एवं तस्य तस्यापीत्यनवस्था
नात्न कोप्यभावः प्रत्यक्षपद्धतिमध्यासीत। त्याघरुचिं सूचयन्नंगीकृत्याप्यौपाधिक एव जी
वपरभेदः प्रत्यक्षगोचरो न स्वाभाविकः॥ औपाधिकस्य भेदः [illegible] दूष
[illegible]

उपपादयितुं सिद्धांती आहेति योजना

।स्वाभाविकाभेदेपि न विरुध्यते तस्य मिथ्यात्वादिसाशंकते ॥ नन्वेवमपीति॥ इत्योहमित्यादिप्रतीतिगोचरः कार्यादिर्यथा शरीराद्युपाधिकतया आत्मनि कल्पितः तथा नाहमीश्वर प्रतीते रन्वय — व्यतिरेकाभ्यां शरीरादिप्रतिभासाधीनत्वात्तद्गोचरो भेदस्तदुपाधिको न वा स्वाभाविक इत्यर्थः। जाग्रत्स्वप्नयोरेकशरीरानवभासेप्यहं प्रत्ययस्यैकरूप्यानुवर्तमानत्वाद्भिन्नकालेषु एव तद्गोचरो वाच्यः। तथा च तत्र प्रतीयमानभेदस्योपाधिकत्वायोगात्सः स्वाभाविक एवेत्यभिप्रेत्य परिहरति। नेति। अहमिति॥ सिद्धांतीमानाभावादयुक्तमित्येतदुपपादयितुं भेदस्य प्रत्यक्षप्रमाणगोचरत्वमुक्तं तावदयुक्तमित्याह॥ मेवमिति॥ चाक्षुष [illegible] त्वावच्छिन्नज्ञानं प्रति लाघवेनालो

॥ नन्वेवमप्ययमोपाधिक एव शरीरविशिष्टस्यैवेश्व रभेदानुभवादिति न भेदधीः प्रमा स्यादिति चेन्न॥ अहमिति प्रत्यक्षस्य शुद्धात्मविषयत्वेन तत्प्रत्याय्य भेदस्याप्यनौपाधिकत्वादिति॥ मेवं॥ अप्रमाणं मनोसन्निकर्षयोग्यानुपलब्धिकं॥ श्रीरामजयराम

कस्यानुकूल[illegible]त्वनिश्चयेनालोकाभावे चाक्षुषत्वायोगादनुपलब्धेरेव तत्र प्रामाण्यमावश्यकमिति तस्या एव प्रत्यक्षत्वेनाभिमताभावमात्रप्रामाण्योपपत्तेर्नान्योन्याभावात्मकभेदप्रत्यक्षप्रामाण्यमयुक्तमिति भावः॥ पद्वादिसु खाद्युपलब्धेः प्रमाणान्तराजन्यतया मेन सएव तत्र प्रमाणत्वेनात्मभेदेपि तस्य प्रामाण्यमिति तदप्ययुक्तमि - त्याह॥ अप्रमाणमिति॥ नास्ति प्रमाणं यस्मिंस्तदप्रमाणं। न हि परोक्षेक्षित अणुपरिमाणवति कर्मिकार्यजननसमर्थमस्ति किंचित्प्रमाणं शक्यं निरूपयितुं सर्वेंद्रियेषु तत्तद्विषयसंबद्धेषु युगपदनेकज्ञानो

इति

ह्रे

=तस्मिन्नयुक्त=
=[illegible]नि प्रत्याय्यः=
=प्रतीयमानः=२

=चाक्षुषज्ञानादि=
२

से॰ सि॰ सटी॰

॥८॥

राम

=युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिरूपलिंगस्य१ =आत्मन एव वेः१

=युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिरूपलिंगस्यासिद्धेः सिद्धौ वा ज्ञानाश्रयस्यैवक्ता
स्त॰ कथंचिज्ज्ञानवत्स्वत्तु भूयमानतया तदनुत्पत्तिरूपलिंगस्यासिद्धेः शब्दादिज्ञानक्रम
घवेन क्रमजननसामर्थ्यकल्पनतया तदुपपत्तौ तत्सामर्थ्यधर्मिकल्पने गौरवात् शब्दादिज्ञानक्रम
नियमस्य मनसः परमते श्रोत्रादिसंयोगनियमवदहष्टादेवोपपत्तेः सुखाद्यनुभवस्य च निखिलतया
करणानपेक्षायावस्यमाणत्वात् कुतः परकीयमनःसिद्धिः कुतस्तरां तस्य प्रामाण्यं कुतस्तमां च
त्वं तद्भेदस्य प्रसक्तप्रमाणगोचरतेति भावः॥ यदा कस्यचनु भवसिद्धमनसो गोका ॥ रे पि काचि
त्वं तस्येदस्य प्रत्यक्षप्रमाणगोचरतेति ॥ मनो न प्रमाणं ऐन्द्रियकविशेषगुण जातीयानाश्रयद्रव्य
न तत्प्रमाणमित्याह ॥ अप्रमाणमिति ॥ मनो न प्रमाणं ऐन्द्रियकविशेषगुणानाश्रयद्रव्यत्वादित्येव हेतुः। स्वमतसाधारण्येनासि
न तत्प्रमाणमित्याह॥ अत्र परं प्रति विशेषगुणानाश्रयद्रव्यत्वादित्येव हेतुः। स्वमतसाधारण्येनासि
त्वात् दिक्कालवत्॥ अत्र परं प्रति विशेषगुणानामीश्वरसाक्षात्कारेण
द्धिपरिहाराय ऐन्द्रियकेत्यादि विशेषणं॥ अथवा आत्मतद्धर्मगोचरानीश्वरसाक्षात्कारेण
विशेषगुणमत्र प्रमाणजन्यः साक्षात्कारत्वात् संमतवत्॥ ततस्य मनसोऽन्यत्राप्रसंगान्न क्वापि प्रा
माण्यमिति सिद्धमिति। विपक्षे ग्राह्यसमानजातीयगुणानाश्रयस्यापि ग्राहकत्वे श्रोत्रादीनां नभस्त्वादिके
नसिद्ध्येदिति भावः। किंच मनो न भेददोषप्रत्यक्षप्रमाणं। तदसन्निकृष्टत्वात् संमतवत्। न चेहे
त्वसिद्धिः निरवयवात्मनि मनसः प्रदेशावृत्तिसंयोगासंभवस्य वक्ष्यमाणत्वात् न घटि
तसंबंधांतरस्याप्ययोगात् युतसिद्ध्योः समवायाभावादनवस्थापातेन तस्य क्वाप्य
संमतत्वाच्च विशेषणतादेः सन्निकर्षत्वेन क्वाप्यकॢप्तत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याह॥ असन्निकृष्टमि
ति॥ किंचाभावग्राहकप्रत्यक्षसहकारितया परैरभ्युपेतयोग्यानुपलंभाभावा
च्च न मनो भावरूपात्मभेदग्राहकं॥ न चेहेत्वसिद्धिः। तस्माते सर्वगतात्मभेदस्यैव ब्रह्मा
भेदस्य परिच्छिन्नत्वादिज्ञमहेतुदोषादात्मनिसतोऽप्यनुपलंभोपपत्तेर्विभुत्वं चिदात्मस्य
तु तदनुपलंभोऽसिद्ध इत्यभिप्रेत्याह॥ अयोग्यानुपलब्धिकमिति॥

= अव्याप्यवृत्ति =

= मनः संयुक्तवि

= शेषणतासम्

चाक्षुषत्वेन

प्रमाणत्वे

आत्मादिवत्

शुभम्

14

किंच स्थूलसूक्ष्मशरीरोपाधितादात्म्यापन्नात्मगततया भेदप्रतीतेर्वक्ष्यमाणत्वात्तस्य चैत
तादात्म्यापन्नमुक्तौ दमंशागतस्य कि प्रतियोगिकभेदवत्त्व प्रत्यक्षप्रमितिगोचर [illegible] तेत्याह॥
सोपाधिकस्थइति॥ पूर्वोक्तहेतुव्यतिरिक्तहेतून् संगृह्णन् मनसोऽप्रमाणत्वमुपपादय
न४ ति॥ प्रमाणेति॥ विषयस्येति॥ अन्यथासिद्धप्रमेयशून्यत्वादित्यर्थः॥ प्रमादेरित्यत्रादिप
५=प्रमाद्याश्रयत्वात् दार्थः इच्छादि मनो न प्रमाकरणं तदाश्रयत्वात् प्रमातृवत् स चैकेवलान्तःकरणातिरिक्त
स्त [illegible] तादात्म्यापन्नः सिद्धान्तेप्यस्तीति न दृष्टान्तासिद्धिः नापि परमते परमेश्वरे व्यभि
चारः। न च प्रमाद्याश्रयत्वस्य मनस्यसिद्धिरिति वाच्यं॥ अहमुपलभे इत्याद्यनुभवेन त

मि१ ॥सोपाधिकस्थो भेदोयं नाध्यक्षेति गोचरः॥६॥ प्रमाणसहकारित्वाद्विषयस्या
प्यभावतः॥ न प्रमाणं मनोऽस्माकं प्रमादेराश्रयत्वतः॥७॥ मनो न प्रमाणं प्रमाण
सहकारित्वात्। कालादिवत्॥ राम॥

८=अंतःकरणं योरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति श्रुतेः। कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृति
रधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेत्यादिश्रुत्या बुद्ध्यादिगुणलिंगकं विशेषणानुमा
नेन च प्रमादेरहंकारात्मकमनोधर्मत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिति परमते मनसः प्रमा
णत्वं प्रमाणाभावात्पारिभाषिकं। अस्मन्मते तु तदप्रमाणात्मनैः प्रमाणसिद्धं न पा
रिभाषिकमिति भावेनास्माकमित्युक्तं॥ [illegible] पद्यस्याद्यपादं विवृणोति॥ मनो नेति॥
न तु न तावत्सकलप्रमाणसहकारित्वं हेतुः परमते मनसोपि प्रमाणत्वेन तत्र तत्सह
कारित्व [illegible] स्वासिद्धेः नापि स्वव्यतिरिक्तसकलप्रमाणसहकारित्वं हेतुः॥

रज
जीववत्=५
पर
क४

15

मे॰ धि॰ सटीक

॥१२॥

राम

अत्र हेतोः स्वरूपासिद्धिवारणार्थं ... स्यव्यतिरिक्तत्वमिति पूर्वं विशेषणं दत्तं। तथापि व्याप्यत्वासिद्धिरूपदोषो आयाति। ... तद्विशेषणं विनापि ... अत एव हि विशेषणस्य व्याप्तिग्रहानुपयुक्तत्वेन स्वरूपासि... अत्र हेतोः ... यत्र यत्र सकलप्रमाणसहकारित्वं तत्र तत्र प्रमाणत्वाभावः आत्मादिवत्। ... व्याप्तिग्रहो जायते। ... एतावता कथं व्याप्यत्वासिद्धिदोष इत्यत आह ... द्धिपरिहारमात्रप्रयोजनस्याप्रयोजकत्वात्।

...स्वव्यतिरिक्तत्वविशेषणस्य व्याप्तिग्रहानुपयुक्तत्वेनासिद्धिप...
...रिहारमात्रप्रयोजनस्याप्रयोजकत्वात् नापि किंचित्प्रमाणसहकारित्वं हेतुः एकत्र प्रमा...
...णासहकारित्वोपपत्तेरप्रयोजकत्वात्। अत एवं सकलकप्रमा...
...णाभूतस्याप्यन्यत्र प्रमाणसहकारित्वस्यैव हेतो विवक्षि...
...जनकत्वं हेत्वर्थ इति निरस्तमिति। तन्न। किंचित्प्रमाणसहकारित्वस्यैव हेतो विवक्षि...
...त्त्वात्। यदुक्तं तस्याप्रयोजकत्वमिति तत्राह॥ प्रमाणस्येति॥ प्रमाणानुपपर्यवसाना...
...धिकरणस्येत्यर्थः॥ यदि मनः प्रमाणं स्यात् तर्हि चक्षुरादिवत् प्रमाणसहकारित्व...
स्या दितिहेतूच्छित्तिरेव विपक्षे बाधिकेति नाप्रयोजकतेत्यर्थः॥ ननु गंधादिज्ञाने

॥प्रमाणस्य चक्षुरादिवत्प्रमाणान्तरासहकारित्वात्॥ बाधकस्य तत्प्रयोज्य
जातिविशेषप्रसंगस्यात्रापि तुल्यत्वात्॥ नहि चक्षुरादिजन्यरूपादिज्ञाने मा
नसत्वं कश्चिदनुभवति॥

...योग्यत्वादेव चक्षुरादेर्न सहकारित्वं तत्संनिकृष्टार्थविशेषविषयत्वाद् बोधादौ चाक्षु...
ष ... त्वादिजातिविशेषापत्तिश्च चक्षुरादिजन्य ... त्वे बाधिकेति न तच्चक्षुरादि सहका...
रीति वैषम्यमाशंक्याह॥ बाधकस्येति॥ रूपादिज्ञानस्य मनःकरणकत्वे सुखादिज्ञानव...
त्तत्रापि मानसत्वरूपजातिविशेषापत्तिर्बाधिकेति तुल्यतेत्यर्थः॥ इष्टापत्तिमाशंक्या...
ह॥ नहीति॥ चाक्षुषादिज्ञाने मानसत्वरूपजातिविशेषः किमनुभवबलाद ... युप...
येतेऽनुमानांतराद्॥ नाद्यः। तत्र तदनुभवस्यानुपपत्तिप्रतिहतत्वात्। वैशेषिकमते...
मनः सोऽनुभूयत इति चेन्न। वादिपरिकल्पितानुभवमात्राद्वस्तुसिद्धावतिप्रसंगात्...

रूप

नद्वितीयः। रूपादिज्ञाने मानसत्वजातिसाधकमानान्तरानिरूपणात्॥ नच मनःकरणकत्वादेव तत्र मानसत्व – सिद्धिरिति वाच्यं। हेतोरसिद्धत्वात् अन्योन्याश्रयत्वाच्च। ननु सुखादिज्ञाने मनःकरणकज्ञानत्वान्मानसत्वसिद्धेस्तत्र मनसो रूपादिज्ञानेपि करणत्वं तथा च मनःकरणज्ञानत्वान्मानसत्वसिद्धिरिति चेत् न सुखादिज्ञानेपि मनःकरणकत्वस्य मानसत्वस्य च निराकरिष्यमाणत्वात्। प्रकृतवैपरीत्ये प्रमाणस्य निरूपितत्वादित्याह॥ मनःप्रमाणत्वेति॥ विपक्षबाधकोत्तरमाह॥ मनस इति॥ सर्वत्रान्तर्बहि – विषये [illegible] मनस एव प्रमाणत्वे बहिर्विषयप्रमायामपि तदेव करणं स्यादिति॥ ननु चक्षुरादेः किं प्रयोजनं रूपादिज्ञाने चा

= सुखादिज्ञाने
= मनसः करणक
= त्वाभावे मानसत्वा
= भावे च ५

॥ नचानन्नुभूयमानजातिकल्पने किंचिन्मानमस्ति॥ मनःप्रमाणत्वाभावस्य अबाधितानुमानेन निश्चितत्वात्॥ मनसः सर्वज्ञानकरणत्वे तदेव सर्वत्र प्रमाणं॥ चक्षुरादि तु॥ आलोकादिव – त्सहकारिमात्रमित्यकरणापत्तिः॥ श्रीरूपायनमः

त्वा
कार्यत्व

क्षुषत्वादिजातिर्वा कथं स्यादित्याशंक्याह॥ चक्षुरादी॰ति॥ रसादिव्यंजक[illegible]त्वादिरालोकादीत्यादिपदार्थः रूपादिज्ञाने क्रियात्वप्रयुक्तकरणाकांक्षायां मनसैव शान्तत्वात्तच्चक्षुरादेरालोकादिवन्मनःसहकारित्वमात्रत्वं। यद्यसाधारणकरणप्रयोज्यैव जातिर्ज्ञाने तर्हि ज्ञाने चाक्षुषत्वादिजात्यभाव – इष्ट एवेन च तदभावे चक्षुरादिजन्यत्वं तत्र दुर्ग्रहमिति वाच्यं॥ रूपादिविषयसाक्षात्कारत्वादिना तद्ग्रहोपपत्तेः गौरवस्य प्रमाणिकत्वेनादोषत्वात्॥ न च ज्ञानाकरणत्वे चक्षुरादेरिंद्रियत्वानुपपत्तिरि॰रिति वाच्यं॥ शरीरसंयुक्तत्वेन ज्ञानकरणत्वादिना स्मृत्यजनकज्ञानजनकमनःसंयोगाश्रय – त्वादिना वा तदुपपत्तेः॥

= चाक्षुषत्वादि
जात्यभावे = ४

= चक्षुरादिजन्यत्वग्रहोपपत्तेः = ३

= इंद्रियत्वोपपत्तेः = ५

॥१०॥

राम

अत एव मनसो बाह्यप्रमाजनकत्वेयदेवासाधारणं करणं सहकारि तत्प्रमाणांतरमिति निरस्तं॥ आलोकादौ व्यभिचारादिति भावः॥ सुखादिसाक्षात्कार इंद्रियजन्यः जन्यसाक्षात्कारत्वात् रूपादिसाक्षा त्कारवत्॥ तत्र चक्षुरादीनां व्यवस्थित —— रूपादिविषयत्वेन इ केनाभावेप्यंधा दिषु सुखाद्युपलब्धिदर्शनाच्च परिशेषात् तदतिरिक्तं मनः प्रमाणसिद्धि रिति तार्किकाः॥ तद्वदति॥ ननु सुखादीति॥ न केवलं सुखाद्युपलब्ध्यावेव मनः करणं किंतु रूपादिज्ञानेष्वनुभवोपपत्तिभ्यां मनसः करणत्वमुपेयमित्याह॥ एवं मनसेति॥ व्यासं गे हीं द्रियसन्निकर्षादौ सत्यपि सन्निकृष्टविषयज्ञानानुदयः सर्वसंमतः तस्य चेंद्रिये

= ज्ञानानुदयस्य ७

॥ ननु सुखादिप्रत्यक्षस्य परिशेषान्मन एव करणं॥ एवं मनसा इदं पश्यामीत्य नुभवात् व्यासंगानुपपत्तेश्च बहिरपि मनः करणमिति चेन्न॥

णा सह संयोगरूपमनोव्यापाराभावमात्रप्रयोज्यत्वात् मनसो बाह्यज्ञानकरणत्वमणुत्वं च्चोपेयं॥ न च ज्ञानांतरसामग्रीप्रतिबंधादेव तदुपपत्तिरिति वाच्यं। विनिगम —— काभा वात् करणव्यापाराभावादेव तदुपपत्तौ प्रतिबंधककल्पनायोगाच्चे ति भावः॥ सुखा दिप्रत्यक्षस्य मनः करणमिति एतत्तावदयुक्तमिति दूषयति॥ नेति॥ सुखादिसाक्षात्का रस्यैंद्रियजन्यत्वे सिद्धे हि परिशेषान्मनसः करणतया सिद्ध्येत् न चोक्तानुमानात्तत्सि द्धिः शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानामाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिंद्रि यत्वमिति परेषामभ्युपगमात् मनसः सिद्धेः पूर्वमिंद्रियत्वासिद्धौ इंद्रियजन्यत्वानुमा नायोगात्। न च शरी रसंयुक्तं ज्ञानकरणमतींद्रियमिंद्रियमिति नोक्तदोष इति वाच्यं॥

= ज्ञानानुदयो पपत्तिः २

= मनो रूपकरण = व्यापाराभावात् ३

रुघम

=मनसः १

शारीरसंयुक्तत्वाद्या= कारेण=१

=शारीरसंयुक्त =त्वादि रूपेण

चक्षुरादेस्तेन रूपेण रूपादिसाक्षात्कारजनकत्वस्याकॢप्तत्वेन सुखादिसाक्षात्करणस्य तेनाकारेणा
नुमानायोगात् परमते शारीरगतशैत्याभिव्यंजनपवनादाविंद्रियत्वलक्षणस्यातिव्याप्तेर्वक्ष्यमाणवि
धया मनसो ज्ञानकरणत्वासंभवेनाव्याप्तेश्च नापीद्रियत्वं · जातिस्तेजस्त्वादिना सांकर्यात् नच त
त्तो व्याप्यमिंद्रियत्वं तेनानाइंद्रियपदस्यानेकार्थत्वप्रसंगात् जन्यसाक्षात्कारमात्रेऽनुगतं व्याप
काभावेन व्याप्तिग्रहायोगाच्च॥ ननु सुखाद्युपलब्धेः करणजन्यत्वमात्रं साध्यते नोक्तदोष इति चे
त् न तथा · सति धर्मकल्पनागौरवेन देहादेरेव कस्यचित्करणत्व —— कल्पनोपपत्तेरर्थो
न्तरत्वात् करणव्यापारस्य करणांतराजन्यतया कार्यमात्रस्य करणजन्यत्वनियमेनाप्रयोजकत्वा
च्चेति भावः॥ किंच सुखादिसाक्षात्कारे जन्यत्वासंप्रतिपत्तेर्विशेषणासिद्धो हेतुः तदुक्तं साध्य नुभव स्व

॥सुखादिव्यवहारः स्वविषयज्ञानजन्यः व्यवहारत्वात् संमतवत् इत्यनुमानाल्लाघवा
च्च तदेकसिद्धं॥ राम॥

व स्या —— न्यथासिद्धेरनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् प्रत्यक्षसुखादिसाक्षात्कारस्यानुमानादिनैक
त्वसिद्धौ तदजन्यत्वमेवप्रमाणकमित्याह॥ सुखादिव्यवहार इति॥ स्वविषयस्य ज्ञानं स्वविषय
ज्ञानं तज्जन्य इत्यर्थः। व्यवहारत्वादिति। अर्थज्ञापनेच्छाधीनजडव्यवहारत्वादित्यर्थः। तथा च सु
क्षा प्तप्रत्युपादिव्यवहारे सुखादिसाक्षात्कारव्यवहारे च न व्यभिचारः। ननूक्तहेतोर्ज्ञानैकत्वेन
व्या —— द्यभावात् कथं तदेकत्वसिद्धिरित्यत आह॥ लाघवादिति॥ क्षितिकर्त्रनुमानाल्लाघवानु
गृहीतात् यथा तदेकत्वसिद्धिस्तथा व्यवहारलिंगादपि लाघवानुगृहीतात्तज्ज्ञानैक्यत
वकेयं न सिद्ध्येदिति भावः॥ सुखादिसाक्षात्कारानुगतबुद्धिरपि स्वतो व्यक्तिभेदानिश्चयाल्ला
घवात्तदेकत्वे प्रमाणमिति चार्थः॥ रामकृष्णगोविंद॥ राम॥

॥११॥

राम

नतु दुःखप्रत्यक्षसमये सुखप्रत्यक्षनाशानुभवाद्दर्थात्तत्प्रत्यक्षभेदसिद्धेरनुमानादे
रनुभवबाध इति नेत्याह ॥ न च दुःखादीति ॥ किं सुखाद्यक्तत्वत्याद्यनुभवसमय एव तत
त्साक्षात्कारोत्पत्त्याद्यनुभूयते उत समयांतरे। न द्वितीय इत्याह ॥ दुःखादौ सतीति ॥ यथा
घटे सत्येवानंतरं तज्ज्ञानस्योत्पत्त्या द्यनुभूयते। नैवं सुखादौ सति तत्साक्षात्कारो
त्पत्त्याद्यनुभूयत इत्यर्थः ॥ प्रथमे तदुत्पादविनाशानुभवस्य दुःखाद्युपहितप्रत्यक्षगो
चरतया तद्विशेषणीभूतदुःखादेरेव स्वाभाविकनाशादिविषयत्वेनापि त दुपपत्तेर्नि

॥ न च दुःखादिप्रत्यक्षस्योत्पादविनाशानुभवविरोधः ॥ दुःखादौ सति पृथक्
तदुत्पत्तिविनाशानुभवयोरभावेन दुःखज्ञानं नष्टमित्याद्यनुभवस्य विषयविना
शादिमात्रविषयत्वात् ॥ न च विनिगमकाभावः ॥ सुखाद्यनुभवदशायां दुःखादि

शात्॥

२=विषयोपरागमंतरा=२

तद्विरोध इत्याह ॥ दुःखज्ञानमिति ॥ दुःखादिदशायामिदानीं साक्षात्कारो नेति स्वरूपे
णात्मनाशाननुभवात्। परैर्विशेषनाशाभ्युपगमाच्च ॥ विशेषणीभूतदुःखादिनाशा
दिरेव रूपसंबंधो नष्ट इत्यादौ श्यामतादिनाशादिवत् अनुभूयत इत्यर्थः ॥ ननु दुःखा
द्यनुभव एव स्वतउत्पत्त्यादिमाननुभूयते। दुःखादौ तु तदुपाधिकोत्पत्त्याद्यनुभव इति
वैपरीत्यं किं न स्यादिति तटस्थस्य शंकां निराकरोति ॥ न चेति ॥ स्यादेतदेवं यद्यनुभव
स्वरूपवेत्सुखाद्यनुभवसमये दुःखाद्यनुवर्तेत न चैतदस्ति। यदा तदननुभवात् दुः
खादितारतम्यस्य साधनतारतम्याधीनतया स्वतदुत्पादेरावश्यकत्वाच्चेत्याह ॥ सुखादिरूपम.

ननु सिद्धांते सुखस्य नित्यत्वेपि साधनतारतम्यादिना तदभिव्यक्तिमात्रस्य तारतम्यमास्थीयते
तथा दुःखादावपि किं न स्यादित्याशंक्या - नंदाद्ध्येव खल्विमानि जायंते। यदेष आकाश आनंदो भूतानि २
न स्यात् विज्ञानमानंदं ब्रह्म सत्यादिश्रुतिभिः परप्रेमास्पदत्वेन लिंगेन सौषुप्तिकसुखानुभवेन चानि
त्यात्मन एव सुखत्वावधारणात् सुखस्य नित्यत्वेन तदभिव्यंजकवृत्तेरेव साधनपारतंत्र्यादि युक्तं
दुःखादेस्तु नित्यत्वे न किंचिन्मानमस्तीति स्वत एव तदुत्पत्त्यादिमदिति वैषम्यमभिप्रेत्याह॥ प्र
माणाभावाच्चेति॥ एवं तावज्जडालकबुद्धीच्छागोचरसाक्षात्कारनित्यत्वे बाधकाभावमुपपादयतु क्षा६
त्पत्त्याद्यभ्युपगमे बाधकमाह॥ बुद्ध्यादिगोचरेति॥ बुद्ध्याद्युत्पत्तिसमनंतरमेव किं त्वयेदानी

॥प्रमाणाभावाच्च बुद्ध्यादिगोचरनित्यसाक्षात्कारस्यैकस्यानभ्युपगमे बुद्ध्यादेर्नियमेन
मनसा ग्रहासंभवेन तद्दशायां मयेदमनुभूयते न वा इदानीमिदमिच्छामि न वेत्यादिसंशयः
प्राप्ते निश्चयव्यतिरिक्तसंशयसामग्री सत्वात्॥ राम॥

मिदं बुद्धं न वेदमिष्टं वे[illegible]त्यादिपरेण एष स्वबोधादौ न संशय इति सर्वजनीनं स च नियमेन संश
याभावो ग्राह्यनिश्चयनिर्वाह्य इतरथा ग्राह्यानिश्चयादिसंशयसामग्री - सत्वेन तदभावा
नुपपत्तेः बुद्ध्याद्युत्पत्त्यनंतरं च नियमेन मानसतन्निश्चयोपगमे मानसज्ञानानव
स्था स्यात् न स्याच्चेच्छानिष्पत्त्यनादिना सुखदुःखाद्युत्पत्तिः अत एव बुद्ध्याद्यनंतकार्या
णां स्वप्रकाशत्वकल्पने गौरवात्॥ इच्छादेरपि सविषयस्यार्थप्रकाशत्वप्रसंगेन बुद्धि
वैजात्यायोगाच्च॥ तस्मात् बुद्ध्यादिगोचरो नित्यसाक्षात्कार एकोऽभ्युपेय इ - ति भा
वः॥ किंच स्वप्ने बाह्येंद्रियाणामुपरतत्वात् मनसश्च बहिरस्वातंत्र्यात्तदा गजरथादे
रपरोक्षतया सर्वानुभवसिद्धत्वात् तत्साधकनित्यानुभवोऽभ्युपेयः॥ तथा सुप्तोत्थितस्य

१२॥ प

सुखमहमस्वाप्सं मितिपरामर्शदर्शनात् स्वापेतन्मूलानुभवो निर्दोषो ह्युपेयः। तत्र सर्वेन्द्रियाणामुपरतत्वेन सुषुप्तिभंगप्रसंगेन न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इति श्रुत्या चानित्यज्ञानायोगात्। तत्तस्य मनोऽग्राह्यत्वात् साक्षिणोऽवस्थात्रयानपायिनो नित्यानुभवादेव सर्वव्यवहारसिद्धेर्न कापि मनः प्रमाणमित्युपसंहरति॥ ततस्येति॥ मनसोऽकरणत्वे मनसेदं पश्यामीत्यनुभवो मनसा ह्येव पश्यतीति श्रुतिश्च विरुध्येयातामित्याशंक्याह॥ मनसेदमिति॥ मनसेदं पश्यामीत्यनुभवोऽपि श्रुत्योपात्तो श्रुतिश्च न विरुध्यत इत्यन्वयः॥ तत्र हेतुः॥ मनसेति॥ अयसि दग्धृत्वारोपे यथाऽग्निर्निमित्तं तथाऽऽत्मनि प्रमातृत्वारोपे तदुपादानस्यापि मनसो निमित्तत्वान्मनसा पश्यामीत्यादिव्यवहार इत्यर्थः॥ न च तु भ

इ

तत्तस्यावस्थात्रयानपायिदुःखादिसाक्षात्कारस्य नित्यत्वान्नैव मनः करणं मनसेदं पश्यामीत्यनुभवोऽपि॥ तदावयोर्मनो जानातीत्यनुभव — वा कामः संकल्प इत्यादि श्रुत्या च दर्शनाद्युपादानस्यापि मनस आत्मनि दर्शनाद्यारोपनिमित्तत्वान्न विरुध्यते॥ व्यासंगेस्तु आत्मनि परस्य क्रमज्ञानजननशक्त्याऽन्यथा चोपपद्यत इति न

४=ज्ञानानुत्पादः

वाद्यनुरोधाद्बुध्यादेर्मनसः करणत्वमेव किं न स्यादित्याशंक्य तत्स्वज्ञा॰ नाद्यास्त्र यत्स्यानन्यथासिध्दानुभवागमाभ्यामवसितत्वान्मनसः प्रमातृत्वमेवोपेयमित्याह॥ तदावयोरिति॥ तदपि तिस्रेयमुच्यते आवयोर्मन इ — तिप्रसिद्धं मनः परत्वेनमनो मनस्यु ज्ञानातीत्यर्थः॥ यदप्युक्तं व्यासंगानुपपत्त्या बाह्यविषयज्ञानकरणं मन इति तत्परमतेऽन्यथैवोपपत्त्या निराकरोति॥ व्यासंगस्त्विति॥ चोऽवधारणे परमते हि प्रमेयज्ञानसमये धारावाहिकद्वितीयादिसमस्तज्ञानसामग्र्यां सत्यामप्यात्मनि क्रमजननशक्त्यैव ज्ञानोत्पादक्रम स्यात् निर्बाधत्वाद् न्यायाधर्मो — मिकल्पना गौरवात्तत्स्यतयैव व्यासंगोपपत्तौ न क्रमजननशक्तिमन्मनः करणकल्पनमि

तत्र [illegible] ॥ वंग

सिद्धांते तु बुद्ध्युत्पादघटितज्ञानांतरसामग्रीप्राबल्येन तत्प्रतिबंधादेव युगपच्छ्रोत्रसमवेतानेकश
ब्दग्रहणवत् केचिन्मनःसंकोचादिंद्रियसंयोगाभावाद्वा व्यासंगोपपत्तिरिति भावः ॥ किंच यद्यहम
नुभवगोचरो हंकार एवात्मा स्यात्तर्हि तदतिरिक्तपराभिमतज्ञानकरणं मनःसिद्धेऽपि नत्वे
तदस्तित्वं श्रुतिस्मृतिन्यायैरहंकारानात्मताया वक्ष्यमाणत्वात्तस्यैव ज्ञानाद्याश्रयतयानुभूय
मानस्यात्मनि स्वधर्मारोपनिमित्तत्वेनांतःकरणपदाभिलप्यस्य ज्ञानाद्युपादानत्वेन तत्कर
णत्वा • योगान्तरकाप्यप्रमाणत्वं तस्य स्याह ॥ किंचाहमिति ज्ञातीति ॥ एवमप्रमाणं मन इत्येतदुप
पा • द्यासक्तमित्येतत्प्रपंचयति ॥ किंच मन इति ॥ भेदेन प्रत्यक्षप्रमाणमित्यर्थः ॥ ततो नानुमाना

किंचाहमित्यनुभवस्यांतःकरणविषयत्वं वक्ष्यते । ततश्चाहं जानामीत्यहंकारधर्मतया
अनुभूयमानज्ञानादितद्धर्म एवेति न तत्र मनःकरणमिति तन्नभेदे प्रमाणं ॥ किंच म
नोनभेदे प्रमाणं तदसंनिकृष्टत्वात् समंतवत् ॥ न चासिद्धिः संयोगादेरयुक्तत्वात्
दन्यस्याप्रसिद्धितः ॥ सन्निकर्षस्यैतेन दर्शेदासंगेयेव मानसं ॥८॥ मनसोऽभेदेन स
योगसमवायतादात्म्या • नामन्यतमोऽनेति सुप्रसिद्धं न चान्यदिंद्रियसन्निकर्षोऽस्ति ॥

देहेतोर्व्यभिचारः तत्रापि व्याप्त्यादिसन्निकर्षासत्त्वाद्यथाश्रुतं वा साध्यमस्तु आत्मगतभे
दे मनःप्रमाणमिति वदंतं प्रति तेनासन्निकृष्टत्वादिति हेतुरसिद्ध इत्याशंक्य सन्निकर्षस्यानि
रूपयितुमशक्यत्वात्तमेव मित्याह ॥ न चेति ॥ किं मनोभेदयोः संयोगसमवायतादात्म्या
नामन्यतमः संनिकर्षः तदन्यो वा । नाद्यः । वक्ष्यमाणविधया तदसंभवात् न द्वितीयः तदन्य
संनिकर्षस्य काप्यप्रसिद्धेः तेन नासिद्धो हेतुरित्यर्थः । श्लोकं विवृणोति ॥ मनस इति ॥
॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥

॥१३॥

राम

तदसन्निकृष्टत्वात् इति हेतोरप्रयोजकत्वं निराकरोति॥ न चासन्निकृष्टमिति॥ हेतुत्वादित्यंसन्निक र्षाभावे मनसस्तज्ज्ञनकत्वानुपपत्तेरिति शेषः॥ ननु विशेष्यसन्निकर्षो विशेषणासंसर्गाग्रहस्य विशिष्टप्रत्यक्षहेतुर्न विशेषणसन्निकर्षः भेदस्त्वायमस्माद्भिन्न इति विशेषणतयैव भातीति चेत्तेजोऽघवेन यावद्विषयसन्निकर्षस्य तद्धेतुत्वेन विशेष्यसन्निकर्षत्वेनाहेतुत्वात्॥ किंच प र्वेतादावसत्यपि वन्ह्यादिसन्निकर्षे वह्निमानयं पर्वत इत्यादिप्रत्यक्षप्रसंगः॥ न च विशेषणोपस्थितिरपि विशिष्टबोधहेतुरिति वाच्यं॥ एवमपि परमते गृहीतव्याप्तिकस्य वन्ह्यादावपि तत्सत्वात् भेदे च निर्विक - ल्पकरूपायाः सविकल्पकरूपाया वा विशेषणोपस्थितेरनुपपत्तेः सन्निकर्षं विना तद

न चासन्निकृष्टमिंद्रियमर्थं गृह्णाति॥ विशेषणविशेष्येंद्रियसन्निकर्षस्य जन्यप्रत्यक्षमात्र हेतुत्वात्॥ न च भेदस्य विशेषणता सन्निकर्ष इति वाच्यं॥ व्यवहितप्रदेशेऽप्यभावग्रहणप्रसंगात्॥ न चाधिकरणेंद्रियसन्निकर्षो - ऽपि कारणमिति वाच्यं॥ परमते शब्दाभावस्य प्रत्य

योगान्तरानुमानादेर्निराकरिष्यमाणत्वात् परोक्षोपस्थितेर - प्यसंभवादिति भावः॥ ननु भेदस्यान्योन्याभावात्मत्वादभावे च विशेषणतायाः सन्निकर्षत्वादसन्निक - र्षो सिद्धिरिति तत्राह॥ न च भेदस्येति॥ किमभावस्य विशेषणतामात्रं सन्निकर्षः इंद्रियसन्निकृष्टाधिकरण - विशेषणता वा किं वा यत्राधिकरणे प्रतियोगिसत्वमनुपलब्धिविरोधि स्यात् तद्विशेषणता न तावदाद्यः कल्पो विकल्प्यते कुड्यादिव्यवहितभूतलादिनिष्ठघटाद्यभावेऽपि विशेषणतामात्रस्य सत्वेन प्रत्यक्षत्वप्रसंगादित्याह॥ व्यवहितेति॥ न द्वितीय इत्याह॥ न चाधिकरणेति॥ परमते कर्णशष्कुल्यावच्छिन्ननभस एव श्रोत्रेंद्रियत्वात् तस्यैव स्वग्राह्यशब्दाभावाधिकरणत्वात्स्यैव स्वस्यासन्निकर्षादधिक

नंतरं८

सापेक्षत्वदिति ते

कृष्ण

३ सर्वद

रणेंद्रियसन्निकर्षाभावेन शब्दाभावे प्रत्यक्षत्वं न स्यादित्यर्थः ॥ तृतीयं निराकरोति ॥ न च यत्रेति ॥
प्रतियोगिसत्त्वस्यानुपलब्धिविरोधित्वेनाभ्युपगम्यमानत्वं तस्य किं यदा कदाचिद्वा वोपेक्षित
उत नियमेन । आद्ये व्यवहितेप्यभावाधिकरणे कदाचिदुपलंभसंभवात्प्रतियोगिनस्तत्र व्यव
धानसमयेप्यभावः प्रत्यक्षः स्यादित्याह ॥ कदाचिदिति ॥ द्वितीयस्तूक्तइत्याह ॥ नियमेनेति ॥
श्रोत्रदेशोत्पत्तिकाले वा शब्दस्य घटादेर्वा सत्त्वेपि सामग्र्यभावादिनानुपलंभसंभवेन नियमेन
तदुपलंभायोगात्तत्र तदभावो न प्रत्यक्षः स्यादित्यर्थः ॥ विशेषणतया क्वचिदिंद्रियप्रत्यास
त्तिमुपेत्यैतदुक्तं संप्रति अंगीकृतं परित्यजति ॥ विशेषणतयादिति ॥ ननु कादा - चित्का

तर्कामकोप उत्तस्य २

न च यत्र प्रतियोगिनः सत्त्वं अनुपलब्धिविरुद्धं तद्विशेषणताभावस्येंद्रियप्रत्यासत्ति
रिति वाच्यं ॥ कदाचिदुपलंभस्य - व्यवहितदेशस्थघटादेरपि सत्त्वात् ॥ नियमेनोपलंभ
स्य शब्दादेरप्यभावात् ॥ विशेषणतयाइंद्रियप्रत्यास - त्तौ प्रमाणाभावाच्च ॥ अ
नुप लब्धिमात्राद - भावज्ञानोपपत्तेः ॥ ज्ञानाकरणकस्यापि मनः करणकानुमितिव

भावानुभवस्य करणसापेक्षत्वात्तत्र चेंद्रियातिरिक्तकरणासंभवात्तस्य च प्रत्यासत्तिं विना
करणत्वायोगात् परिशेषाद्विशेषणतात्तत्र प्रत्यासत्तिरित्याशंक्य तत्र करणांतराभावो सिद्ध
इत्याह ॥ अनुपलब्धिमात्रादिति ॥ मात्रचा करणांतरं व्यावर्त्यते । न चैवं भेदस्याप्यनुपलब्धि
प्रमाणकत्वे षष्ठप्रमाणवादिना मिष्टमेव सिद्धमिति वाच्यं ॥ तत्र योग्यानुपलब्धेरपि अनं
तरमेव निराकरिष्यमाणत्वादिति ——— भावः ॥ नन्वभावज्ञानस्य ज्ञानाकरणकज्ञानत्वेन
प्रत्यक्षत्वानुमानादिंद्रियजन्यत्वं दुर्वारमित्याशंक्याह ॥ ज्ञानाकरणकस्येति ॥ परमते स्मृतिरू
पपरामर्शाजन्यानुमितौ ज्ञानस्य करणत्वासंभवान्न एव वा परामर्शप्रागभावो वानुमितौ -

तर्कामकोप उ भ २

[illegible]

वेदां.धि.स.

॥२४॥

राम

२२

ज्ञानद्वाराकरणमिति केश्चिदभ्युपगमात् ज्ञानाकरणिकाया अप्यनुमितेः परोक्षत्ववत्तिद्धां
तेपि संस्कारकरणिकायाः स्मृतेः परोक्षत्वेच्छाभावज्ञानस्यापि परोक्षत्वोपपत्तेर्नेंद्रियज
न्यत्वेत्यर्थः॥ घटाद्यभावानुभवस्य चक्षुरादिजन्यत्वे तदन्वयव्यतिरेकानुविधानं विरोधमा
शंक्य शब्देतरेंद्रियग्राह्यप्रतियोगिकाभावस्येंद्रियेणाधिकरणग्रहणे सत्येवानुपलंभेन ग्रह
णात्तदन्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्ध्या न विरोध इत्याह॥ क्वचिदिंद्रियेति॥ शब्दाभावस्य
सति प्रतियोगिज्ञाने योग्यानुपलब्धितः एव ज्ञातइति नतत्र हेतुत्वं श्रोत्रे हेतुः साक्षिमात्रग्राह्यप्रति
योगिकाभावस्य तत्प्रतियोगि विरोधित्वाच्च लिंगेनवा साक्षिणैव वा गृह्यते अभावस्या

त्

७ ज्ञानाद्यभावः

नच प्रमाणांतरगौरवं कल्प्यते॥

क्वचिदिंद्रियव्यापारस्याधिकरणग्रह एवोपक्षयात्॥ नच प्रमाणांतरगौरवं कल्प्यते॥ विशेषणतयाऽपींद्रियप्र
त्ययापि तस्याभावज्ञाने निमित्ततयाऽभ्युपेतत्वात्॥
स्यासन्निकर्षज्ञानहेतुत्वयोः कल्प्यत्वात्॥

पिसाक्षिमात्रभास्यत्वमुक्तमाचार्यैः॥ स्वप्ने जागरिते सुप्तौ भावाभावौ धियां तथा॥ यो
वेत्त्यविक्रियः साक्षी सोहमित्यवधारयेदिति॥ ततश्च क्वचिदपींद्रियस्याभावधीहेतुत्वं
वेतिभावः॥ नान्विंद्रियस्यान्यथासिद्ध्यापादनेनानुपलब्धेरेवाभावानुभवकरणत्वं सिध्या
नेऽनुपलब्ध्याख्यप्रमाणांतरकल्पनागौरवप्रसंग इति नेत्याह॥ नच प्रमाणांतरेति॥ हेतु
माह॥ तथापीति॥ अभावस्येंद्रियग्राह्यत्ववादिनापि अनुपलब्धेस्तद्धेतुनिमित्तत्वो
पगमात्तस्यास्तत्रासाधारणनिमित्तत्वात्करणत्वमप्यनुक्तसिद्धमेवेति नास्माकमधिकं
कल्पनीयमस्ति॥ नच व्यापाररहितायाअनुपलब्धेरभावप्रहेकरणत्वमनुपपन्नमितिवा
च्यं॥ स्वमते कल्पनागौरवं परिहृत्य परमतेतत्प्रसंगो दुर्वार इत्याह॥ विशेषण

३ = परमते पि शब्दप्रागभावादिग्रहे श्रोत्रस्य व्यापाराभावेनाकरणत्वप्रसंगात् व्यापाराभावे पि केनचिदतिरामेन साधकतम

प ४

२६

राम

ननु समवायस्य द्रव्यस्येंद्रियेण संयोगायोगात्स्ववृत्तित्वविरोधेन समवायासंभवाच्च वि
शेषणतायाः एव तत्र प्रत्यासत्तिः सा च तत्प्रमितिसंभा[illegible]वेऽपि तस्यासदुपपत्तौ नापूर्वाधिककल्प
ने स्यात्तस्य प्रमाणाभावात्समवाय एव नावदसिद्धः तत्र [illegible] विशेषणतादेः प्रत्यासत्तित्वं सुत
रामसिद्धमित्यभिप्रेत्याह ॥ न च समवायेत्यादिना ॥ ननु रूपी घट इत्यादि विशिष्टप्रत्यय
स्य दंड्यादिप्रत्ययवत्संबंधिद्वयातिरिक्तवैशिष्ट्यविषयत्वावधारणात् गुणादौ च संयो
गासंभवात् सति शेषात्समवायसिद्धिरिति चेन्न ॥ गुणगुणिनोरवयवावयविनोश्चात्यं
दे तभेदे तत्संबंधस्य - च नात्यामत्यंतभेदे दंडपुरुषादाविव मुकुः पटः सुवर्णं कुंडलमित्यादिसमानाधिकरण
प्रत्ययानुपपत्तेः ॥ किं च समवायस्य संबंधिभ्यामसंबद्धस्यैव विशिष्टप्रत्ययनियामकत्वेऽतिप्र

॥ न च समवायप्रतीतौ तत्प्रमितिर्वाच्यं ॥ तदसंप्रतिपत्तेः ॥ श्रीरामगुरवे नमः ॥

संगात् तत्रापि संबंधांतरोपगमेऽनवस्थाप्रसंगात् स्वरूपसंबंधस्य निरसिष्यमाणत्वात् तस्य च ण१
क्वचिद्विशिष्टधीनियामकत्वे गुणगुण्यादावपि तस्यैव नियामकत्वोपपत्तौ समवायकल्पनायो
गाच्च ॥ किं च समवायस्यैकत्वे रूपज्ञानादिसमवायस्य वायुघटादिवृत्तिसमवायादभेदाद्रूपी वा
युः घटो जानातीत्यादिधीप्रसंगः ॥ न च वाय्वादौ रूपादिसमवायसत्त्वेऽपि रूपादेरभावान्न
तद्विशिष्टधीरिति वाच्यं ॥ तद्वृत्तित्वप्रयोजकसंबंधे सति तदभावव्यवहारस्य व्याहतत्वात्
समवायनानात्वकल्पने च तिजघन्यत्वाच्चेयं एवं मृद्घटादेरत्यंताभेदेऽप्युनरुक्तेः शाब्द
यावगाहि समानाधिकरणप्रत्ययानुपपत्तिः ॥ कार्यकारणभावाद्यनुपपत्तिश्च ॥ तस्मात्तादात्म्य
मेवावयव्यादीनां संबंधः तच्च न भिन्नाभिन्नत्वं ॥ विरुद्धयोर्भेदाभेदयोरेकत्रासंभवात् अवि

= सामानाधिकरण्यसंबंधेन भेदविशिष्टोऽभेद इति तात्पर्यं ॥

५ = स्य शुक्तिरजततादात्म्यादौ कुप्रत्यात गुणगुण्यादितादात्म्यस्यापि साक्षिमात्रभास्यत्व = ५

॥१५॥ रोधेऽपि च भेदाविरुद्धेऽभेदसंज्ञायाः पारिभाषिकत्वेनात्यंतभेदवादिमतादिशेषायोगात् किंतु भिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्ताकत्वं तादात्म्यं तच्चानिर्वचनीयं स एव समानाधिकरणप्रत्ययगोचर इति न समवायः प्रामाणिक इत्यर्थः॥ ननु शुक्तौ घटइत्यादिरूपेण तादात्म्यस्या - पीन्द्रियग्राह्यत्वात्तत्र प्रत्यासत्त्यंतराभावाद्विशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वं दुर्वारमिति तिनेत्याह॥ तादात्म्ये चेति॥ अभिन्नसत्ताक - संबंधिद्वयाभिव्यक्तसाक्षिमात्रैस्यत्वेसंभवादिंद्रियस्य च संबंधि - ग्रह एवान्यथासिद्धत्वात्संबंधिप्रत्यासत्त्यतिरिक्तप्रत्यासत्तेस्तादात्म्ये — नपेक्षणाद्विशेषणतानतत्रापि प्रत्यासत्तिरिति भावः॥ किंच विशेषणतामात्रस्यातिप्रसक्तत्वेनेंद्रियप्रत्यासत्तित्वायोगादिंद्रियसंयुक्तत्वादिघटितायास्तस्याः प्रत्यासत्तित्वाच्चं संयोगस्य च प्रदेशवृत्तित्वनियमान्निःप्रदेशात्मनि च

तादात्म्ये च न प्रत्यास — संतरमपेक्ष्यते तस्य साक्षिभास्यत्वात्॥ निरवयवात्मनि संयोगा — सिंभवाच्च न भेदस्येंद्रियसन्निकृष्टत्वं॥ एकत्र संयोगतदभावायोगात्॥ वृक्षादावपि औपाधिकभेदवत्त्वेवतदुभयप्रतीतेः॥ श्रीकृष्णपरब्रह्मणे नमः॥ श्रीराम

मनःसंयुक्तत्वासंभवान्नह्यते च भेदे मनःसन्निकर्षाभावान्नत — त्वेत्याह॥ निरवयवात्मनीति॥ निरवयवे संयोगः किमव्याप्यवर्त्तते उत व्याप्य। नाद्यः निरवयवे सं — योगस्य स्वात्यंताभावसमानाधिकरणत्वातिरिक्ताव्याप्यवृत्तित्वस्यानिरूपणात् तस्य च भावाभावयोरेकत्र विरोधे नासंभवाद विरोधे वा विरोधवार्त्तायाः सर्वत्रोच्छेदप्रसंगात्तयोर विरोधे नियामकाभावेन व्याप्यवृत्तित्वापाताच्चेत्यभिप्रेत्याह॥ एकत्रेति॥ ननु भावांतराणां स्वाभावसामानाधिकरण्यविरोधेऽपि संयोगादीनां तदविरोधः एकस्मिन्नेव वृक्षादौ कपिसंयोगतदभावयोः सर्वानुभवसिद्धत्वादिति नेत्याह॥ वृक्षादाविति॥ वृक्षस्यस्वतएकत्वेप्यवच्छेदकावयव

=व्याप्यवृत्तित्वनियमात्<

॥१५॥

राम

भा ५

कृष्ण

भेदप्राचीनभेदवत्त्वादौपाधिकभेदवतोरेव वृक्षयोः संयोगतदभावाधिकरणत्वं भावाभावयोः स

२ विरोधः भावेऽभा
र्वत्र विरुद्धमेवेत्यर्थः ॥ एकस्मिन्नपि औपाधिकभेदं साधयति ॥ अग्रे वृक्ष इति ॥ न च मूले कपिसं
योगवान्नेत्यनुभवात्संयोगात्यन्ताभाव एव प्रतीयते न तु संयोगवद्वृक्षभेद इति वाच्यं ॥ संयोगिनः
प्रतियोगित्वानुभवविरोधात् विशिष्टप्रतियोगिकभेदप्रतीते विशेषणाभावविषयत्वे घ
टः पटो नेत्यादिभेदप्रतीतेरपि घटादौ पटत्वाद्यभावविषयत्वोपपत्तेर्भेदो दत्तजलांजलिः स्यात् ॥
तर्ह्येकस्मिन्नात्मन्यौपाधिकभेदेन मनःसंयोगतदभावौ स्तामित्याशंक्याह ॥ न च परमत इति ॥ तद

७=आत्माभिन्ने =तस्मिन्नात्मनि
भेदादिकं वास्तवमिति मते तदभिन्ने तस्मिन्वास्तवभेदायोगादत्यन्तभेदवादिभिरव्याप्यवृत्ति

॥ अग्रे वृक्षः कपिसंयोगवान् मूले नेत्यनुभवात् ॥ न च परमते तदभिन्ने तद्भेदः संभ
वति ॥ सिद्धान्ते कल्पितप्रदेशावृत्तिसंयोगस्य प्रमाहेतुत्वं न संभवति ॥ —— कृष्णगोविंद
॥ राम कृष्ण गोविंद ॥ राम कृष्ण गोविंद ॥ राम कृष्ण गोविंद ॥ राम ——

भेदानंगीकाराच्चेति भावः ॥ ननु परमते निरवयवात्मनि संयोगासंभवेऽपि सिद्धान्ते तत्तदुपा
धिपरिकल्पितात्मप्रदेशाभेदेन मनःसंयोगसंभवात्तन्निमित्तो जीवपरभेदः प्रमा स्यादित्याशं
क्याह ॥ सिद्धान्ते चेति ॥ मिथ्याभूतप्रदेशाभेदसापेक्षस्य मनःसंयोगस्यापि मिथ्यात्वात्तस्य
बाष्पधूमादिवत् प्रमापकत्वं न संभवति ॥ न चैवं वेदान्तानां प्रमापकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं ॥
तेषां स्वरूपेण कल्पितत्वेऽप्यर्थक्रियासमर्थत्वादपौरुषेयतया निरस्तसमस्तदोषशंकानां
बाधकाभावेन यादृच्छिकसंवादिलिंगविशेषवत् प्रमापकत्वोपपत्तेः भेदज्ञानस्य तु कल्पि
तसामग्रीप्रसूतत्वात् ख्यातिन्यायहतविषयत्वाच्च प्रमात्वमनुपपन्नमिति भावः ॥ श्रीराम

=प्रत्यक्षवि । षयः=२॥

=सफलप्रवृत्तिजनकं लिंगं=२म२

मे. चि. स.

॥१६॥

राम

ननु संयोगतदभावयोर्नाधिकरणभेदनियमः - तयोरवच्छेदकभेदेनैकत्रा - प्यविरोधा देकस्मिन्नपि वृक्षादावग्रावच्छेदेन मूलाद्यवच्छेदेन भेदात् कपिसंयोगादिदर्शनादात्मन्यपि शरीरा द्यवच्छेदकभेदात्मनः संयोगाद्युपपत्तिरितिनेत्याह ॥ नचैकस्मिन्नेति ॥ अग्रत्वादेः संयो गाधिकरणतावच्छेदकत्वं किं तदभाववद्वृत्तित्वे सति तदाश्रयवृत्तित्वमुत तदाश्रयवृत्ति त्वमात्रं नाद्यः संयोगतदभावयोरधिकरणभेदाभावे संयोगाधिकरणस्यैव तदभावाधि करणत्वात् आश्रयत्वात्संयोगाधिकरण - त्वाश्रयवृत्त्यग्रत्वादिस्तदभाववद्वृत्तित्वायोगादित्या ह ॥ अधिकरणेति ॥ नद्वितीयः अतिव्याप्तेरित्याह ॥ तदधिकरणेति ॥ एवं निरवयवे संयोग

नचैकस्मिन्नप्यवच्छेदकभेदादेव भावाभाववृत्तिरिति वाच्यं ॥ अधिकरणभेदा भावे तदभाववद्वृत्तित्वघटितावच्छेदकत्वस्याग्रत्वादेरयोगात् ॥ तदधिकरणवृ त्तित्वस्य प्रमेयत्वादिसाधारण्यात् ॥ संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वमनुभवपराहतम् संसर्गे

२४

स्याव्याप्यवृत्तित्वं निराकृत्याधुनाव्याप्यवृत्तित्वकल्पं निराकरोति ॥ संयोगस्येति ॥ किं सर्व स्य संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वमभिमतं उत निरवयववृत्तेः ॥ नाद्यः स्थाण्वादिसंयोगानां व्याप्यवृत्तित्वस्यानुपलब्धिपराहतत्वादसंभवाच्च ॥ नद्वितीयः परमते परमाणुसंयोगस्य प रमाण्वन्तरव्यापित्वे द्व्यणुके प्रथिमानुपपत्तेः ॥ किंच परिच्छिन्नापरिच्छिन्नद्रव्यसंयोगस्य परिच्छिन्नव्यापित्वेऽप्यपरिच्छिन्नव्यापित्वादर्शनादन्यथा नीरक्षीरवदुभयोरपि समव्याप्तिः स्यादिति भावः ॥ राम ॥ कृष्ण ॥ राम ॥ कृष्ण ॥ राम कृष्ण ॥ राम ॥ कृष्ण ॥ कृष्ण

संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वे बाधकांतरमाह ॥ तथात्वइति ॥ कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभस एव परमते श्रोत्रेंद्रियतया शब्दग्राहकत्वांगीकारात् तत्संयोगस्य च नभोमात्रव्यापित्वे कृत्स्नस्य नभसः श्रोत्रत्वापातेन तन्निष्ठानां सर्वेषां शब्दतदभावा - नामुपलंभप्रसंगः ॥ भिन्नभिन्नसंयोगावच्छेदेनोत्पद्यमान - शब्दस्याव्याप्यवृत्तित्वं च न स्यात् ॥ अत एव कर्णगोलकस्य सर्वत्राभावान्न सर्वशब्दोपलब्धिरिति निरस्तं ॥ तथापि व्यापि सर्वशब्दोपलंभस्य दुर्वारत्वात् गोलकसंयोगस्य रूपज्ञाने व्यभिचारेणासतींद्रियसन्निकर्षैकेवचव्यतिरेकाभावेन हेतुत्वायोगाच्चेति भावः ॥ मनोनभेदे प्रमाणांत

॥ तथात्वे शब्दादेः सर्वत्र प्रतीतिप्रसंगाच्च ॥ तस्मान्न मनसो भेदेन संबंधः ॥ नापि मनसः सहकारी योग्यानुपलंभोस्ति ॥ ईश्वरस्य प्रत्यक्षायोग्यत्वात् ॥ प्रत्यक्षयोग्यानुपलब्धिर्हि योग्यानुपलब्धिः ॥ प्रतियोगितद्व्याप्येतरसकलतदुपलंभककालीनानुपलब्धेस्त्वात्रासंभवात् ॥

दसत्त्विरूपत्वादिस्तदुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ अयोग्यानुपलब्धिर्यं तद्विवृणोति ॥ नापि मनस इति ॥ उपलब्धुं प्रत्यक्षेणावगंतुं । योग्यस्य प्रतियोगिनोऽनुपलंभो योग्यानुपलंभः सोऽभावरूपभेदग्राहकेंद्रियस्य सहकारी वक्तव्यः सः मनसेश्वरभेदग्रहे न संभवति । तत्प्रतियोगिन ईश्वरस्य प्रत्यक्षायोग्यत्वादित्यर्थः ॥ ननु योग्यत्वमनुपलब्धेरेव विशेषणं तच्चानुपलब्धेस्तद्व्याप्याभावे प्रतियोगितद्व्याप्येतरसकलतदुपलंभककालीनत्वमेवेति नवीनोत्प्रेक्षितमार्गं स्य प्रतियोगि प्रत्यक्षज्ञानजनकस्य तदुपलंभकपदाभिलप्यत्वान्न प्रत्यक्षत्वम

= अनुपलब्धि
= ग्राह्याभाव

भे॰ चिं॰ स॰

॥१९७॥

राम

=मनस्त्वाभावं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायाभावेन=४

३=मनस्त्वोपाधिधापादनाशक्यत्वरूपोपायाभावे=३

प्रतियोगिनोऽप्रत्यक्षत्वेप्यभावप्रत्यक्षत्वदर्शनात्प्रतियोगिप्रत्यक्षत्वं तन्त्रं न तन्त्रमिति प्रागुक्तं नि
राकरोति॥ घटे मनस्त्वमिति॥ यद्यपि पराभिमतपरमाणुत्वोपाधेर्धर्मिप्रत्यक्षत्वेन प्रत्यक्षत्वमा
पादयितुं मनस्त्वस्य मनस्त्वस्य तु जातित्वात्तदापादनं सुकरमिति पराभिमानस्तथापि तदुभयाभा
वे पि साक्षात्करोमीत्यनुभवाभावेन तदप्रत्यक्षत्वमेव युक्तं न हि परोक्तेन्द्रियसामग्रीमात्रान्मन
स्त्वाभाव एव प्रत्यक्ष इति स्वीकारो युक्तो नुपलब्धिविरोधादिति भावः॥ घटे मनस्त्वाभावस्याप्रत्यक्षत्वे
हेत्वन्तरमाह॥ न हि मनस इति॥ घटस्य मनसः सकाशाद्भेदाप्रतिसंधानदशायां घटे मनस्त्वसंशय
विपर्ययोरन्यतरापातेन घटे तदभावनिश्च —— याद्योगात् घटमनसोर्भेदनिश्चयदशाया

घटरूपधर्मि २

=मनस्त्वाभा ४ वाप्रत्यक्षत्वे

=अनुव्यवसायाभावविरोधात्॥=५

॥घटे मनस्त्वं नास्तीतिज्ञानं च परमाणुत्वं नास्तीति ज्ञानवन्नप्रत्यक्षं॥ न हि मनसो घ
टभेदाप्रतिसंधानदशायां तदनुभवोस्ति॥ अत एवातीन्द्रिये घटे घत्वाभावो न प्रत्यक्षः॥

त्वा२

=घटरूपधर्मि त्वि=१

मेव घटे मनस्त्वाभावानुभवो वाच्यः तदा च भेदप्रतियोगितावच्छेदकमनस्त्वाभावस्य तद्धर्मि
ण्यार्थिककृत्वान्नप्रत्यक्षत्वं क॰ल्प्यमिति भावः॥ भेदप्रतिसंधानदशायां भेदप्रतियोगितावच्छे
दकधर्माभावस्य भेदधर्मिण्यार्थिकत्वे गमकमाह॥ अत एवेति॥ परमते परमाण्वादौ घट
त्वाद्यभावस्य प्रतियोगितव्याप्येतरसकलतदुपलंभकसमवधानेपि प्रत्यक्षत्वं नोपपद्यते तत्स्य
हेतोः तथानुभवाभावात् घटपरमाण्वादीनां भेदप्रतिसंधानदशायामेव परमा — पवादौ धर्मिण्यतीन्द्रियधर्मा
घटत्वाद्यभावानुभवेन तत्र तस्यार्थिकत्वोपपत्तेश्च एवं प्रत्यक्षेपि धर्मिण्यतीन्द्रियधर्मा
भावः परोक्ष एवेत्यर्थः॥ श्रीकृष्णपरब्रह्मणे नमः॥ श्रीमद्गुरुरामचरणकमलेभ्यो नमः॥

घटे =मनस्त्वरूपातीन्द्रियधर्माभावः२ कृष्ण

एवमतीन्द्रियप्रतियोगिकात्यंताभावग्रहे योग्यानुपलंभं निरस्यतदन्योन्याभावरूपेश्वरभेद
ग्रहेपि स नास्तीत्याह ।। न च नाहमीश्वर इति ।। तत्र हेतुस्तत्कालीनेति ।। भेदधीपूर्वक्षणे ▪ स
तोपि मनस्य क्षकारादेरतीन्द्रियेश्वरग्रहायोग्यतया प्रतियोग्यनुपलंभकाभावान्न तत्र विवक्षि-
तयोग्यानुपलंभ इत्यर्थः ।। इदानीं नवीनतरोत्प्रेक्षितमनूद्य दूषयति ।। यत्त्वित्यादिना ।। सा
क्षादभावविरोधित्वं प्रतियोगिन एव अन्यस्य तु तत्प्रतियोगिव्याप्यत्वेनेति सर्वत्र स्थितिः ।।
तथा च प्रतियोगिसत्त्वस्यानुपलब्धिविरोधित्वं तत्प्रतियोग्युपलब्धिव्याप्यत्वेनैवेतिव
क्तव्यं । एवं चान्यत्र प्रतियोगिसत्त्वस्याभाव[illegible] स्थलीयोपलंभाव्याप्यत्वेन तत्रस्यानु

।। न च नाहमीश्वर इति भेदप्रतीतिदशायामीश्वरोपलंभकसमवधानमस्ति ।।
तत्कालीनमनआदेस्तादयोग्यत्वात् ।। यत्तु यत्सत्त्वमनुपलब्धिविरोधी स्या
दियोग्यानुपलब्धिनिर्वचनं तदसत् ।। यत्र कुत्रचित्प्रतियोगिसत्त्वस्यान्यत्रो
पलंभाव्याप्यत्वेनाभावदेशीयं तत्स[illegible]त्वं तद्व्याप्यं वक्तव्यं । तच्च न संभवति ।। अधि
भावाधिकरणे प्रतियोगिवैशिष्ट्यसत्त्वेऽभावप्रमानुपपत्तेः ।। तर्कितं तत्र तदि

पलंभविरोधित्वायोगात् यत्र यत्सत्त्वमित्यादि वदताऽभावाधिकरण एव प्रतियो
गिसत्त्वं तदुपलंभं वाच्यः तत्रश्च नाभावधीसं▪भव इति वरघातायकन्यावरणमि
ति न्यायापात इति भावः । नन्वु यत्र यत्सत्त्व[illegible]मित्यत्र तर्कितमिति विवक्षितत्वाद भा
वाधिकरणेन प्रतियोगिसत्त्वापात इति शंकते ।। तर्कितमिति ।। तर्कितप्रतियोगिसद

= तात्त्विकप्रतियोगि

= घटरूपप्रति
योगिसत्त्वस्य

स्य ३

भे॰ धि॰ स॰
॥१८॥
राम

=स्यातत२

द्वितीये त्वसतोनुपलब्धिविरोधित्वमसंभवीत्यभिप्रेत्य दूषयति॥ तर्कितस्यापीति॥ ननु प्रतियोगिवैशिष्ट्य-
स्यान्यत्रसत्वादनुपलब्धिविरोधित्वमभावाधिकरणे चो सत्वादनुपलंभस्याभावधीरित्याकृते॥ तत्रास-
दपीति॥ किमभावाधिकरणे प्रतियोगिवैशिष्ट्यस्यानुपलब्धिविरोधित्वमभावप्रत्यक्षत्वे प्रयोजकमु-
तयत्र कुत्रचित्। तत्राद्यमसंभवेन निराकरोति॥ तद्धीति॥ द्वितीयमतिप्रसंगेन दूषयति॥ क्वचिदनु-
पलंभेति॥ किं चास्मिन् पक्षेऽतीन्द्रियेश्वरादितादात्म्यस्य कुत्राप्यनुपलंभविरोधित्वाभावात्तदभाव-
रूपो भेदो न प्रत्यक्षः स्यादिति द्रष्टव्यं॥ अभावाधिकरणे प्रतियोगिवैशिष्ट्यस्यासत्वेपि तदुपलंभ-
कस्य सत्वादनुपलब्धि विरोधित्वमित्याशंक्यासतः समस्तसामर्थ्यविरहात् तद्यात तदधीनं कि-
॥ तर्कितस्यापि सत्वासत्वान्यतरत्वात्॥ तत्रासदप्यन्यत्र सदिति चेत्तर्हि तत्रैव तदनुपलब्धि-
विरूपानाभावाधिकरणे॥ क्वचिदनुपलंभविरोधेनान्यत्राभावनिरूपणेऽतीन्द्रिये घटत्वा-
घटाभावः प्रत्यक्षः स्यात्॥ अभावाधिकरणे प्रतियोगिवैशिष्ट्यमसत्वादेवनानुपलंभवि-
रोधि न वासतां किंचिन्निरूप्यते॥ न च यत्र यत्सत्वादनेनानुपलंभाभाव आपादयितुं शक्यते तत्र तु
तदभावः प्रत्यक्ष इति वाच्यं॥ असता आपादितेन वैशिष्ट्येनान्यापादनायोगात्॥
मपि न संभवतीत्याह॥ अभावाधिकरण इति॥ किंचिद्घटा स्यादित तस्याव्याप्येन तेन न किंचिदापा-
दनीयमिति भावः॥ न चाभावाधिकरणे प्रतियोगिवैशिष्ट्यस्यासतः स्वरूपेणानुपलब्धिविरो-
धित्वं न ब्रूमो येनोक्तदोषः स्यात् किंतु तत्र तस्यारोपितस्य प्रतियोग्यनुपलंभाभावरू-
पोपलंभापादकत्वेन तत्तस्तत्र तर्कितप्रतियोगिसत्वेनापादनयोग्योपलंभाभाव एव योग्यानुप-
लंभ इति नवीनतमानां कल्पनां निराकरोति॥ न च यत्रेति॥ आपादनेनारोपेणाभावाधिक-
रणे प्रतियोगिसत्वस्यापादितस्याप्यसत्वाविशेषान्न तदुपलंभापादकत्वं क्वचिदपि संभवति अ-

पा२

ति२

रूप

नचैवं सति वन्ह्यभावेनापादितेन पर्वतादौ धूमाभावापादनमपि न स्यादिति वाच्यं॥ तत्रापि
वन्ह्यभाववि[illegible]त्वे सति धूमाभावविकल्प - मात्रोदयो न कस्यचिदापादकत्वाद्यस्ति न चा
निर्वचनीयवादिना तदुपपाद नीयमिति भावः॥ किंचाभावाधिकरणे प्रतियोगितद्व्याप्येत
रसकलतदुपलंभकसामग्र्यां सत्यामेव कुतं तत्र तत्सत्वमापादितं तदुपलंभापादकमित्यभि
मतं किं वा त[illegible] वैशिष्ट्यमात्रं तत्रापादितं तदुपलंभापादकमिति। नाद्यः दृष्टादृष्टसमुदायात्म
=कार्याभावे६ कसामग्र्याः कार्यैकगम्यतया तदभावे दुर्ग्रहत्वात् तदूहाभावे चा[illegible]धकाराद्यतद्देशादिवसहकारि
वैकल्यादनुपलंभोपपत्तिशंकया तर्कितस्यापि प्रतियोगिनः स्वोपलंभापादकत्वायोगाद

॥ प्रतियोगिवैशिष्ट्यमात्रेणाभावाधिकरणे तदुपलंभप्रसंजनायोगात्॥ अभावग्रा
हकेणएं साऽन्यदेशीयप्रतियोगिवैशिष्ट्यस्याग्रहणे न तस्यानुपलब्धिविरोधाभावाच्चे

तींद्रियोपलंभकाभावेन तदभावस्य प्रत्यक्षत्वायोगाच्चे [illegible]त्येतदति स्पष्टमित्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति॥ प्रतियोगिवैशिष्ट्यमात्रेणेति॥ आरोपितेनेति शेषः॥ घटवति देशे पितत्सत्तामात्रे
णा तदुपलंभाभावादन्यत्रा[illegible]पितन्मात्रमारोपितं न तदुपलंभापादकमिति सर्वः॥ किंच देशा
विशेषे प्रतियोगिसत्वस्या[illegible]नुपलब्धि[illegible] विरोधित्वानुसंधानवत्तैवान्यत्रा
पितेन तदापादनीयमिति वाच्यं। न चाभावोपलंभसमये नियमेन देशविशेषे प्रतियोगि
त्वानुसंधानमस्ति न चोक्तापादनरूपयोग्यानुपलंभं विनाभावधीः संभवतीति नत्व
दुक्तरीत्याभावप्रत्यक्षत्वसिद्धिरित्याशयेनाह॥ अभावग्राहकेणेति॥ श्रीरामजयराम॥

35

ने. धि. स.
॥१९॥
राम

नन्वभावाधिकरणेऽसतः प्रतियोगिविशिष्टस्य तदुपलंभापादनापादकत्वेपि तत्स्थ न्तिरस्ति
ततस्तत्संसेवाभावप्रत्यक्षत्वप्रयोजिकेत्याशंक्याह॥ किंचेति॥ नान्यदिति असतोऽतींद्रियत्व
मर्पितताया: स्वरूपापर्पितताया वा शंकेरसंभावितत्वादिति भाव:॥ व्याप्तेरपि सामानाधिक
रण्यरूपाया: समानकालीनत्वरूपाया वा स्वरूपेणासत्त्वसंभवान्न तज्ज्ञानं शक्तिरित्युपे
यमित्य ति शिक्षयति॥ न चासद्वैशिष्ट्येति॥ भवतु व्याप्तिज्ञानमेव शक्ति: सेवाभाव
प्रत्यक्षत्वप्रयोजिकेति मन्वानं प्रत्याह॥ ततस्त्वेति॥ प्रतियोगिसत्त्वस्य तदुपलंभेन सह व्या
प्तौ गृहीतायामेव व्यापकानुभवाभावेन व्याप्यप्रमेयाभावानुभवाभ्युपगमे नियमेन व्यतिरेक

॥ किंचापादनशक्ति: प्रमेयगताव्याप्तिस्तत्ज्ञानं वा नान्यत्॥ न चासद्वैशिष्ट्यनिरू
पिता व्याप्तिरस्तीति तज्ज्ञानं वाच्यं॥ ततस्त्वाभावधीस्तर्वनियमेन व्यतिरे
कव्याप्तिज्ञानेव न्यायादावविवाभावेऽनुमितिरेवस्यान्न प्रत्यक्षं॥ एवमपि प्रत्यक्ष
योग्यशब्दादेरभाव: प्रत्यक्ष: स्यान्न त्वतींद्रियाभाव:॥

त्यर्थ:॥ न चानुमिति
नुमानसामग्रीसत्वेनाभावस्यानुमेयत्वमेव स्यान्न प्रत्यक्षत्वमि सामग्रीप्राबल्यादपरोक्षैवाभावधी: स्या
सामग्र्यां सत्यामपि संशयोत्तर प्रत्यक्षवत्प्रत्यक्षसामग्रीत्वेनाकुप्त त्वात्तत्प्राबल्यस्य दूराप
दिति वाच्यं॥ अनुपलंभस्य कचिदपि प्रत्यक्षसामग्रीत्वेनाभावप्रत्यक्ष
तत्वादिति भाव:॥ प्रत्यक्षप्रतियोगिसत्त्वस्य तदुपलंभव्याप्यत्वग्रहाधीनाभावप्रत्यक्ष
त्वप्रयोजकत्वमंगीकृत्याप्यतींद्रियेश्वरादिप्रतियोगिकाभावस्य प्रतियोगिन्युक्तप्रका
रासंभवान्न प्रत्यक्षत्वेन स्यादित्याह॥ एवमपीति॥ श्रीकृष्णपरमात्मने नम:॥ श्रीराम कृष्ण

=अतीन्द्रियप्रतियोगिनः २

यदप्युक्तमतीन्द्रियस्यापि प्रतियोगिनः प्रत्यक्षधर्मिण्यापादितस्य प्रत्यक्षत्वयोग्यता
यास्त्वोपलंभापादकत्वेनानुपलंभविरोधित्वमस्तीति तदप्यसाधु । तस्य धर्मि
त्व प्रत्यक्षत्वस्याप्युपलंभापादकत्वापातेन त्वोपलंभापादक त्वस्य दूरापेतत्वादित्यभिप्रेत्याह ॥
मनस्त्वादेरिति ॥ यत्र मनस्त्वं तत्राणुत्वमिति नियमेन तद्व्याप्यात र्कितघटस्यापि
न अणुत्वोपाते तद्धर्मिमनस्त्वस्यानुपलंभ एव न्याय्य इति न त्वदुक्तयोग्यानुपलंभसंभ
वद्दूत्यर्थः ॥ न च कुंभे महत्त्वोद्भूतरूपवत्त्वयोर्निश्चितत्वेन तत्र मनस्त्वारोपेतस्या
पि प्रत्यक्षयोग्यत्वात्तित्वापत्त्या तदुपलंभः कुंभे प्रसंजनीयो नाणुत्वादिरिति वाच्यं ॥ अणुत्वा

॥ मनस्त्वादेर्घटे तर्कितसत्त्वस्य व्यापकाणुत्वापादने नानुपलंभाविरोधित्वात् ॥
किंच सहकार्यभावेन ब्राह्मणत्वाद्यनुपलंभवज्जीवे ब्रह्मत्वाभेदानुपलंभोप्यभावे विनापपद्यते ॥

देरपि मनस्त्वव्यापकत्वेन निश्चयात्तदारोपे तदारोपस्याप्यनिवार्यत्वात् ॥ यदि तु कुंभे मन
स्त्वोपलंभापादनसंभवमात्रेण तत्र तदभावः प्रत्यक्षः स्यात् मनस्यपि कुंभत्वारोपेत
व्यापकमहत्त्वाद्यापत्त्या तत्रापि कुंभत्वोपलंभापादनसंभवात्तदभावोपि प्रत्यक्षः स्यान्न चे
तदनिष्टमिति भावः ॥ एवं तावदभावग्राहकप्रत्यक्षसहकारिणी योग्यानुपलब्धिः सर्वत्र दुर्नि
रूपेत्युक्तं संप्रत्यन्यत्रापि क्वाचित्कत्वात् जीवेश्वरभेदग्रहे तत्संभव एव नास्ति जीवपराभेद
स्य सतस्तर्कितस्य वा मानसप्रत्यक्षयोग्यत्वेपि क्रत्वादिसिद्धसहकार्यभावेन तत्तत्सादुपल
भाभावसंभवादित्याह ॥ किंच सहकारीति ॥ पूर्वपक्षिप्रत्यक्षरहितासाधारणवेषादिमदेहव

तर्हि २ मनसि

37

भे. चि. सि.
॥२०॥
राम

नित्रब्राह्मणत्वक्षत्रियत्वादिकं चक्षुरादिसन्निकृष्टमपि न तन्मात्रेण निश्चीयते तत्र कस्य हेतोः तद्यंजक
विशिष्टमातापितृजत्वाद्युपस्थापकोपदेशरूपसहकार्यभावात् ॥ न च तावता न ब्राह्मण्याद्य
भावनिश्चयः एवं जीवब्रह्माभेदे तद्ग्रहणयोग्यान्तःकरणे च सत्यपि सहकार्यभावान्न तदुपलम्भोपप नु
गया ४ त्तो कुतो यो नुपलम्भः कुतस्तरां च तेद् दसिद्धिरित्यर्थः ॥ ननु दृष्टान्ते सहकारित्वमाचार्योपदेश
स्यान्वयव्यतिरेकसिद्धं ब्रह्माभेदानुभवे तु सहकार्यन्तरसत्त्वे मानाभावात्तदभावप्रयुक्तत्वमनु
पलब्धेरसिद्धमिति ग्राह्याभावप्रयुक्तत्वमेव वाच्यमित्याशङ्क्याह ॥ तत्र लौकिकेति ॥ तस्यापथा
अभिनहनं प्रमुच्य प्रब्रूया देतां दिशं गन्धारा एतां दिशं व्रजेति स ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन् पण्डितो मेधा

॥ तत्र लौकिकोपदेशवदत्रापि आचार्यवान् पुरुषो वेद श्रोतव्य इत्यादिना सहकार्यन्त
र त्वात् ॥ राम ॥

वी गान्धारानेवोपसंपद्येतैवमेवाचार्यवान् पुरुषो वेदेति यथा कश्चिदभिनद्धाक्ष एव गान्धारदेशे
भ्योऽपकृष्यारण्यान्तःप्रापितस्तत्र तथैव बद्धाक्षः परिभ्रमन् केनचिद्दयालुनापाथेनाक्षा
भिनहनं प्रमुच्य स गान्धारदेशमार्गमुपदिष्टस्तदनुगुणयुक्तीरनुसंदधानो गान्धारानेव प्राप्नो
ति एवं स्वप्रकाशब्रह्मात्मापि जीवोऽनाद्य — विद्याकामकर्मादिभिः प्रसृष्टविवेकः संसा
राटवीं प्रापितो नानायोनिषु परिभ्रमन्नात्मतत्त्वनिश्चयवदाचार्योपदेशादिनात्मतत्त्वं सा
क्षात्करोतीति श्रवणादीनां ज्ञानाङ्गतां दर्शयति ॥ तथा श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिना ज्ञानोद्देशेन रुप्य
श्रवणादिविधानात्तेषां तादर्थ्यमेवगतं ॥ तथा नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञा

नाय प्रेष्टेति गुरूपदेशस्यावश्यकत्वं दर्शयति ततश्च तदभावदशायां सतोपि ब्रह्मात्मैक्यस्य
स्फुरणस्य तदुक्तसह[illegible]कारिविरहादेवानुपलंभसंभवान्न परोक्षयोग्यानुपलंभसंभव इत्य
र्थः॥ नन्वात्मन्यनुभूयमानजीवाभेदव[illegible]द्ब्रह्माभेदेपि सहकार्यपेक्षाभावान्नदभावादेव तदु
पलंभसंभव इत्यत [illegible] आह तस्य कृतीनामन्यपरत्वमित्याशंक्य कर्तृत्वादिरूपजीव[illegible]त्वस्य मनो
मात्रग्राह्यत्वेनात्मनि तद्विशिष्टाभेदोपलंभेपि तदुपलक्षित सर्वोपप्लवरहित सच्चिदानंद
घनप्रत्यक् ब्रह्माभेदस्य वेदांततात्पर्यगोचरस्याध्य[illegible]वसायरूपानुभवविशेषमनो
मात्रस्य सामर्थ्याभावाच्छ्रवणाद्यपेक्षामुक्तेत्याह॥ नच जीवाभेदइत्यादिना॥ अन्या

॥ नच जीवाभेदइव तस्मिन् विद्यमानब्रह्माभेदेपि सहकार्यंतरापेक्षा मनसो
न स्यादिति वाच्यं॥ जीवत्वादेर्मनोमात्रयोग्यतया तद्विशिष्टाभेदस्य तावन्मात्र
योग्यत्वेपि सर्वात्मत्वयोग्य[illegible]त्वादेस्तदयोग्यतया तदात्मब्रह्माभेदे सहकार्यंत
रापेक्षोपपत्तेः॥ अन्यथा जीवेऽदृष्टवदनुपलंभात्सोपि न स्यात्॥ [illegible]

कारेणाभेदानुभवेप्यन्याकाराभेदोपलंभाभावमात्रान्नास्य ततो भेदपरमतेबाधोमाह॥ क
अन्यथेति॥ मनोमात्रेणात्मनि जीवाभेदानुभवेपि अहमेव[illegible]ती दुष्प्रती वेत्येव माका
रानुभवाभावात् तद्भेदानुभवप्रसंगेनात्मनः पापाद्याश्रयत्विल्लत्वेन नित्यमुक्तता स्या
दित्यर्थः॥ ननु सहकार्यभावादागंतुकोपलंभाभावेपि स्वप्रकाशाभेदवादे स्वत एवो
पलंभः [illegible]
[illegible]

39

मे. धि. सटि.

॥२१॥

राम

=अपि च तमसा घटस्येव माययापहृतज्ञानाः =१

कथं न भवेदित्याशंक्याह ॥ अपि चेति ॥ इंद्रियसन्निकर्षे सत्यपि तमसा घटस्येवाभेदस्यापि
तत्त्वमस्यादिप्रयोजकानाद्यनिर्वचनीयाज्ञानेनावृतत्वात्स्वप्रकाशचिद्रूपे तस्मिन्न तत्त्व
न्यायादिविरो[illegible]ध्युपलंभाभावरूपानुपलंभसंभवान्नाभेदसत्त्वस्य तद्विरोधि[illegible]त्य
र्थः ॥ उक्तावरणे किं प्रमाणमिति वीक्षायामाह ॥ माययेत्यादिना ॥ अनिर्वचनीयाज्ञा
नमेव मयान वस्त्वंतरमित्याशयेन भगवद्वचनांतरमुदाहरति ॥ अज्ञानेनेति ॥ विष्णु
पुराणे ॥ तद्भावभावनापन्नस्ततोऽसौ [illegible] परमात्मना ॥ भवत्यभेदीति ज्ञानदशायां परमात्मा
भेदप्राप्तिमभिधाय तर्हि ज्ञानात्प्राक् भेद एवेति शंकां निराकर्तुं भेदश्च तस्याज्ञान

॥ अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यंति जंतवः ॥ भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृ
तो भवेदित्यादि [illegible]स्मृत्या ॥ नीहारेण प्रावृता जल्प्या चा ॥ अन्येते न हि प्रत्यक्ष
इत्यादिश्रुत्या चाज्ञानेनावृतत्वे प्रतीते जीवब्रह्माभेदस्य नानुपलंभः सत्त्ववि

रूत इत्युक्तं ॥ न हि वस्तुतः अन्यस्यान्यात्मत्वं ज्ञानसहस्रेणापि भवति ततश्च भेदप्रति
भासः प्रागविद्याविलसितोऽभेदश्च तिरोहित इति गम्यते अनंतरं तर्हि ज्ञाने नष्टे पुनरपि ति
भेदोन्मज्जनमाशंक्याभेदनिदानाज्ञानस्य निर्लेपं [illegible] नष्टत्वान्न पुनस्तत्प्रसक्ति
रित्युक्तं ॥ विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यंतिकं गते आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसंतं कः क
रिष्यतीति ॥ तथा श्रुतेर्थं यस्तीयेतन प्रतीयेत चात्मनीत्यादिनावरणविक्षेपहेतु
मायाविषयास्मा नीरादिपदार्थः ॥ प्रसिद्धनीहारस्येत्त्वविरोधित्वावभासकत्वमं कृष्ण

उत्ताच्छादकत्वदर्शनेनास्तु तौ नीहारपदेन स्वविरोधित्वावभासकंचैतन्यात्मब्रह्मणाव
रकमज्ञानंविवक्षितंमुख्यनीहारस्यात्मस्वरूपावरकत्वादेरसंभवात् तत्कृतावरण
विक्षेपौप्रावृताजल्प्याश्चेत्यन्वयः अहरहःसुषुप्तिसमयेब्रह्मस्वरूपविरुद्धरूपाद
र्शनेनप्रसंगभिन्नस्वप्रकाशब्रह्मसंपत्तौसत्यामपितदलाभे हेतुरुच्यते ऋतेऽस्मा
न्नृतेनहिप्रत्यूढाइति॥अनृतमनिर्वचनीयमज्ञानंतेनस्वरूपावृतब्रह्मणस्तद
प्यावृतत्वाद्विक्षेपाभावेपिनतत्प्राप्तिरित्यर्थः॥एवंतावन्मनसःप्रत्यक्ब्रह्माभे
दग्रहणयोग्यत्वंस्वीकृत्यसत्यपितस्मिन्सहकारिविरहात्तत्सत्त्वंनानुपलंभ

किंचमनोनजीवब्रह्माभेदयोग्यं॥यन्मनसानमनुतइत्यादिश्रुतेः॥किंतुतं
त्वौपनिषदंपुरुषंसर्वेवेदायत्पदमामनन्तीत्यादिश्रुत्यावेदैकगम्यंब्रह्मेति
नमनसोऽनुपलंभात्तदभावसिद्धिः॥

=ऽद्धर्मादिव ३

विरोधीस्यान्नेत्यंशंसंप्रति — स्वीकृतंपरित्यजन्वेदांतारंभात्प्राक्तद्ग्राहकाभावे
नैवतदनुपलंभसंभवान्नयोग्यानुपलं — भोऽस्तीत्याह॥किंचमनइति॥नमनुतइत्या
दिश्रुतेरित्य — त्रादिपदेननावेदविन्मनुतेतंबृहंतमित्यादिगृह्यते।यत्पदमामनन्तीत्या
दिश्रु — त्येत्यत्रादिपदेनवेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाः वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्यइत्या
दिर्गृह्यते।मनसइतिपंचमी अयोग्यान्मनसोऽनुपलंभमात्रेणात्मनिपरमतेधर्मा
द्यदृष्टस्येवतस्यब्रह्माभेदस्यापिसि — द्धेरभावोनेत्यर्थः॥नचयन्मनसानमनुतइत्येन

41

मो॰ धि॰ सटि॰

॥२२॥

राम

तदसूक्ष्ममनोविषयमिति वाच्यं॥ तथाप्यस्मदादेस्तदनुपलंभसंभवादिति भावः॥ पुन
रपि जीवेश्वरात्भेदग्रहयोग्यत्वं मनसोऽप्युपेत्य योग्यानुपलब्धिमेव निराकरोति॥ कि
चेति॥ किमात्मनीश्वरस्य विशिष्टाभेदानुपलंभस्तद्भेदसाधकयुतोत्ममात्राभेदानु
पलंभः॥ आद्येपि किमीश्वरत्वं जातिरुत घण्टकादिकर्तृकत्वं नित्यज्ञानवत्वं वा नि
त्यसर्वज्ञानवत्वं वेति विकल्प्यमतिप्रस्याह॥ कि [illegible] मिदमिति॥ आद्यं निराकरोति॥
न तावज्जातिरिति॥ न च ब्रह्मविष्ण्वादिभेदेनेश्वरनानात्वाद्य [illegible] भेदोपि सिद्ध इति
वाच्यं॥ नानात्वे सति तेषामीश्वरत्वायोगात् यतो वा इमानि भूतानि जायंत इत्यादिने

क्रिः

॥ किंच॥ किमिदमीश्वरत्वं यद्विशिष्टभेदानुपलंभोऽद्वैदमित्युच्यते॥ न ताव
ज्जातिः॥ एकव्यक्तौ तदभावात्॥ न च ब्रह्मादिकेश्वरसाधारणेश्वरत्वं जाति
रिति वाच्यं॥ समयभेदेन चेतनमात्रे तदस्तीत्यात्मत्वाद्भेदानुपपत्तेः॥ श्रीराम

कस्यैव सृष्ट्यादिकर्तृत्वाभिधानात् कर्तृब्रह्मादिभेदानुपपत्तेः॥ स ब्रह्मा स शि
व इत्यादिश्रुतिविरोधाच्च न वास्तवस्तद्भेदः औपाधिकस्तु व्यक्तिभेदो न जातिरूप
पादकः गगनादावदर्शनादिति भावः॥ तथापि देवमनुष्यादीश्व[illegible]राणामिं द्र
प्रभृतीनां परमेश्वरस्य च परस्परं भेदात् कथमीश्वरत्वं न जातिरित्याशंक्यते
षामेश्वर्यस्यागंतुकत्वादागंतुकस्य च जातित्वायोगात् सर्वजीवेषु पर्यायेणापेक्षितैके
श्वर्यसंभवेनात्मत्वेन तुल्यव्यक्तिकत्वाच्च नेश्वरत्वं जातिरित्याह॥ न च द्वौ कि केश्वरौ

रूपम

लौकिकेश्वरसाधारणेश्वरत्वजातिस्वीकारेऽपि लौकिकेश्वराणां तद्विशिष्टात्माभेदानुपलंभा
भावान्नेषामीश्वराद्भेदो न सिध्येदित्याह ॥ लौकिकेश्वराणामिति ॥ द्वितीयमपवदति ॥ नापि
घणुकादीति ॥ जीवं प्रति घणुकादेरतीन्द्रियतया तत्कर्तृत्वस्य तद्भिन्नेश्वरे सत्वेऽपि अती
न्द्रियत्वान्न तद्विशिष्टाभेदस्य सतोऽपि धर्मादिविशिष्टाभेदवदनुपलंभोपपत्तेर्न तत्तदभावसि
ते५ द्धिरित्यर्थः ॥ तृतीयं निराकरोति ॥ नापीति ॥ परमे जीवे सत्यपि नित्यत्वे तस्य प्रत्यक्षत्वायोग्य
त्वात् तद्विशिष्टाभेदाननुभववत् तद्भिन्नेश्वरे सत्यपि नित्यज्ञाने तन्नित्यत्वस्यानुभवायो
ग्यत्वान्नित्यज्ञानवदभेदस्य सतोऽप्यनुपलंभोपपत्तिरित्यर्थः ॥ चतुर्थमपाकरोति ॥ नापिस

लौकिकेश्वराणां तद्भेदाननुभवप्रसंगाच्च ॥ नापि घणुकादिकर्तृत्वं । तद्विशिष्टस्या
तीन्द्रियतया तदभेदस्य सतोऽप्यनुपलंभोपपत्तेः । नापि नित्यज्ञानवत्वं । स्वनित्यताया
इव ज्ञाननित्य[illegible]ताया अपि प्रत्यक्षायोग्यत्वात् ॥ नापि सर्वज्ञ[illegible]त्वं । सर्वविषयज्ञा
वत्व नमात्रस्य जीवेऽप्यनुभवात् ॥ नित्यसर्वज्ञत्वं नानुभूयत इति चेन्न । जीवज्ञाने नित्यतायाः म

र्वज्ञत्वमिति ॥ सर्वं वेद्यमित्यादिरूपस्य शब्दादिजनितसर्वविषयज्ञानमात्रस्य जीवे
दर्शनान्न तद्भेदानुपलंभोऽस्तीत्यर्थः ॥ न च सर्वविषयप्रत्यक्षवत्वं तदिति वाच्यं । यो
गिषु तस्याप्यनुभवादिति भावः । पंचममुत्थापयति ॥ नित्यसर्वज्ञत्वमिति ॥ जीवज्ञा
नस्योक्तविधया सर्वविषयत्वे सति परमतेऽविनाशी वारेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा इत्या
दिवचनात् तस्य नित्यत्वस्यापि संभवान्नित्यसर्वज्ञत्वमात्मन्यनुभवे ततद्भेदानुपलंभो

गो॰ धि॰ सटि॰

॥२३॥

राम

ननु नित्यसर्वविषयापरोक्षज्ञानवत्त्वमीश्वरत्वमित्याशंक्यपरमतेज्ञानस्यस्वरूपातिरिक्तवि
षयसंबंधाभावान्नियामकाभावेनसर्वस्यसर्वविषयत्वापत्त्योक्तरीत्याज्ञानेनित्यत्वस्त्वम
वतोघटादिज्ञानदशायांनित्यसर्वविषयापरोक्षज्ञानवत्त्वस्याप्यनुभवान्नादनुपलंभासि
द्धेर्नजीवेशा भेदग्रहसिद्धिरित्याह॥ज्ञानार्थयोरिति॥मास्तुतदाभेदग्रहइत्याशंक्या
ह॥अस्तिचेति॥अपिचसर्वगतात्मवादेशरीराद्यवच्छिन्नात्मप्रदेशतद्धर्मयोरेवप्र
त्यक्षयोग्यत्वान्नित्यसर्वज्ञत्वादिरूपेश्वरत्वस्यतदवच्छिन्नात्मप्रदेशावृत्तित्वेनाप्य

॥ज्ञानार्थयोःस्वरूपमात्रंसंबंधश्चेत्सर्वज्ञानेसर्वविषयमेवेतिनिश्चयपदशायां
तदनुपलंभाभावेनभेदग्रहोनस्यात्॥अस्तिचतदापिसः॥किंच।ज्ञानस्याव्या
प्यवृत्तित्वात्सर्वज्ञत्वादेजीवात्मप्रदेशावृत्तित्वेनापिअनुपलंभोपपत्तेर्नतद
धिकरणभेदग्रहःसंभवति॥नहिमूलाग्रावच्छेदेनाग्रत्वेनानुभूयतइतितदुभ
याधिकरणभेदप्रमासंभवति॥रामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरा

नुपलंभोपपत्तिः नचात्रिस्यात्मविशेषधर्माणामेवप्रदेशावृत्तित्वंलाघवेनविभुवि
त्यादार शेषगुणमात्रस्यैवतथात्वमितितदधिकरणाभेदस्यसत्त्वेप्यनुपलंभसंभवान्नेततत
त्वाद्भेदसिद्धिरित्याह॥किंचज्ञानस्येति॥अत्रदृष्टांतमाह॥नहिमूलेति॥मूलाग्रप्रदे
शेचक्षुःसन्निकर्षान्तदवच्छेनवृक्षानुभवेपितत्राग्रत्वस्याभावादेवानुपलंभोप
पत्तेतद्विशिष्टवृक्षाभेदानुपलंभसंभवान्नततोमूलाग्रयोर्वृक्षभेदसिद्धिः एवमग्रे

[illegible]

रुध्म

ननु मूलावच्छेदेन वृक्षोऽग्रत्वावच्छिन्नवृक्षाभेदानुपलंभेपि वृक्षमात्राभेदोपलंभात्तेन रूपे
ण नभेद इत्याशंक्य जीवेपि चिदात्माभेदानुपलंभाभावान्न तद्रूपेश्वराभेदासिद्धिरित्या
ह ॥ वृक्षाभेदवदिति ॥ एतेनात्ममात्राभेदानुपलंभो जीवे परभेदसाधक इति कल्पोप्य
पास्तो वेदितव्यः ॥ नन्वाम्रमूलाग्रमेको वृक्ष इति मूलाग्रयोरेकवृक्षसंबंधावगमान्मूलाव
च्छेदेनाग्रत्वानुपलंभमात्रान्न वृक्षभेदसिद्धिः जीवत्वेश्वरत्वयोस्तु नैक धर्मिसं
बंधोवभासते ततश्च जीवत्वावच्छेदेन सर्वज्ञत्वाद्यनुपलंभो बाधकोऽतुर्मिभेदसाधकः भावाद्

दव वृक्षाभेदाद्भेदमात्रस्यानुपलंभाभावात् ॥ तत्रैकवृत्तित्वमनुभूयते यथा न तथात्रे
ति चेत्तन्न संशयदशायामपि योग्यानुपलंभासंभवेन स्वस्य विभुत्वविशिष्टभेद
वत्तादेदस्य ग्रहासंभवात् ॥

क इत्याशंकते ॥ तत्रैक व वृत्तित्वमिति ॥ आत्मनो वियदादिवद्विभुत्वात् द्रव्यत्वापरजा
तिरहितत्वे सति वस्तुत्वात् जीवात्मपरमात्मभेदायोगेन जीवत्वेश्वरत्वाधिकरणाभेदनि द२
श्चयो स्येव उक्तयुक्त्यनवतारदशायामपीश्वरत्वस्य जीवे विभुत्वादिवद्योग्यत्वादनु
पलंभः किंवा अन्यधर्मत्वादिति साधकबाधकाभावेन संशयस्यैवावसरो न तद्धर्मि
भेदनिश्चयस्य इति तथात्मनि विभुत्वादिवैशिष्ट्यस्य सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगसमवायादि
रूपस्यानवगमादात्मनि तद्विशिष्टाभेदानुपलंभात्तद्देहपात इत्याशयेनाह ॥ तत्सं
शयदशायामपीति ॥ तस्माज्जीवेश्वराभेदे योग्यानुपलंभाभावात्

दभावरूपतद्भेदेन प्रत्यक्षप्रमाणसंभव इति भावः॥ एवमयोग्यानुपलब्धिकमित्येतत्प्रपंच्य सोपाधिकस्थाभेदो यमित्येतत्प्रपंचयितुं आपाततः भेदप्रतिभासं स्वीकरोति॥ किंचाहमिति॥ जीवात्मा किं स्वरूपेण विभुरुताणुर्मध्यमपरिमाणो वा॥ आद्ये अहमिहैवास्मि सदने इति प्रतिभासमानपरिच्छेदस्य तस्मिन्स्वाभाविकत्वायोगात् परिच्छिन्नाहंकारशबलात्मन एवाहं प्रत्ययालंबनतया तत्र परिच्छेदप्रतिभास औपाधिक उपपादनीयः एवं चाहमीश्वरो नेत्यहंप्रत्ययावसेयभेदस्योपाधिशबलात्मनिष्ठतया तत्प्रतिभासो रक्तोयं स्फटिको न शुक्ल इति भासवदाभास इत्यर्थः॥ द्वितीयस्त्वनुपपन्न इ

१ प्रति

किंचाहमिहेति परिच्छिन्नतयाऽनुभूयमाने जीवे भेदोनुभूयते नाहमीश्वर इति न च निरुपाध्यात्मनः परिच्छेदः संभवति॥ अणुत्वे आत्मनः सर्वशरीरव्यापिसुखाद्युपलंभप्रसंगात्॥ विरुद्धदेशद्वये युगपत्प्रयत्नाद्युपलंभप्रसंगात्

त्याह॥ अणुत्वइति॥ नन्वणुत्वात्मन एकदेशस्थत्वेपि तद्गुणानां गंधादिवच्छरीरादिव्यापितोपपन्नेति चेन्न गुणानां गुणिव्यतिरेकेण रूपादिवद्देशांतरव्यापित्वायोगात् जडवादिनां वैतन्याश्रयस्यैव गंधादेर्देशांतरव्यापित्वेनादन्यथैकशरीरसंबंधिकरद्वयेप्येकैकांगुलिमात्रे युगपत्प्रयत्नद्वयस्यैकस्मिन्नात्मनि असंभवात्। न चैकशरीरेऽनेक आत्मानो युगपत्संभवंति तत्र युगपच्चद्वयम

तृतीयोप्यनुपपन्न इत्याह॥ स्वाभाविकेति॥ अनित्यत्वमुत्पत्त्यादिमत्त्वं [illegible] ततस्य तृत

रादिर हानादिपदार्थः॥ आत्मनः स्वतोणुत्वमध्यमपरिमाणत्वनिरासफलमाह॥ ततो घटाका

दि दिवदिति॥ औपाधिकस्यापि सत्यत्वं मन्वानं प्रत्याह॥ नतस्येति॥ [illegible] यः पिंडादौ पीतघ खा

गधत्वादेर्यावद्द्रव्यभाविमुक्तत्वानुपलब्ध्यादिविरोधेन सत्यत्वानुपपत्तेः प्रतिबिंबत्वादि

ष्वोपाधिकस्य मिथ्यात्वदर्शनाच्च औपाधिकभेदस्य न सत्यतेत्यर्थः॥ तर्हि अनौपाधिक ए

[illegible] स्य तस्य परिच्छिन्नोपाधिपरामर्शे सत्येव प्रतिभासान्नास्य स्वाभादि [illegible]

॥ स्वाभाविकमध्यमपरिमाणेचानित्यत्वाद्यापत्तिः अनंतपरिमाणेच गगनवन्न

सजातीयभेद इत्यात्मैक एव॥ ततो घटाकाशादिवदौपाधिक एव परिच्छेद इति

ततस्तद्भेदोऽपि औपाधिक [illegible] इति॥ न तस्य सत्यत्वं॥ न वा निरुपाधिकता॥

वात्मभेदोस्ति स्याद्वा स्य तस्य परिच्छिन्नोपाधिपरामर्शे सत्येव प्रतिभासान्नास्य स्वा

वा भाविकतेत्याह॥ नैनिरुपाधिकतेति॥ एवं तावत्परिच्छिन्नाहंकारद्वारकत्वात्म [illegible] न

एवाहंप्रत्ययप्रतिभासात्तत्सत्याप्यपरभेद आत्मनि परिच्छेदवत्तदुपाधिक एव न स्वा

भाविक इत्यर्थः॥ ननु दुःखादिधर्म्यहंकार एवाहमनुभवालंबनं स एवात्मा तदनालंबन

स्य घटादेरनात्मत्वनियमात् तस्मिंश्च स्वतः सर्वगते प्रतिभासमानः परिच्छेद एव शरीर

47

भे॰ धि॰ सटि

॥२५॥

राम

तादात्म्या[illegible]रोपनिबंधनस्तदुपाधिकः परभेदस्फुतत्र प्रतिभासमानस्तस्य परस्मा दभेदस्यासंभवात् स्वाभाविक एवेत्यात्मान्यथाहंकारस्यानात्मत्वं साधयति॥ अपि चे ति॥ दुःखादिसमसत्ताकस्तद्धर्मिप्रतियोगिसमसत्ताकात्मत्वप्रतियोगिकास्ति ताभाववान् चैतन्यविषयत्वात् घटवदिति प्रयोगो विवक्षितः तथा च किमहंकारोत: क रणं तदतिरिक्तो वा। आद्ये सिद्धसाधनं द्वितीये [illegible] बाधइत्यादेर्दोषस्यानवकाशः सि ध्यन्ते चिदात्मनि कल्पितात्मत्वप्रतियोगिकवास्तवाभावसत्त्वेपि तत्प्रतियोगिकतत्सम

॥ अपि चाहंकारोनात्मा दृश्यत्वात् घटवत्॥ न चाप्रयोजकत्वं लाघवेन दृश्यत्व स्यैवानात्मत्वेन व्याप्तत्वादिति [illegible] पक्षधर्मताबलादतिरिक्तात्मसिद्धिः॥ [illegible]

स्याद्रि[illegible]

सत्ताकाभावस्य घटादाविवाभावादनात्मत्वाभावः सिद्धः तद्वदहंकारेप्यर्थान्तरत्व वारणाय प्रतियोगिसमसत्ताकेत्यभावविशेषणं॥ नन्वनात्मत्वेन दृश्यत्वं प्रयोजकं किंतु

योगि दर्शनानात्मत्वघटादावनात्मनि नियमेन दर्शनादतोऽप्रयोजको हेतुरित्याशंक्य

वेन तस्याभावद्युति [illegible] तथा गुरुत्वाल्लाघवे दृश्यत्वमेव तद्व्याप्यत्वेन प्रयोजक [illegible] मित्या ह॥ न चाप्रयोजकत्वमिति॥ अहंकारस्यानात्मत्वेपि कथं तदतिरिक्तात्मसिद्धिरित्या शंक्यानात्मनि पक्षे दृश्यत्वहेतोरतिरिक्तद्रष्टारं विनानुपपत्तेरर्थान्तात्मसिद्धिरित्याह॥

दृश्य

ननु अहंकारातिरिक्तात्मकल्पने गौरवात्तस्यैव स्वदृष्टत्वकल्पने लाघवं तदतिरिक्तात्मनि दृश्यत्वहेतोर्व्यभिचारश्च अदृश्यत्वे वा तदसिद्धिरित्या शंक्याह ॥ सच्चेति ॥
परेषामपितावदंतःकरणातिरिक्तात्मासंमतः ततो नालौकिकात्मकल्पनागौरवं प्रसक्तं तत्तस्य मनसः प्रमाणत्वप्रसंगसमये दुःखादेः स्वप्नादेश्च साक्षित्वेन प्रमाणयुक्तिभ्यां साधिते कनित्यस्वप्रकाशानुभवमात्रत्वकल्पना दात्मनोनात्वस्याभावाल्लाघवं परमते तु तत्कल्पनीयमिति गौरवं स्वप्रकाशानुभवात्मनि स्वतः सिद्धे तद्दि

सच्च सुखादिसाधकः स्वप्रकाशो नित्यानुभवः प्रागुक्तः स एवेति न दृश्यः ॥
तथा चानात्माहंकार — विशिष्ट एव भिन्नतया प्रतीयत इति नाहमीश्वर इ
क ति प्रत्यक्षं नन्वि — रूपाधिं जीवभेदे प्रमाणं ॥ श्रीरामजयरामजयजयराम ॥

वपरूपदृश्यत्वाभावान्न व्यभिचारो न वा तदसिद्धिरिति भावः ॥ प्रश्नोत्तम
हंकारे परिच्छिन्न देह तादात्म्यारोपादेव परिच्छेदावभास इति तदप्ययुक्तं उक्तेविध्यपाहंकारस्यो त्पत्त्यादिमतः सर्वगतत्वे प्रमाणाभावात्तत्र प्रतिभासमान परिच्छेदस्य स्वाभाविकत्वोपपत्तेस्तस्य सः स्वाभाविको न त्वौ पाधिकः ॥ आत्मनि तु तदुपाधिक एव स प्रतिभासते एवं भेदोपि तदुपाधिक एवात्मनि प्रतिभासतो न स्वाभाविक इत्युपसंहरति ॥ तथा चेति ॥ श्रीकृष्णपरब्रह्मणे नमः ॥

भे॰ धि॰ स॰

॥२६॥

राम

एवं तावन्मानाभावादप्युक्तेत्यग्रेतिजीवेशाभेदे सामान्येन सर्वप्रमाणाभावं प्रतिज्ञाय तत्र प्र
सक्ताभाव आक्षेपसमाधानाभ्यामुपपादितः इदानीमनुमानाभावं प्रपञ्चयितुं वक्ष्यमा
णानु[illegible]माने दूषणगणं संगृह्णा[illegible]ति ॥ सिद्धसाध्यत्वतइत्यादिना ॥ भेदो जीवेशाभे
दो नानुमानस्य गोचर इत्यर्थादनुमानं ॥ न प्रमाणमित्यन्वयः तत्र हेतवः ५ सिद्धसा
ध्यत्वादयः ते चानंतरमेव स्पष्टी[illegible] करिष्यते ॥ भेदो नानुमानस्य गोचर इत्येतद्वि
वृणोति ॥ अनुमानमपीति ॥ जीवपरभेदसत्त्वे किं जीवधर्मिकानुमानं प्रमाणं
ब्रह्मधर्मिकानुमानं वा । आद्येपि किं जीवे ब्रह्मभेदमात्रं साध्यं तेनाबाध्यत्ववि

सिद्धसाध्यत्वतो भेदो व्याप्यत्वासिद्धतो[illegible]वा ॥ बाधप्रकाइत्यौपाधित्वान्ना
नुमानस्य गोचरः ॥ ८ ॥ अनुमानमपि न जीवपरभेदे प्रमाणं ॥ तत्र न तावत्
जीवो ब्रह्मधर्मिकभेदप्रतियोगी ब्रह्मप्रतियोगिकभेदवान्वा पदार्थत्वादस
र्वज्ञत्वाद्घटवदित्यनुमानं प्रमाणं सिद्धसाधनत्वात् ॥

शिष्टो वा पारमार्थिको नोपाधिको वा तद्भेदः साध्य इति विकल्पानभिप्रेत्याद्यमन
घ सिद्धसाध्यत्वेन निराकरोति ॥ तत्र न तावदित्यादिना ॥ पद्यत इति पदं ब्रह्म तदर्थत्वो
तच्छेषत्वान्तन्नियम्यत्वादिति यावत् ॥ ततश्च जीवस्य ब्रह्मातिरिक्तत्वे तदुपपत्तिर्बा
धिकापदार्थत्वादित्यस्य ब्रह्मणि न व्यभिचारस्तत्र यद्यपि नियम्य[illegible]त्वमात्र[illegible]म
व्यभिचारि तथापि तन्नियामकसापेक्षं तेन विना न पर्यवस्यतीति ब्रह्मनियम्यत्वादि
त्यन्वेतीति द्रष्टव्यं सिद्धसाधनत्वादिति जीवब्रह्मणोः पर

नु२

रूघ

+ वाच्यं ॥ दृष्टान्ते साध्याप्रसिद्धेर्व्याप्त्यसिद्धेः ॥ अत एव पारमार्थिकभेदवानिति साध्यं निरस्तं ॥ + २

स्वप्रतियोगिकाविघटकव्यावहारिकभेदस्य सिद्धान्तिनापि स्वीकारादित्यर्थः ॥ एतेन जीवस्य ब्रह्मणो भेदाभावेन तन्नियम्यत्वानुपपत्तिरपि प्रत्युक्ता ॥ नियम्यत्वादेः स्वसमानसत्ताकनियंत्रादिभेदसापेक्षत्वात्तस्य च स्वीकारादिति द्वितीयं निराकरोति ॥ न चेति ॥ अस्य वाच्यमित्यनेनान्वयः ॥ स्वज्ञानाबाध्यभेदस्य साध्यत्वेपि कथं सिद्धसाधनतापरिहार इत्याशंक्य शंकितेवाह ॥ ज्ञानाबाध्येति ॥ तत्र किं स्वपदोक्तजीवपदवाच्य कर्त्रादिरूपात्मज्ञानाबाध्यत्वं भेदसाध्यमुत तदुपलक्षिताखंडचिदात्मज्ञानाबाध्यत्वं ज्ञानमात्राबाध्यत्वं वा आद्ये व्यावहारिकानिर्वचनीयभेदस्यापि संसारिजीवज्ञानाबाध्य

॥ न च स्वज्ञानाबाध्यभेदवानिति साध्यं ॥ ज्ञानाबाध्यभेदस्य परमार्थ इति न सिद्धसाधन मिति वाच्यं ॥ असत्यस्यापि भेदस्य घटादिज्ञानेनेव जीवज्ञानेनाप्यबाध्यत्वात् ॥ न चात्म ज्ञानाबाध्यत्वं तेन विवक्षितमिति ॥ न चानौपाधिकभेदः साध्यते ॥ दृष्टान्तेपि तत्सत्वात् ॥

त्वेनेष्टतया सिद्धसाधनमित्याह ॥ असत्यस्यापीति ॥ द्वितीयतृतीयौ तु सङ्कोचे कोक्त व्याप्त्यसिद्धत्वेनेष्टतया सिद्धसाधनमित्याह ॥ न च आत्मज्ञानेति ॥ अत्र चेन तृतीयकल्पनिरासः समुच्चीयते सव्वमवतारयन्निराकरोति ॥ न च आत्मज्ञानेति ॥ अत्र चेन तृतीयकल्पस्य निरासः समुच्चीयते स्वाद्वैतस्य जडतया शुद्धचिदात्मन्यविद्याविलसितत्वेन तज्ज्ञानबाध्यत्वस्वीकारात् तज्ज्ञानाबाध्यस्य ज्ञानमात्राबाध्यस्य वा भेदस्य काप्यनभ्युपगमात् । घटादावपि व्याप्यभावेन व्याप्त्यसिद्धिरित्यर्थः ॥ पारमार्थिकोभेदः साध्य इति तृतीयोपि व्याप्त्यसिद्धत्वादेवायुक्त इत्याह ॥ अत एवेति ॥ चतुर्थमपवदति ॥ न चानौपाधिकेति ॥ अत्रा न चेत्यस्य वाच्यमित्यनन्तरेणान्वयः ॥ यत्राभेदः प्रामाणिकः तत्र भेद औपाधिक इति हि स्थितिः ततश्च घटादिभेदे निरुपाधिकत्वाभावसंमतत्वा

भे. धि. सत.

॥२७॥

राम

नु जीवैक्यभेदस्य निरुपाधिकत्वेऽपि घटादिभेदवन्मिथ्यात्वोपपत्तेः सिद्धसाधनता तत्रापि तदवस्थैवेत्याशं
क्य तस्यैवाभावमाह ॥ जीवेशेति ॥ अनादेर्जीवेशभेदस्याविद्याकृतोपाधिकत्वाभावे सिद्धे तत्त्वज्ञा
नादविद्यादेर्निवृत्तावपि तत्कार्यघटादिभेदवत्ततस्तन्निवृत्तेरयोगात्तत्साध्यत्वसिद्धिरित्याशयः
अस्यापि बाध्यत्वे हेतुमाह ॥ नाहमीश्वर इति ॥ अत्र किं नाहमीश्वर इत्यनुभूयमानस्य भेदस्य
निरुपाधिकत्वं साध्यते उत तदतिरिक्तस्य । नाद्यः अहंप्रत्ययस्यानात्माहंकारावलम्बित्वेन विष
यत्वोपपादनात् तस्यात्माभेदस्य तदुपाधिकत्वनिश्चयेन तन्निरुपाधिकस्य बाधितत्वा
त् न द्वितीयः तस्योपलब्ध्ययोग्यत्वेऽनुपलम्भविरोधात् तस्य तदयोग्यत्वे च हेतोरप्रयोजकत्वं स

॥ जीवेशयोरौपाधिकभेदसिद्धौ केवलस्यैव भेदः सिध्यतीति सत्यभेद इति वाच्यं ॥
नाहमीश्वर इति भेदस्यौपाधिकत्वेनाहंकारजीवभेदानुभवेन च बाधितत्वा
त् ॥ ननु ब्रह्मजीवप्रतियोगिकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदवत्पदार्थत्वादसंसारित्वात्
घटवत् तत्र भेदस्य ब्रह्मज्ञानाबाध्यत्वेन सत्त्वमिति चेत् ॥ राम ॥

संसारित्वासंसारित्वादिव्यवस्थापकौपाधिकदृष्टभेदादनुपपत्तेरिति भावः ॥ इदा
नीं ब्रह्मपक्षकानुमानं प्रयुज्य सिद्धसाध्यत्वादिपरिहारं शंकते ॥ ननु ब्रह्मेति ॥ अत्र प
दार्थत्वादिति यथाश्रुत एव हेतुः न च जीवे व्यभिचारः तस्यापि जीवान्तरप्रतियोगिक
भेदोपगमेन पक्षसमत्वात् ॥ ननूपाधिधर्मि घटादिज्ञानाबाध्यजीवप्रतियोगिकभेदस्य ब्र
णि सिद्धत्वान्नापि स्वीकारात् सिद्धसाधनमित्याशंक्याह ॥ तत्रेति ॥ धर्मिपदेन समभि
व्याहृतभेदधर्मिण एव विवक्षितत्वात् प्रतियोगिवच्च न ब्रह्मणस्तद्धर्मित्वावगमात् धर्मिकसं रूप

=पदेनजीव=१

धर्मिप्रतियोगिकभेदधर्मिविवक्षायामपि किंयत्किंचित्तद्धर्मिज्ञानाबाध्यत्वं तत्र सिसाधयिषितं। यावत्तद्धर्मिज्ञानाबाध्यत्वं वा। ब्रह्मज्ञानाबाध्यत्वं वा। नाद्यः स्वरूपातिरिक्तभेदवादिमते ब्रह्मणि घटादौ च जीवभेदस्यै ——— कत्वात् तद्धर्मिघटज्ञानाबाध्यजीवभेदस्य ब्रह्मणि सिद्धांतिनापि स्वीकारेणात्रापि सिद्धसाधनत्वादिति दूषयति॥ चप
नजीवप्रतियोगिकेति॥ द्वितीयं निराकरोति॥ नैयावदिति॥ दृष्टांते प्यभावादिति। घटगतजीवभेदस्यापि स्वधर्मिब्रह्मज्ञानबाध्यत्वस्वीकारेण यावद्धर्मिज्ञानाबाध्यत्वस्या

नाजीवप्रतियोगिकभेदस्य ब्रह्मणि घटादौ चैकत्वेन स्वधर्मिघटज्ञानाबाध्यतया सिद्धसाधनात्॥ नच यावद्धर्मिज्ञानाबाध्यत्वं भेदविशेषणमिति वाच्यं॥
दृष्टांते तदभावात्॥ नच स्वज्ञानाबाध्येति विशेषणान्नोक्तदोष इति वाच्यं॥

संप्रतिपत्तेरत्रापि व्याप्यत्वासिद्धिरित्यर्थः॥ अत एव न तृतीयोपीति भावः॥ ननु ब्रह्मजीवप्रतियोगिकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदवदिति प्रतिज्ञायां धर्मिपदं सत्कांत
त्स्थाने स्वपदं प्रयुज्यते तस्य समभिव्याहृतपरत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् प्रतिज्ञा
२पक्ष यां पक्षपरत्वमुदाहरणे तु घटोपरत्वमिति न सिद्धसाधनं न वा व्याप्यत्वादि सिद्धिरिति नेत्याह॥ नच स्वज्ञानेति॥ प्रतिज्ञायां ब्रह्मपदसमभिव्याहृतस्वपदेन किं ब्रह्मेशादिपदवाच्यमनवच्छिन्नत्वं सर्वज्ञत्वादि विशिष्टं विवक्षितं तत्त्वात्तद्ज्ञाना
चि

=सिद्धेः। वेदांततात्पर्यगोचरब्रह्मपरत्वेच ब्रह्मशब्दस्य धर्मिग्राहकमानबाध्यो हेतोरः=२

॥२८॥ राम

बाध्यत्वंभेदेसाध्यतेउतात्रब्रह्मपदेन वेदांत तात्पर्यगोचरं निर्विशेषं सत्यज्ञानादिरूपं वस्तूलक्षयित्वा तत्समपि व्याहतस्वपदेनापितस्यरामरूपततज्ज्ञानो बाध्यत्वं साध्यते आद्येसिद्धसाध्यत्वं तदवस्थं तद्भेदेविशिष्टब्रह्मज्ञानाबाध्यत्वस्यासिद्धांतिनापिस्वीकारादित्याह॥ ब्रह्मादिपदेति॥ यत्किंचिद्धर्मविशिष्टत्वेन अपरिच्छिन्नत्वादिविशिष्टत्वेन हेतुनातद्विशिष्टज्ञानाबाध्यत्वेपी सएवार्थः। द्वितीयेतत्वमस्यादिवेदांतानां ब्रह्मादिपदलक्ष्यस्याद्वयानंदस्य प्रत्यग्बोधात्मजीवाभेदे तात्पर्यस्य समन्वयादित्वे

ब्रह्मादिपदवाच्यस्य ब्रह्मणो यत्किंचिद्धर्मविशिष्टत्वेन तद्ज्ञानाबाध्यत्वे पि भेदेसत्येवोसि [illegible] द्धिस्य॥ जत्वं सोपाधिः॥ [illegible]

त्रैर्निर्धारितत्वादत्राप्यनंतरं वक्ष्यमाण त्वाद्धर्मिग्राहकवेदांतबाधितविषयं जीवात् ब्रह्मणो [illegible] भेदानुमानमाभास इति संग्रहश्लोकोक्तं बाधमवतारयति॥ वेदांततात्पर्येति॥ किंच पक्षीकृतस्य वेदांततात्पर्यगोचरब्रह्मणो निर्विशेषत्वेन तत्र धर्ममात्राभावात् पदार्थत्वादिहेतोरसिद्धिरित्याह॥ हेतोरिति॥ किंच घटादे र्जडतया दृश्यत्वेन मिथ्यात्वात् तद्विषयज्ञानस्य घटतद्भेदहेतुत्वविषयानिवृत्तयोग्यत्वात् तत्रस्वज्ञानाबाध्यभेदवत्वं नाउपपद्यत इति जडत्वमुक्तं साध्यव्यापकं साधने व्यतिस्वप्रकाशात्मन्यभावात् साधनाव्यापकं चेति तस्य सोपाधिकत्वादयं हेत्वा-

ननुप्रमेयत्वातिरिक्तजडत्वाभावात्तस्य च केवलान्वयित्वात्साधनव्यापकत्वादिना नो
पाधित्वमित्याशंक्याह ॥ तत्राऽस्वप्रकाशत्वमिति ॥ ननु स्वप्रकाशत्वस्य गगनकम
लिनीकल्पत्वात्तदभावात्मकाऽस्वप्रकाशत्वमपि तादृशमेवेति नेत्याह ॥ स्वप्रकाशत्वं चे
ति ॥ स्वप्रकाशत्वं हि दिनेव स्वप्रकाशविषयत्वं स्वमहिम्नैव स्वसत्ताप्रकारकसंश
याद्यगोचरत्वं अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरात्मैवास्य ज्योतिरन्यदेव तद्विदितादित्या
दिश्रुत्या सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शानुपपत्त्याऽन्यथावस्थात्रयेऽपि सत्ताप्रका

।तत्राऽस्वप्रकाशत्वं ॥ स्वप्रकाशत्वं चात्मनः श्रुतिन्यायसिद्धमिति न त
दसिद्धिर्न वा साधनव्यापकता ॥ सर्वेषां चोक्तहेतूनामप्रयोजकत्वं ॥
कल्पितभेदेनापि निखिललौकिकव्यवस्थितव्यवहारोपपत्तेः ॥

रकसंशयाभावानुपप साच मननसः प्रमाकरणत्वनिरासार्थमुक्तन्यायेन च सि
द्धत्वादोऽचतदभावरूपं जडत्वं सिद्धमित्यनवद्यमनुपाधिरित्यर्थः ॥ जीवस्य तोऽत्र
त्वभेदः स्वप्रतियोगिसत्ताबाध्यः असातत्सत्ताकत्वे सति भेदत्वात्सप्रतियोगिक
त्वाद्वा घटे पटप्रतियोगिकभेदवदित्यादिहेतूनां पूर्वोक्तानां च विपक्षे बाधकाभा
वात्संदिग्धानैकान्तिकतामप्याह ॥ सर्वेषां चेति ॥ चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः जीवा-
नां परस्परमीश्वराच्च भेदाभावे स्वर्गनरकसंसारित्यादिव्यवस्थानुपपत्तिर्बाधिके त्या

भे· स·

॥२७॥

राम

अस्याप्यवस्थाया व्यावहारिकत्वान्नात्मद्वयभेदं विनानुपपत्तावपि न भेदस्य सत्त्वं विना काचिदनुपपत्तिरस्ति केवलव्यतिरेकाभावादिति भावः ॥ श्रुत्यर्थसमर्पकानुमानविशेषस्योपजीव्यश्रुतिविरोधः प्रागुक्तः संप्रति नान्योतोस्ति द्रष्टा एतत आत्मा तथाप्यमृतः तत्त्वमेव त्वमेव तत् अयमात्मा ब्रह्म तत्त्वमसीत्यादिभिर्निरपेक्षाभिरनन्यथाभावितयाप्रबलाभिः श्रुतिभिर्विरोधात्सर्वे हेतवो बाधितविषया इत्याह ॥ वक्ष्यमाणेति ॥ जीवेशाभेदविषयानुमाननिराकरणमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ए

वक्ष्यमाणश्रुतिबाधकस्य ॥ तस्मान्नानुमानं भेदे प्रमाणं ॥ मानांतरप्रसिद्धत्वान्मिथ्यात्वादप्रयोजनात् ॥ श्रुत्यंतरविरोधाच्च न श्रुतिर्भेदगोचरा ॥१०॥

वं मानाभावादित्यत्र संगृहीतमनुमानप्रमाणाभावं प्रपंच्यागमप्रमाणाभावं प्रपंचयितुं जीवपरभेदस्यागमाप्रतिपाद्यत्वे हेतून् संगृह्णाति ॥ मानांतरेति ॥ अत्र भेदग्राहिप्रत्यक्षस्य प्रमाणत्वं परमतेनानूदितं न तु स्वसंमतत्वेन तस्य प्रमाणत्वस्य प्राङ्निरास्तत्वात् तथाचानुभवसिद्धत्वादिति तदर्थः ॥ अत एव नाहमीश्वर भेदप्रतीतिरस्तीति इति४ तद्विवरणसमये वक्ष्यति ॥ ऋतं पिबंतौ द्वा सुपर्णेत्यादिश्रुतिर्न जीवेशाभेदे प्रमाणं भेऽनुपलब्धेऽर्थे तत्प्रमाणमिति सूत्रार्थे जैमिन्यादिभिः श्रुतिप्रामाण्यस्य न्यायतो निर्धारितत्वेनान्यतोऽवगते भेदे तत्प्रामाण्यायोगात् श्रुत्यापि दुःखादिधर्मैः संसारि

त्

दृश्य

श्वरो नेत्यादिरूपेणैव भेदप्रतीतेस्तस्य चौपाधिकत्वेन मिथ्यात्वोपपादनादहंकारादतिरि
क्तस्य भेदस्य परेषामपि स्फ[..]त्यर्थत्वेनानभ्युपगमात् श्रुतिजन्यभेदज्ञानस्य स्वर्गापव
र्गादिव्यप्र[..]योजना[..]नंगतया श्रुतेरध्ययनविधिप्रापितप्रयोजनवत्त्वव्याघातात् मृ
त्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीत्यादिना भेदज्ञानाज्जन्ममरणाद्यनर्थस्ये
वृत्र चणाद्वक्ष्यमाणविधया भेदपरानेकश्रुतिविरोधाच्चेति श्लोकार्थः ॥ मानांतरप्र
सिद्धत्वादि सेतद्विवृणोति ॥ अस्तिहीति ॥ तर्हि तत एव भेदः सिद्ध इति मदिष्टसिद्धि

एवं श्रुतिरपि न भेदे प्रमाणं ॥ अस्ति हि श्रुतिप्रतिसंधानविरहिणामपि नाह
मीश्वर इति भेदप्रतीतिः ॥ परं तु स वर्णितरीत्या योग्यानुपलब्धेरभावाद्बिंबे
प्रतिबिंबे भेदवन्मायिकः साक्षिमात्रसिद्ध इति वयं ब्रूमः ॥ तत्प्रत्यानुभवसि
द्धेन श्रुतितात्पर्यं कल्पनीयं ॥ श्रुतितात्प[..]र्यं विना हि प्रमाणासावप्रवृत्तस्य

रिसारं व्याह ॥ परं तु स इति ॥ भेदे प्रत्यक्षप्रतिपन्नत्वमात्रं स्वीक्रियते तत्र श्रुति
प्रामाण्यकारणाय न तु तत्प्रमाणं तदसंभवस्योक्तत्वादनुभवमात्रस्य शुक्तिरजता
दिसाधारणत्वान्मात्रान्तस्य न सत्यसिद्धिरित्यर्थः ॥ भेदस्यान्यतः सिद्धावपूर्वत्वा
भावान्न श्रुतितात्पर्यगोचरत्वमित्याह ॥ तत इति ॥ अपूर्वत्वरहिते त्वाक्त तात्पर्य
नेत्यत्रान्यायमाह ॥ श्रुतितात्पर्यमिति ॥ येन वाक्येन यत्र प्रत्यक्ष स्याद नैतन्मानाभावप्रतीर
पुनः सत्यत्वांकोनिवर्तते तस्य तत्र तात्पर्यमन्यथा तस्य तदर्थत्वायोगात्

भे. स.

॥३०॥ राम

यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायात् यथा ज्योतिष्टोमवाक्यस्य यागादिगतस्वर्गसाध-
नत्वादौ सन्देहत्वन्यतो निश्चिते ऽसत्वेऽशंकाया एवाभावात् श्रुतितात्पर्यकल्पनं विफलमि-
त्यर्थः॥ अर्थप्रतीतिमात्रमेव वाक्यतात्पर्यनियामकं किं न स्यादित्याशंक्य तस्यान्य-
थापि उपपत्तेर्न तत्कल्पकत्वमित्याह॥ न च श्रुतीति॥ प्रतीतिमात्रस्यार्थे तात्पर्यकल्पकत्वे
तिप्रसंगमाह॥ अन्यथेति॥ ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्रोद्देश्यग्रहविशेषणतया प्रतिपन्नैकत्वे
पि तात्पर्ये तत्र ग्रहमात्रस्योद्देश्यत्वसंभवेपि तद्विशिष्टस्योद्देश्यत्वकल्पनापि गौरवात्
तस्यापद्युद्देश्यता स्यात्॥ ग्रहं संमा[illegible]ष्टि तच्च एकमिति ततश्च प्रत्यक्षोद्देश्यं वाक्य-

ना

न च श्रुतिजन्यज्ञानमात्रेण तत्तात्पर्यमिति नियमः। तात्पर्याभावेपि शाब्दज्ञानस्या-
दिभिरर्थप्रतीत्युपपत्तेः॥ अन्यथा ग्रहैकत्वादावपि तात्पर्यप्रसंगः॥ श्रुतिसि-
द्धमेव भेदं प्रत्यक्षादिरनुवदतीति विपरीतमेवास्तीति चेन्न॥ यस्य यत्प्रमाणाधीनो-

द्व१ पस्थितिस्स मायोर्विरोधोपस्थितिरूपवाक्यभेदः स्यादिति शब्दावगते तत्र तत्तात्पर्यकल्पनमयुक्तं त ना२
थापि तदित्यर्थः॥ न त्वेवमपि भेदस्य प्रत्यक्षादि[illegible] प्रवृत्तेः प्रागप्रवर्तत्वात् प्रथमप्रवृत्ति-
रम संभवात् श्रुतिसिद्धत्वेदनुवादित्वनियमस्तावदयुक्त इत्याह॥ नेति॥ तर्हि कस्यचित्
प्रथमप्रवृत्तत्वाच्छ्रुतिर्भेदे प्रमाणमित्याशंक्य तस्यानियमेनोत्तरभावित्वेन भेदस्य त-
त्प्रमेयत्वं निराकर्तुं प्रमेयत्वनियामकं तावदाह॥ यस्येति॥ प्रमाणाभावादि॥ इदमस-
दिति शंकायस्य येन प्रमाणेन व्यावर्त्यते तत्तत्प्रमेयमित्यर्थः॥ श्रीकृष्णपरब्रह्मणे नमः॥

५= निरपेक्षश्रुतिप्रमेयत्वात् श्रुतेस्तत्र तात्पर्योपपत्तिरिति शंकते॥ श्रुतिसिद्धमेवेति॥ प्रत्यक्षादेरपि निरपेक्षतया =५ कृष्ण

श्रुतेर्वाक्यार्थविषये मानांतरानपेक्षत्वेपि पदपदार्थव्युत्पत्तिसापेक्षत्वात्तस्याश्च प्रत्यक्षानुमा
नसापेक्षत्वात्तयोः एवं प्रवृत्तिरवरूपमभ्युपेयात तत्रश्चात्मभेदविषययोरपि प्रत्यक्षानुमान
योः निरूपितरूपयोः स्वसामग्रीतः प्रथमप्रवृत्तेः श्रुत्सनापि से [illegible] विवतदभिज्ञेष्वावरूपक
त्वात्तत एवात्मभेदासत्वशंकानिवृत्तेस्तत्सिद्धभेदानुवादिनी श्रुतिरतत्परेत्याह ॥ भेदस्य
त्यादिना ॥ ननु प्रत्यक्षसिद्ध आत्मभेदो व्यावहारिको सत्त्वास्तवस्तात [illegible] भेदोपूर्वः श्रुतिगम्या
भवत्वित्याशंक्य श्रुतेरनुवादत्ववारणायैवमपूर्वार्थकल्पने वेदे सर्वत्र मानांतरसिद्ध

॥ भेदस्य निरपेक्षानुभवव्याप्तिबलप्रवृत्तानुमानाभ्यामेवासद्भावतत्परासिद्धः
नवृत्तसापेक्षविलंबितश्रुत्येति श्रुतिरनुवादः ॥ नचानुभवाद्यगोचरतात्त्विकभे
दः श्रुतिगोचरः । जीवेभेदद्वयस्य बाधितत्वात् ॥ नचास्यैव तात्त्विकत्वं श्रुत्य
र्थ इति वाच्यं ॥ पामराणामपि तन्तात्त्विकबुद्धेः सत्वात् ॥ परं तु सोधिष्ठानचै
भि ५ तन्यनिष्ठेत्वस्मारुच्यते ॥ त्वयात्तु भेदस्यैवेति किं श्रुत्या ॥ श्रीरामजयराम ॥ ॥

विशिष्टार्थानुवादभंगप्रसंगेन भेदांतरस्य बाधितत्वान्मेवमित्याशयेनाह ॥ नचानुभवा
द्यगोचर इत्यादिना ॥ तर्हि प्रत्यक्षादिसिद्धभेदानुवादेन तस्य तदसिद्धं वा सत्ववत्वं श्रुत्याप्र
तिपाद्यत इत्याशंक्याति प्राकृतानामपि बाधानुदयेनोत्सर्गतस्त [illegible] सत्वस्यापि सि
द्धेर्मैवमित्याह ॥ नचास्यैवेति ॥ भेदे पामराणामपि तात्त्विकत्वबुद्धिस्वीकारे परस्येष्टाप
त्तिमाशंक्याह ॥ परं त्विति ॥ सा तात्त्विकबुद्धिः अधिष्ठानचैतन्यनिष्ठावस्तुतस्तत्त्वा
लिकविषयेस्पर्धः ॥ अनिदमि[illegible]रजता[illegible]दाविदंताप्रतिभासवद्वस्तुतः सद्धित्क्षणोपि भेदे

एतद्विवृणोति ॥ परस्येति ॥ भेदस्य तात्त्विकत्वं नाम बाधायोग्यत्वं तथा च तद्ग्राहकत्वेनाभ्यु
पेतप्रत्यक्षादिनैव बाध्यत्वरूपमिथ्यात्वस्य निषेधसिद्धिः परमते श्रुतेरिव प्रत्यक्षादेरपि
तत्त्वावेदकत्वात्तत्र च न तस्यापूर्वतेत्यर्थः ॥ परस्य प्रत्यक्षादिनाद्वैतासिद्ध्यनभ्युपग
मे बाधकमाह ॥ अन्यथेति ॥ भेदस्यापूर्वत्वाभावात् श्रुतिर्न तत्परेत्युपसंहरति ॥ तस्मा
दिति ॥ सिद्धे भेदे इति शेषः ॥ इदानीं मिथ्यात्वादिति श्लोकोक्तहेतुं प्रपंचयति ॥ किं चाह
मर्थ इति ॥ उल्लेखीत्येति परिच्छिन्नाहंकारपरामर्शी सत्येवात्मनि भेदप्रतीतेस्तत्परिच्छेदवद्भे
दोऽप्यौपाधिकत्वान्मिथ्येत्युक्तेत्यर्थः ॥ सोपाधिकस्याप्यात्मभेदस्य वास्तवत्वमं

परस्य श्रुतिसमानप्रामाण्य प्रत्यक्षेणैव तत्सिद्धेः ॥ अन्यथाद्वैतवाक्यानां प्रत्य
क्षादिबाधोपन्यासस्तत्रासंगत एव स्यात् ॥ तस्मान्न प्रत्यक्षादिसिद्धेः श्रुतेस्ता
त्पर्यं ॥ किं चाहमर्थप्रतीयमानभेदस्योल्लेखीत्यात्सोपाधिकतया मिथ्यात्वेन न त
त्र तत्त्वावेदकश्रुतितात्पर्यं ॥ न च सोपाधिकमपि किंचिदस्ति ॥ अर्थक्रियाप्रयोजकं

गीकुर्वाणमेकदेशिनं प्रत्याह ॥ न च सोपाधिकमपीति ॥ घटाकाशादिगतभेदवच्चलनादे
र्दर्पणमुखादिगतश्यामलत्वादेः औपाधिकस्य नियमेन मिथ्यात्वस्य सर्वजनीनत्वात् क्व
चिदपि तस्य सत्यता न घटत इत्यर्थः ॥ न चात्मभेदस्य लौकिकवैदिक [illegible] व्यवस्थि
तव्यवहारप्रयोजकतयार्थक्रियाकारि[illegible]हेतुत्वात्तल्लक्षणत्वाच्च सत्त्वस्य कथं मिथ्यात्वमि
त्याशंक्याह ॥ अर्थक्रियेति ॥ न तावदर्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वं चरमकार्यस्य तदभावेनास
त्त्वापत्त्या पूर्वपूर्वस्याप्यसत्त्वेन सर्वस्यासत्त्वापातात् ॥ नापि तद्धेतुत्वं व्याप्तं स्वप्नादाविव मयि
कत्वेऽपि मायामयार्थक्रियाहेतुत्वोपपत्तौ व्याप्त्यभावो स्वप्नादिवैधर्म्यं च जाग्रद्दशायां मायि

तदिति भिन्नं पदं

कल्पेप्यविद्यातिरिक्तदोषाजन्यतया सति प्रमात्वर्थ्यबाध्यत्वादेवोपपद्यते॥ ततश्च नैतावता स
र्वाबाध्यत्वरूपसत्त्वसिद्धिरिति भावः॥ किंचोपहितोऽनुपहितादीश्वरादत्यंत भिन्नः भिन्नाभि
न्नो वा आद्ये भेदस्योपाधिकत्वकल्पना वैयर्थ्यं द्वितीयस्यासंभवादयुक्त इदं इति तस्य ततोऽत्यंता
भेद एव वाच्य इति कथं तद्भेदस्य वास्तवत्वमित्याह॥ अनुपहिते ति॥ अप्रयोजनादित्वे तद्विरोधो
ति भेदज्ञानादिति॥ अध्ययनविध्युपात्त वेदांतानां फलपर्यवसायित्वमा वश्यकं॥ ततश्च
स्वर्गादेः क्षयादिग्रस्ततया मुमुक्षुभिरनुष्ठितत्वायोगात्॥ प्रत्यक्षादिजन्यभेदज्ञानादपि तदु
पपत्तेश्च नोपनिषदां भेदज्ञानस्य तत्प्रयोजनं मोक्षस्य तत्तमेव विदित्वातिमृत्युमेतीत्यात्ममात्रसा

अनुपहितात्मिन्नेतस्मिन्नबाध्य — तद्भेदासंभवात्॥ भेदज्ञानादनर्थप्रसर्थाभावेन तस्य
तत्परत्वं श्रुतिजन्यत्वायोगा च्च॥ उदरमंतरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति। मृत्योः स
मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्य ती ति भेदज्ञानस्यानर्थहेतुत्वं श्रूयते॥ अथ येऽन्यथा
तो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवंति। तेषां सर्वेषु कामचारो भवति॥ अथ योऽन्यां
देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरित्यादिना भेदस्य निंदितत्वाच्च

नाधीनत्वश्रवणात् सोपि न तत्फलमित्यभिप्रेत्य भेदज्ञानं न वधेत्युक्तं॥ न केवलं भेदज्ञानादनर्थाभावः
अनर्थश्च तत्तु श्रूयते ततोपि श्रुतिर्न तत्परेत्याह॥ प्रत्युतेति॥ एकस्मिन्नुत अपि अंत
रमल्पं अंतरं छिद्रं अपि भेदं यः कुरुते भेदाभेदमपि जानाति तस्य जन्मादिभयं भवति इह आत्मनि
नानेव मिथ्याभूतं नानावस्तु सत्यत्वेन यः पश्यति स मृत्योर्मरणानंतरं पुनः पुनर्जन्ममरणं प्रा
प्नोतीत्यर्थः भेददर्शी निंदया भेदस्य श्रुत्या निंदितत्वादपि न तस्यास्तत्र तात्पर्यमित्याह॥ अ
थ य इति॥ आत्मैवेदं सर्वमित्यद्वैतात्मानमुपसंहृत्य स वा एष एवं पश्यन्नित्यादिना तज्ज्ञाना

कृष्ण

निरतिशयानंदावाप्तिरूपममृतत्वमुक्तं ॥ अथ येऽन्यथातो विदुरित्यादिना भेददर्शिनो निंद
ति अत उक्तरूपा दद्वैतादन्यथा भेदेन ये मानये विदुस्तेऽन्यराजानः अन्यो राजा स्वामी
येषां तेऽन्यराजानोऽस्वतंत्रा इतियावत् ते भिन्नदेवतोपासनादिना क्षयिष्णुलोकाभ
वंतीत्यर्थः ॥ तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुंचथेत्यनात्मज्ञान — निवे
वि घस्त्वत्रा ह्यार्थः। एवं मानांतरप्रसिद्ध — त्वादित्यादिहेतूनां सिद्धिं युक्तितो निरस्य
स्फुटार्थपर्यापितो निराकु — र्वन्नस्य तत्र विरोधादित्येतद्विवृणोति ॥ नान्योतोस्तीति ॥

॥ नान्योतोस्ति द्रष्टा नान्योतोस्ति श्रोता नात्र काचन भिदास्तीत्यादिना वाक्येनान
धिग — ताबाधितप्रयोजनवद्भेदाभावस्य प्रतिपादितत्वाच्च न भेदः सत्योनवा
— स्यर्थः । न चेदं वाक्यमीश्वरस्यैव भेदं प्रतिषेधतीति वाच्यं ॥ द्रष्टृसामान्यभेदस्यैव

अतोऽर्थमिणोऽन्यो द्रष्टा नास्तीत्यादिनिषेधानां पारमार्थिकद्रष्टृस्वरूपविषयत्वाप्र
गानन्द्विशेषणान्यत्वे — निषेधपरत्वं तद्वाक्यानां गम्यते तस्या ज्ञातत्वेऽसत्
व त्वेवाप्रयोजनत्वेवा निषेधायोगादर्थान्तरस्य ज्ञाततत्त्वे मिथ्यात्वाप्रयोजनत्वानि सि
द्धानीति तदुपोद्बलितनिषेधश्रुतिविरोधाद्भेदश्रुतयोऽन्यपरतयानेतव्या इति भावः ॥
ननु नान्योतोस्ति द्रष्टेति श्रुतिर्द्रष्टृपदेनेश्वरे परामृश्य तस्यैवांतर्यामिणः सकाशा
ति द्भेदं प्रतिषेधतीति न तस्या जीवेश्वराभेदश्रुतिविरोधितेत्याशंक्य द्रष्टृपदेन चेतनसामा
न्यवाचिना जीवस्याप्युपात्तत्वेनावधारणायोगाच्चेतनमात्रभेदनिषेधपरेयमित्याशयवदाह ॥ नेति ॥

पं. स.

॥३३२॥

राम

=अयमकारान्तो इन्द्रियवाचकः=

वस्तुतस्तु नान्योतोस्ति श्रोता नान्योतोस्ति मंतेत्यादिना श्रोत्रादिजन्यज्ञानवत एव ततो भेद प्रतिषेधादीश्वर [illegible] स्य शरीरेंद्रियादिरहितस्य तद्वत्तायोगाज्जीवस्यैवांतर्यामिणईश्वराभेदनिषेधपरो [illegible] यं संदर्भ इत्याह॥ श्रोत्रादीति॥ अपि चानंतरवाक्यप्रकुरूद्वालुकस्य जीवस्यांतर्याम्यात्मास्वरूपं मितिजीवेश्वराभेदमभिधाया तोन्यदार्त्तमित्यंतर्याम्यतिरिक्तस्य नश्वरत्वाभिधानाज्जीवेश्वराभेद एव तत्र निषेध्य इत्याह॥ भेदं प्रति विधेयेति॥ किं च ओक्तस्य नश्वरत्वाभिधानाज्जीवेश्वराभेद एवतत्र निषेध्य इत्याह॥ ... कर्त्ताभाववादिमतेपि धर्मिग्राहकमानेनेश्वरस्यांतर्यामिरूपेणोवसिद्धत्वान्नेदं स्याप्रसक्तस्य निषेधोउपपन्न इत्याह॥ ईश्वरनानात्वस्येति॥ एवं पूर्वोक्तहेतुभ्यः

श्रोत्रादिभेदनिषेधस्य प्रसिद्धजीवं विहायान्यत्रासंभवाच्च॥ भेदं प्रति विधेयेषत आत्मांतर्याम्यमृत इत्यभेदप्रतिपादनाच्च॥ ईश्वरनानात्वस्याप्रसक्तत्वाच्च नतिबधंः॥ किं च द्वा सुपर्णेति न जीवेश्वरभेदपरं॥ तथा हि। तद्धितयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ती सहंकारतादात्म्यविशिष्टजीवमनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति तमेवतौ

सर्वासां भेदश्रुतीनां सामान्यतस्तात्पर्यं निरस्य [illegible] प्रत्येकमपि तन्निराकरोति॥ किं च द्वा सुपर्णेति॥ वाक्यमिति शेषः॥ अस्यान्यपरतां दर्शयन्न [illegible] भेदे तात्पर्याभावमुपपादयति॥ तथा ही — त्यादिना॥ अहंकारेण तादात्म्यं यस्य स च असौ जीवस्येति तथोक्तः॥ अयं हि मंत्रो जीवस्य परात् भिन्नस्यैव बुद्धिविशिष्टरूपेण कल्पितभेदस्य भोक्तृत्वमनश्नतस्यैव तदविशिष्टरूपेणान्यस्य सतस्तदभावं प्रतिपादयति। इतरथाऽनीशया शोचति मुह्यमानः निरंजनः परमं साम्यमुपैतीत्यादिवाक्यशेषविरोधापातात्॥ न च

अयं च श्रोत्रं =
=ओ न तु श्रोत्र =

धो

कृ

॥ ति य इ ... स्त्र ... भ्यां ... ॥

त

साम्यमुपैतीति मुक्तौ भेदस्य स्फुरितत्वात्तस्य सत्यत्वमिति वाच्यं ॥ परमसाम्यस्याभेद एव पर्यवसानादन्यथा न तत्समस्त्वाभ्यधिकश्च दृश्यते न तत्समोस्त्यभ्यधिकः कुतो न्य इत्यादिवचनविरोधात् ॥ अपिचायमंत्रः पैंगिरहस्यब्राह्मणेन तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्वमनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीत्यनश्नन्नन्यो अभिपश्यतिज्ञस्तावेतौ सत्वक्षेत्रज्ञौ तदेतत्सत्वं येन — स्वप्नं पश्यति अथ योयं शारीरउपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञ इत्यादिना चित्प्रतिबिंबो जीवो जड स्वभावबुद्धितादात्म्यापन्नः सत्वशब्दवाच्यस्तदुपाधिकभेदेन शुद्धचिदात्मनोऽभिन्नो भोक्तृत्वादि विकारमनुभ

विशिष्टानुवादस्य निकृष्टाहंकारस्य तस्यापि भोक्तृत्वं प्रतिपादयत्येवं तथा सत्यत्र न विरोधः परिहृतः स्यात् ॥ अथ कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातमित्युपक्रम्य अन्यावाचो विमुंचथेति ॥ राम ॥

वतीके वलोऽस्य भोक्तृत्वायोगात् केवलत्वाद्रहितः शुद्धबोधात्मनाऽभितः प्रकाशते इति बुद्धिकृतभेदाद्यनुवादेन शुद्धजीवस्वरूपपरतया व्याख्यातइतिनास्य जीवेशाभेदपरतेति भावः शुद्धजीवस्वरूपे प्रतिपिपादयिषिते तयोरन्य इति विशिष्टभोक्तृत्वानुवादः किमर्थ इति वीक्षायामाह ॥ विशिष्टानुवादस्येति ॥ अनुत्पद्यमानभोक्तृत्वस्य शबलात्मधर्मत्वेऽवगते केवले तन्निषेधः शक्यो वक्तुमनश्नन्नन्य इति इतरथाऽन्यथासिद्धानुभवेन तन्निषेधायोगात् तदर्थमेव तदनुवाद इत्यर्थः ॥ आथर्वणागतस्यास्य मंत्रस्य जीवेशाभेदपरत्वे तदुक्तोपक्रमादिवि

64

भे· स·

॥३४॥

राम

कस्मिन्न्वहि भगव इति वाक्यमात्मैव सर्व – स्य स्वरूपमित्येतत्परं अन्यथा तत्ज्ञाना
त्सर्वं तत्त्वज्ञानोपन्यासायोगात् तत्त्वभेदं भेदविरोध्येव अन्येषां तद्विरोधित्वस्पष्टमेव॥
भेदवाद्वि·बेधस्येति॥ तमेवैकं जानथ आत्मानमित्यद्वितीयात्मन एव सातत्व स्याभि
धानात्तोन्याभेदविषयावाचो हे या इति प्रतीतेः भेदे विवक्षिते तद्विरोधः स्यादित्य
र्थः पूर्ववाक्यस्य द्वा सुपर्णेत्यस्मात् पूर्ववाक्यस्य स्वार्थः स्फुसंतरगतस्याप्यस्य भे
द – परत्वे पूर्वोक्तरूपो गिंब्रात्मैविरोधो दुष्परिहर इत्याह ॥ तयोरन्य इ – त्यादिना॥
एवं चेत् तत्पिबं ताविस्य – अपि पिबदपि बतो रोपाधिक एव भोदोन्न घते आत्मेन्द्रि

भेदवाद्वि·बेधस्य ब्रह्मैव वेदमिति पूर्ववाक्यस्य ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवतीत्यस्य प्र
हारस्य च बाधः स्यात्॥ तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्वं अनश्नन्नन्यो अभि
चाकशीति – स्येनश्नन्नन्यो अभिपश्यतीत्यत्र इत्यादिवाक्यविरोधः स्यात्॥ नापि

यमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति तत्रैवोपाधिकत्वाबलस्य भोक्तृत्वाभिधानात्॥ ए
कस्तथा सर्वभूतांतरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्चेति प्रतिबिंबादिभावेन भेदस्या
प्यौपाधिकत्वाभिधाना – दिति द्रष्टव्यं॥ ननु तैत्तिरीयकश्रुतौ विदुषामुक्तौ ब्र
ह्मणा सहभाव – श्रवणात्तस्य भेदं विनानुपपत्ते स्तत्स्य च सत्यत्वं विनाऽमुक्तिका
लीनत्वानुपपत्तेः सत्यभेदसिद्धिरितिनेत्या – ह॥ नापि सोऽश्नुत इति॥ अत्र स
विद्वान् ब्रह्मणा सह सर्वा – न् विजयानाप्नोतीत्यर्थो न संभवति यत्नस्य सर्वभा
त्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येदित्यादि बहुश्रुतिविरोधात् सह योगे ब्रह्मणो ति त्रतीया

[illegible]

कृष्ण

स्वीकारे सहयुक्ते प्रधान इति पाणिनीयवचनाद्योगे तस्य हि स स्वीकारप्रसंगश्चब्र
ह्मणो भोगप्राधान्यप्रोरोपनेनास्य तस्मात् ब्रह्मणेति तृतीये [illegible] त्वं भावे ततश्च तदा व
र्क्का विद्यानिवृत्तौ तद्भावं गतो विद्वांस्तदंतर्गतान् सर्वान् कामान्ननुषानं हर्षस्यानं
रोत्तरं तद्गुणितान् ब्रह्मानंदावेस्यानान्सहयुगपदनुभवतीत्येवं तदर्थः यास्यइत्या
शयेनाह ॥ ब्रह्मस्वरूपेण सोदिना ॥ किंचोक्तार्थपरतया श्रुतिरियं ब्रह्मगीतायां ब्रह्म
णा देवान्प्रति व्याख्याता ततोत्र न विवदितव्यमित्याह ॥ तदुक्तमि[illegible]ति ॥ नन्वात्माद्र

ब्रह्मरूपेण युगपत्सर्वानंदानुभवस्यैव तदर्थत्वात् मुक्तादितरभोगस्यासंक्ते
भवादन्यथा सह युक्ते प्रधान इति ब्रह्मणो गुणत्वे [illegible] भोगयोः प्रसंगात् ॥
तदुक्तं स्कांदे ॥ सोश्नुते सकलान् कामान् क्रमेण सुरर्षभाः ॥ विदित
ब्रह्मरूपेण जीवन्मुक्तो न संशयः ॥ नापि जीवब्रह्मणोर्द्दृष्टव्यभावा
दिश्रुतिर्भेदविषया ॥ तस्याः कल्पितभेदेनैवोपपत्तेः ॥ तत्त्वमस्यर्थगो

च्चयः ॥ य आत्मानमंतरो यमयतीत्यादिश्रुतिर्जीवपरयोर्दर्शनादौ कर्तृक
र्मभावस्य नियमनादौ [illegible] चापि ध्यानात्तस्य च तात्त्विकभेदं विनानुपपत्तेरतस्तर
श्रुतिप्रतीतकर्मकर्तृ[illegible]त्वादिभावस्य च व्यावहारिकभेदेनैवोपपत्तेरित्या
ह ॥ नापि जीवेति ॥ कर्तृकर्मभावादिपरत्वाभोऽन्यस्याप्यर्थस्याभावात् श्रुतेरप्रा
माण्यापात इत्यत आह वाक्यब्रह्मप्रतिपादकवाक्यैकवाक्यतया तत्परत्वात् प्रामाण्यापप
त्तिरित्याह ॥ तत्त्वमस्यर्थेति ॥ श्रीमद्घनश्यामदासानंददायिने नमः ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥

से. स.

॥३५॥

राम

विरोधाद्भेदश्रुतिः कल्पितविषयेति कथंवैपरीत्यमेव किंन

नन्वभेदश्रुति — — स्याह॥ नचाभेदेति॥ कल्पितत्वस्य ह्यभेदस्यानिर्वचनीयत्वं तच्चेत

स्यादिति ने — — — त्वेन व्यावहारिकत्वेन वास्यात्तत्र नोभयमपि घटते भेदप्रतिभा

प्रा स्य — ति भासिकत्वेन व्यावहारिकत्वेन वास्यात्तदधीनव्यवहाराभावाच्चेत्याह॥ अनुभूय

सविरोधेनाभेदप्रतिभासासंभवात्तदधीनव्यवहाराभावे पितदभिज्ञानानां तत्प्रतिभासाच्च

यमानेति॥ श्रुत्यैन भिज्ञानामभेदप्रतिभासाभावे पि तदभिज्ञानां तत्स्मृतिभासानन

स्य प्रातिभासिकत्वमित्याशंक्य किंश्रुतिस्तत्परा उतनेति विकल्प्याद्ये चे सवंदनादि

वाक्यवत्तदप्रामाण्यापातइत्याह॥ श्रुतिपरिचयेति॥ ज्ञानाभावेनेत्येतदनंतरं —

नचाभेदश्रुतिरेव कल्पिताभेदविषयेति वाच्यं॥ अनुभूयमानभेदविरोधे प्रा

तीतिकस्य व्यावहारिकस्य वाऽभेदस्यासंभवात्॥ श्रुतिपरिचयहीनाना

मभेदज्ञानाभावेन तदेकवेद्यस्य मिथ्यात्वेन तदप्रामाण्यप्रसंगात्॥ श्रु

तेस्तत्र न तात्पर्यमितिचेन्न॥ अज्ञाते पुमर्थसाधनेतस्मिन्तात्पर्यस्या

द्वितीयं शंकते॥ श्रुतेरिति॥ अभेदेतात्पर्यलिंग

श्रुतिपरिचयवतामपीति शेषः॥ द्वितीयं शंकते॥ श्रुतेरिति॥ भेदश्रुतिविरो

स्यापूर्वत्वादेः सत्वात् तदभावो न युक्त इत्याह॥ न अज्ञातेति॥ भेदश्रुतिविरो

धाद भेदश्रुतिजीवब्रह्मसाहस्यपरा तदुपास्तिपरा वास्त्वित्याशंक्यतस्याः व्या

वहारिकभेदानुवादित्वेनाविरोधस्योक्तत्वादिच्छामात्रेणाभेदश्रुतेरन्यप

रत्वकल्पनायांश्रुतहान्यादिदोषापात इत्यभिप्रेत्याह॥ नचान्यपरत्वादिना॥

रुप

[illegible]

नकेवलमभेदश्रुतेः श्रुतहान्याद्यापत्तिः किंतु तत्रार्थवादोपपत्तिश्रुतीनामुपक्रमोपसंहारपरामर्शफलश्रुतीनां च वैयर्थ्यापातइत्याह॥ एकविज्ञानादित्यादिना॥ येनाश्रुतं श्रुतं भवति। वाचारंभणं विकारो नामधेयं। अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येत्यादिभिरभेदोपपादना ऽद्वित्यर्थः॥ प्रवेशादिभिरित्यादिपदेन प्रविष्टस्य दर्शनश्रवणादिव्यवहारोगृह्यते अभेदश्रुतेः कल्पिताभेदविषयत्वान्यपरत्वनिरसनफलमाह॥ तस्मादिति॥ सत्यमभेदं विनोक्तरीत्याऽर्थानिरासंभवान्निरवकाशत्वं तत्

श्रुतपरित्यागाश्रुतकल्पनाप्रसंगात्॥ एकविज्ञानात्सर्वविज्ञानवाचारंभणमृदादिदृष्टांतपरमात्मप्रवेशादिभिरभेदोपपादनं वैयर्थ्यात्॥ अभेदोपक्रमादिभिस्तत्प्रतिपादनं च न स्यात्॥ तस्मान्निरवकाशत्वात्तत्परत्वाद्वैतश्रुतिर्बलवती॥ अत एवार्थापत्तिरपि नभेदप्रमाणं। सत्यभेदं विनाऽनुपपत्त्यर्थापत्ती भासहृदा॥

तस्य भेदश्रुतेर्दुर्बलायास्तद्विरोधान्नभेदप्रामाण्यमिति भावः॥ एवं भेदसत्त्वे श्रुतिप्रामाण्यं निरस्यार्थापत्तिमपि निराकरोति॥ अत एवेति॥ एतद्विवृणोति॥ सत्यभेदमिति॥ यत्र वा अन्यदिव स्यात् तत्रान्योन्यत् पश्येदित्यादिश्रुतिपर्यालोचनया सत्यपि वास्तवाभेदे अनिर्वचनीयव्यावहारिकभेदादेवनादृशाखिललौकिकवैदिकव्यवहारोपपत्तेराश्रयणीयत्वादर्थापत्तेरनुत्थानात्भेदसत्त्वे न तत्प्रमाणमित्यर्थः॥ श्रीरामजयरामजयजयराम।

=अर्थापत्तिरूपप्रमाणं=२

67

भे० सि

॥२६॥

राम

एवं वास्तवभेदाभावेऽनुपपत्त्याभावमुक्त्वा जीवात् परमात्मनः स्वतो भेदे तस्यात्म
त्वानुपपत्तिरिति बाधकमाह ॥ भेदे जीवादिति ॥ जीवात् भेदे सतीत्यर्थः ॥ किं भेदि
मते लोकप्रसिद्ध्यनुरोधेनाहमनुभवालम्बनयोग्यत्वमात्मत्वमुत ज्ञानाश्रयत्वं
जातिविशेषो वा आद्ये मनोजन्यानुभवे कदापीश्वरस्याप्रकाशमानस्य तदालम्ब =अविषयस्य=४
नत्वायोग्यत्वाभावादनात्मत्वापातइत्याह ॥ अहमनुभवइति ॥ अप्रकाशमानस्य
=अनुभवविषयत्व योग्यताभावात्=५
ति छेदः । न चेश्वरस्य स्वकीमाहमनुभवे प्रकाशमानत्वसंभवान्न तदभावोऽसि

=अहमित्यनुभवे= =अविषयस्य=

॥ भेदे जीवादीश्वरस्यानात्मत्वापत्तिश्च ॥ अहमनुभवेऽप्रकाशमानस्य
घटादिवदनात्मत्वात् ॥ श्रीकृष्णपरब्रह्मणे नमः ॥ श्रीराम ॥ ॥

=अनुभवस्य=

द्ध इति वाच्यं ॥ तस्य दुःखादिधर्म्यहंकारगोचरतयाकृपास्य तद्रहिते परमे =अहंकाररहिते=१
श्वरेऽसंभवात् तत्र तत्र ईश्वरमप्युक्त्वाहं[blot]शब्दस्य निरहंकारस्वरूपमात्र
परतयावक्ष्यमाणत्वेन तादृशानुभवे प्रमाणाभावाच्चेति भावः ॥ एतेन द्वितीय
कल्पो निरस्तो वेदितव्यः ॥ अहमनुभवागोचरस्य घटादिवत् ज्ञानाश्रयत्वायो
गात् ॥ किंच स्वप्रकाशज्ञानस्य तत्स्वरूपत्वेन तदाश्रयत्वाभावादुक्तेश्च तस्मि
न्न संभवाद्बाधकेन ज्ञानस्यैवात्मपदाभिलप्यत्वेन तत्र तद्व्यवहारोपपत्तेरस्य कृष्ण

68

थादुःखाद्याश्रयत्वमेवात्मत्वं किं न स्यादिति तृतीयेपि ईश्वरस्यात्मत्वानुपपत्ति
माह॥ परमतेपीति॥ परैर्ह्यनुगतप्रत्ययालंबनतया कार्यतावच्छेदकतयावा
कारणतावच्छेदकतयावा जातिः स्वीक्रियते आत्मत्वे चाद्यद्वयासंभवात् तृती
य एव वाच्यः तत्र चात्मत्वस्य दुःखादिसमवायिकारणमात्रवृत्तित्वे सा संभ
वति अवच्छेदकस्यावच्छेद्यानधिकवृत्तित्वनियमात्तस्य तदसमवायिनि तद्
स्य ईश्वरे वृत्त्ययोगात्॥ न च जीवत्वमेव दुःखादिसमवायितावच्छेदकं तस्य चे
श्वरेऽनुपपत्तिरिष्टैव आत्मत्वं तु तत्रापि साधारणात्मपदप्रवृत्तिनिमित्ततयो

॥परमतेप्यात्मत्वस्य सुखसमवायिकारणतावच्छेदकस्य तदनधि
करणेवृत्त्ययोगात्॥ एवं जीवा अपि न भिद्यंते॥ तथाहि॥ राम॥॥

पेयमिति वाच्यं॥ जीवत्वस्य दुःखादिमत्त्वोपाधिरूपोपाधित्वे गौरवाद् संभ
वाच्च तदवच्छेदकत्वायोगात् जातिविशेषरूपस्य तस्यानुपदमेव जीवभेदनि
रासेन निरसिष्यमाणत्वाद परिच्छिन्नचिद्रूपत्वस्यैवोभयत्रात्मपदप्रवृत्ति
निमित्तत्वाच्च न जीवेश्वरानुगतात्मत्वजातिसिद्धिरिति भावः॥ जीवेश्वराभेदे प्राक्
योग्यानुपलंभनिरासादेव षष्ठप्रमाणमपि न तस्य सत्त्वसाधकमिति सिद्धं॥
एवं प्रमाणाभावाज्जीवेश्वराभेदे तात्त्विकत्वाभावमुपपाद्य जीवानां परस्परभिन्ना

मुपपादयितुमुपक्रमते॥ एवं जीवा इति॥
परस्परमिति शेषः॥ श्रीरामजयराम॥

...ों कं ... मेकेन ब्रलक्षणाभेदह... स्य
तद्भेदस्याप्यवास्तवत्वे प्राक्प्रतिहतौ

69

भे॰स॰

॥३७॥

राम

=हमनुभवविशेष्य:=१

वित्युक्तमहंभावेऽनुभवविरोध इत्याशंक्याहमसौ नेत्याद्याकारेणा
जीवानां परस्परभेदाभावेऽनुभवविरोध इत्याशंक्याहमसौ नेत्याद्याकारेणा
जीवानां परस्परभेदाभावेऽनुभवगोचरोऽनिरुपाधिकत्वात्तत्वस्ता
हंकाराद्युपाधिकोऽनिर्वचनीयो भेदोऽनुभवगोचरोऽनेन निरुपाधिकभेदाभावं तावदनुमानेन साधयति॥ध्वं
भेदो निरस्यतरत्यास्तिप्रेसनिरुपाधिकभेदाभावं ... देवदत्तोऽहमनुभवविषयस्त्वतो वि
साप्रतियोगीति॥अत्र ध्वंसाप्रतियोगीयो देवदत्तोऽहमनुभवविशेष्यस्त
शेष्य: सपक्ष: तस्य सौतिकदेहाद्यतिरिक्तो यो यज्ञदत्तोऽहमनुभवविशेष्यस्त
शेष्य: सपक्ष: तस्य भौतिकदेहाद्यतिरिक्तो यो यज्ञदत्तोऽहमनुभवविशेष्यस्त
प्रतियोगिनिरुपाधिको भेदो घटादौ प्रसिद्ध: पक्षेऽपि परै: स्वीकृतस्तद्वाहि
प्रतियोगिनिरुपाधिको भेदो घटादौ प्रसिद्ध: पक्षेऽपि परै: स्वीकृतस्तद्वाहि
प्रतियोगिनिरुपाधिकोऽभेदो घटादौ प्रसिद्ध: पक्षेऽपि परै: स्वीकृतस्तद्वाहि
त्वं साध्यं। सिद्धान्ते देहादेरपि अहमनुभवविशेष्यत्वात्तत्र बाधवारणाय
त्वं साध्यं। सिद्धान्ते देहादेरपि अहमनुभवविशेष्यत्वात्तत्र बाधवारणाय

॥ध्वंसाप्रतियोगिदेवदत्तो न सौतिकातिरिक्तयज्ञदत्ताहमनुभव

विशेष्यप्रतियोगिकानौपाधिकभेदवान्॥

~~...~~ध्वंसाप्रतियोगीति पक्षविशेषणं यज्ञदत्ताहमनुभववि
शेष्ये तदीयात्मनि सिद्धसाधनवारणाय पक्षे देवदत्तपदं प्रयुक्तं॥ घटे घटत्वेन
स्यादिपरोपेत देवदत्तानुभवविशेष्ये घटत्वादौ बाधवारणायाहमनुभवविशे
ष्यत्वं तद्विषयमात्रस्य [illegible] पक्षत्वेऽहंत्वस्यापि तद्विषयत्वेन तत्र बाध:
स्यादित्युक्तं। तद्विषयमात्रस्य ... पक्षत्वेऽहंत्वस्यापि ... देवदत्तात्मनि यज्ञदत्ताद्व
स्यात्तन्निवारणायाहमनुभवविशेष्य इत्युक्तं॥ देवदत्तात्मनि यज्ञदत्ताहि
भवविशेष्यतदीयदेहेन्द्रियादिप्रतियोगिकनिरुपाधिकभेदस्वीकारात्तद्वाहि
त्वसाधने बाध: स्यात् तद्वारणाय साध्ये भौतिकातिरिक्तेत्युक्तं॥ देवदत्ताह

कृष्ण

मनुभवविशेष्येतदीयात्मप्रतियोगिकनिरुपाधिकभेदस्य परमतेपि तत्राभावात् सिद्धानतावारणाय यज्ञदत्तेतिविशेषणं। यज्ञदत्तानुभवविशेष्य घटत्वादिप्रतियोगिक निरुपाधिकभेदस्य पक्षे सत्वात् तदभाव साधने बाधः स्यात् तद्वारणाय साध्येप्य ह मनुभवेत्युक्तं॥ आत्मत्वस्यापि तद्विषयत्वात्तत्प्रतियोगिकभेदाभाव साधने बाधः स्यात्तद्वारणायाह मनुभवविशेष्य इत्युक्तं॥ तद्विशेष्य यज्ञदत्तात्मप्रतियोगिक सोपाधिकभेदस्य पक्षेस्वीकारात्तन्निषेधे बाधस्तद्वारणायानोपाधिके त्युक्तं॥ तत्र हेतुद्वयमाह॥ कार्यकारणेति॥ स्थूलसूक्ष्मशरीरे कार्यकारणपदार्थः सिद्धा

कार्यकारणातिरिक्तत्वे सत्यहमनुभवविशेष्यत्वात्स्वावृत्तिज्ञानाविषयत्वाद्वा यज्ञदत्तवत्॥ श्रीराम॥ राम कृष्ण गोविंद जय जय राम कृष्ण गोविंद

ते शरीरेंद्रियादिषु व्यभिचारवारणाय तदतिरिक्तत्व विशेषणं॥ घटादावात्मत्वे च तद्वारणायाह मनुभवविशेष्यत्वादित्युक्तं। द्वितीयहेतौ पक्षदृष्टांतयोरसिद्धि साधन वैकल्य परिहाराय स्वावृत्तीति विशेषणं॥ नन्वेवमपि तयोः स्वावृत्तिपरोक्षज्ञानविषयत्वादीश्वरज्ञानविषयत्वाच्च स दोषस्तदवस्थ एव न च स्वावृत्ति लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वादिति वाच्यं॥ तथा सति परमते नित्यातींद्रियेषु सिद्धांते चाहंकारे व्यभिचारापत्तेरिति चेत् न॥ ज्ञानपदेन प्रकृताहमनुभवस्य विवक्षितत्वात्॥ तथा चाहमाकारानुभव विषयत्वे सति स्वावृत्त्यहमनुभवा

=यज्ञदत्ताहम=नुभवविषय=त्वात्=४

=देवदत्तयज्ञ=दत्तयोः=३

=अनुमित्या=दिज्ञान=४

५२

विषयत्वादितिहेतुर्विवक्षितः तत्र धर्मादौ व्यभिचारवारणायाहमाकारा[illegible]नुभवविषयत्वे सतीत्युक्तं। तत्र यद्यहं धर्मीत्याकारानुभवोऽस्ति तथापि अहमाकाराणां [illegible] विषयत्वाभावान्न व्यभिचारः। आत्मे च विषयभेदप्रयुक्तो ज्ञानभेदः परैरभ्युपेयते। तावन्मात्रस्य देहादौ व्यभिचारवारणाय स्वावृत्त्यहमनुभवाविषयत्वादित्युक्तं। तत्रानुभवाविषयत्वस्याहमनुभवाविषयत्वस्य च पक्षदृष्टान्तयोरप्रसिद्धिवारणेन व्याप्तिग्रहोपयोगाय स्वावृत्तीत्युक्तं॥ न च सिद्धान्तेऽहंकारेण व्यभिचारः। तन्मते तस्याहमाकारावृत्तिविषयत्ववत्त्वाव[illegible]स्वाहमाकारसाक्षिरूपानुभवविषयत्वस्वीकारेण तत्र हेत्वभावादित्यादि

॥व्याप्तिग्रहोपयुक्तत्वाच्च स्वावृत्तीति न व्यर्थं॥ सर्वेषामप्यास्तिकानां संघातव्यतिरिक्तात्मा सिद्ध इति न पक्षे हेत्वसिद्धिः॥

दृष्टव्यं॥ नन्वंकुरादिकर्तृकं शरीराजन्यत्वादित्यत्र शरीरपदवदत्रापि स्वावृत्तिपदमसिद्धिमात्रवारकत्वाद्व्यर्थमिति नेत्याह॥ व्याप्तिग्रहेति॥ हेत्वप्रसिद्धिनिवारणेन यद्विशेषणं व्याप्तिग्रहोपयोगि तद्धेतुविशेषणं परैरप्युपादीयते शरीरपदं तु नैवं यथा चक्षुस्तैजसं रूपादिपञ्चसु मध्ये रूपस्यैवाभिव्यञ्जकत्वादालोकवदित्यत्र रूपादिष्विति विशेषणं॥ तथेदमपीति न व्यर्थमित्यर्थः॥ नन्वध्वंसाप्रतियोगित्वं कार्यकारणातिरिक्तत्वं वात्मनः सुगतानां लौकायतिकानां चासंमतं तत्र च पक्षे हेत्वोरसिद्धिरित्या[illegible]शंक्य तद्व्यतिरिक्तपरीक्षकाणां न प्रत्येयायं प्रयोग इति नोक्तदोष इत्याह॥ सर्वेषामिति॥ ननु सिद्धान्तेऽहमाकारावृत्तेरन्तःकरणपरिणामत्वेन तदैव वृत्तित्वान्नो विषयत्वमात्मनः स्वा

= वृत्तिविषयस्य

१ = तथा च कथं हेतुसिद्धिः उच्यते। स्वशब्देन देवदत्तः तत्रावर्तमानो यः वस्तु त्वमहं यज्ञदत्तीयअहमित्या = = साक्षि स्वरूपानुभवः ३
= कारकानुभवः तदविषयत्वे देवदत्तात्मनीति स्वत्वाहेतुसिद्धिः ॥ १ = २

वस्त्वहमनुभवविषयत्वात्तदविषयत्वरूपो हेतुरसिद्ध इत्याशंक्य [illegible] अंतः
करण [illegible] धर्माणां तदवच्छिन्नात्मन [illegible] ध्यासात् तदवच्छिन्नात्मनोपि इत्यधिष्ठानतया त
हम ३ दाश्रयत्वस्वीकारात्तस्यापि स्ववृत्त्यनुभवगोचरत्वमेव। न च तस्य स्वावृत्तिस्वरूपेणानु
भवगोचरत्वमिति वाच्यं। स्वस्य स्वविषयत्वायोगा [illegible] दित्यभिप्रेत्य न स्वमते पि हे
त्वसिद्धिरित्याह॥ [illegible] वृत्तिरपीति॥ तथापि यज्ञदत्तसुखाद्यभावा [illegible] नधिकरणत्वादि
नासोपाधिकत्वाद्धेतुद्वयं व्याप्यत्वासिद्धमित्याशंक्योपाधिं निराकरोति॥ न च यज्ञ
दत्तेति॥ यस्मिन्यज्ञदत्तात्मनि स्वप्रतियोगिक [illegible] भेदराहित्यं तत्र तत्सुखाद्यभा

वृत्तिरपि आत्मा साध्यस्तेवात्मविषयेति [illegible] न सिद्धांते द्वितीये हेत्वसिद्धिरपि॥
न च यज्ञदत्तसुखाद्यभावानधिकरणत्वं तदीयसुखाद्यधिकरणत्वं वो
पाधिः॥ सुषुप्तिकालीनेतच्छरीरानवच्छिन्ने च तस्मिन्साध्याव्यापकत्वात्॥

१ = यज्ञदत्तशरी
= रानवच्छिन्ने ध
= ज्ञदवच्छिन्नइ
= ति तात्पर्यं = २

वानधिकरणत्वे तत्सुखाद्यधिकरणत्वयोः सत्त्वात् साध्यव्यापकत्वं। साधनवति दे
वदत्तात्मन्यभावात्साधन [illegible] नाव्यापकते [illegible] तितयोस्तत्रोपाधितेति न च वाच्यं
तत्र हेतुमाह॥ सुषुप्तीति॥ यज्ञदत्तस्वापकालीने तदात्मन्युक्तसाध्यवत्यपि तदीयसु
खप्रागभावाद्यधिकरणे उक्तोपाध्योरभावात्साध्याव्यापकत्वं। यज्ञदत्तसुखाभा
वानधिकरणत्वमित्यत्राभावपदेनात्यंताभावविवक्षायां यज्ञदत्तशरीरानवच्छिन्ने
= सुखाभावा = तदात्मनि तदीयसुखात्यंताभा [illegible] वसत्त्वात्तदनधिकरणत्वसुखाद्यधिकरणत्वयो

= [illegible] नधिकरणत्वमित्यत्र यत्प्रागभावो विवक्षितः तदा स्वापकालीन [illegible] साध्याव्यापकत्वमायाति। यदात्यंताभावो [illegible] बाधकसत्त्वादतः [illegible]
= साध्याव्यापकत्वं नायाति। कुतः प्रागभावध्वंसाधिकरणयोरत्यंताभावो नेति [illegible]
= [illegible] इति तदर्थः तदा साध्या [illegible] व्यापकत्वमायातीति हृदयं॥ = ५

73

से. स.

।।३०।।

राम

१=अत्रमात्रपदं तत्त्वपरं तथा च यज्ञदत्तात्मसामान्ये=१

ननु साध्यवति यज्ञदत्तात्ममात्रे उक्तोपाध्योरभावेपि तच्छरीरावच्छिन्नात्मनि सत्त्वान्न
योः साध्यव्यापकत्वमित्याशङ्क्याह।। यदवच्छेदेनेति।। एकावच्छेदेन साध्योपाध्योः
साहचर्यं वाच्यं इतरथा साध्यस्यावच्छेदभेदेनाप्युपाध्यभावेन साहचर्यस्वीकारे
साध्यवति पक्षे ऽवच्छेदभेदेनापि तदभावोपपत्तौ तत्रोपाध्यभावेन साध्याभावानुमा
नायोगादुपाधेर्दूषकता न स्यादित्यर्थः।। तर्हि यज्ञदत्तात्ममात्रे साध्यव्यापकं देवद
त्तसुखानधिकरणत्वं तत्रोपाधिरित्याशङ्क्याह।। न च देवदत्तेति।। किं साध्यस
मव्याप्तिकोयमुपाधिः।। विषमव्याप्तिको वा। नाद्यः साध्याभाववत्स्वपि घटादाव

=अत्रापिमात्र पदं तत्त्वपर५

=यदवच्छे==ति४ =छेदेन४==

=यद्यदवच्छेदेन१ =तत्तदवच्छेदेन१

यदवच्छेदेन साध्यं तदवच्छेदेनोपाध्यनङ्गीकारे पक्षे साध्यसत्त्वेप्यविरोधात्।
न्च देवदत्तसुखाद्यनधिकरणत्वमुपाधिः घटादावपि सत्त्वात्।। सुखादेरव्या
प्यवृत्तिस्वभावतया पक्षे साध्ये सत्यपि तदुपपत्तेश्च।। [illegible]

स्य सत्त्वेन समव्याप्त्यभावात् द्वितीये आह।। सुखादेरिति।। देवदत्तसुखा
नधिकरणत्वं नाम किं तदधिकरणभिन्नत्वं तदभावाधिकरणत्वं वा। नाद्यः यज्ञ
दत्तात्मनि तदसंप्रतिपत्तेः। द्वितीये देवदत्तात्मा यज्ञदत्तात्मनो भिद्यते देवदत्तसुखा
भावाभाववत्त्वात्। व्यतिरेकेण यज्ञदत्तात्मवदिति प्रतिपक्षोत्थापकत्वं वक्तव्यं त
त्रास्य हेतोरवच्छेदभेदेन स्वाभावसामानाधिकरण्यस्य देवदत्तसुखाभाववद्यज्ञ
दत्तात्माभेदेपि संभवादप्रयोजकत्वमिति न प्रतिपक्षत्वेनेत्यभिप्रेत्याह।। सुखादेरिति।। [illegible]
[illegible]

=घटाद्यवच्छेदेन५

[illegible] परमते ब्रह्मणोऽजीवांतरस्य च यज्ञदत्तादेर्भिन्नस्य स्वस्याहमनुभवगोचरत्वात्तत्र हे
तुद्वयस्य व्यभिचार इत्याशंक्याह ॥ न च ब्रह्मणीति ॥ तत्रापि साध्यस्य संदिग्धतया पक्षतु
ल्यत्वात्तत्र पक्षादिव पक्षतुल्येपि न व्यभिचार इत्यर्थः ॥ एतेनास्य विरुद्धत्वमपि निर
स्तं विपक्षावृत्तित्वादेव पक्षविपक्षमात्रवृत्तित्वरूपविरुद्धत्वस्या[illegible]प्यसंभवात् किंच
दुःखादिधर्म्यहंकारस्य स्वतोहमनुभवविषयत्वं तत्तादा- त्म्यादात्मनस्तद्विषयत्व
मिति तद्रहिते ब्रह्मणि तद्विषयत्वरूपहेतोरभावान्न व्यभिचार इत्याह ॥ ब्रह्मणीति ॥
द्वितीयहेतोरपि यथाश्रुतस्य विवक्षितस्य च ब्रह्मण्यभावो प्रथममिति प्रदर्शनार्थमि

न च ब्रह्मणि विष्णुमित्रादौ च व्यभिचारः पक्षसमत्वात् ॥ ब्रह्मणि प्रथमहेतो
रभावाच्च ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यामहमित्यनुभवस्याहंकारविषयतया क्लृप्त
स्याहंकारे तस्मिन्नयोगात् ॥ [illegible]

तिद्रष्टव्यं ॥ ननु लाघवाच्चेतनमात्रस्याहमनुभवविषयत्वात् ब्रह्मणि तदभावोसि
द्ध इत्याशंक्याह ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति ॥ जागरत्स्वप्नयोरहंकारे सत्यहमित्याका
रानुभवदर्शनात् सुषुप्तौ तल्लये तददर्शनादहंकारस्याहमनुभवविषयत्वमावश्य
कं तस्य च परमप्रेमास्पदादिस्वभावप्रत्यगात्मतयाऽनुभवादहंकारतादात्म्यापन्न
प्रत्यगात्मनोपि तद्विषयत्वं तत्र द्वारकं [illegible] मित्यहंकाररहिते ब्रह्मणि तद्विषयत्वं न
संभवतीत्यर्थः ॥ [illegible]

ब्रह्मण्यहंकारत्वमसिद्धमित्याशंक्याह ॥ नच ब्रह्मणीति ॥ नमावज्जीवानां ब्रह्माहंका
रे किंचित्प्रमाणमस्ति परकीयाहंकारस्य परप्रत्यक्षत्वात् ब्रह्मण्यहंकारसाधके लिं
गाद्यभाच्च प्रसक्त्यानहंकर्तव्यितव्यं ॥ नैवच तस्य लिंगं अनामरूपं निरहं प्रपद्येत
इत्यादिवचनात्तदभावनिश्चयात् ब्रह्मण्यहंकारो नास्तीत्यर्थः ॥ नापि अहमास्मी
गुडाकेश अहमादिश्च मध्यं चेत्यादौ परमेश्वरप्रयुक्ताहंशब्दानुमिततदीयप्रत्य
क्षं तदहंकारे प्रमाणमिति युक्तं उक्तविधया तस्य तत्र मुख्यार्थासंभवान्मायाशबल
ब्रह्मस्वरूपमेवाहंकरणं तेन लक्षणया बोध्यत इत्याशयेनाह ॥ क्वचिदिति ॥ एवमुक्त
स्यच ॥ क्वचित्तस्मिंस्तच्छब्दप्रयोगस्य ला

नच ब्रह्मण्यहंकारे किंचित्प्रमाणमस्ति ॥ नापि तस्मि
क्षणिकत्वात् ॥ नापि बाधः प्रत्यक्षतो नौपाधिकात्मभेदाप्रतीतेः ॥ नापि तस्मि
न्किंचिल्लिंगमस्ति । सुखाद्यनुसंधानाननुसंधानव्यवस्थापा अनुपदमेवव
क्ष्यमाणत्वात् ॥ नापि श्रुतिबाधः । अंतःकरणाद्यविशिष्टात्मभेदस्य श्रुतौ को
हेतोरनैकांतिकतां निरस्य कालात्ययापदिष्टतां निराकरोति ॥ नापीति ॥ किमत्र प्रत्यक्षं बा
धकमनुमानं वा अर्थापत्तिर्वाऽऽगमो वा तदनुपपत्तिर्वेति विकल्प्य क्रमेण निराक
रोति ॥ प्रत्यक्षतइत्यादिना बाधिकेत्यंतेन ॥ देवदत्तः यज्ञदत्तो नेत्याद्याकारण आरो
पाधिकभेदस्येव प्रतीतेर्न निरुपाधिकस्तद्भेदः प्रत्यक्षगोचर इत्यर्थः ॥ नापि लिंग
मिति ॥ निष्कृष्टाहंकारे निर्विशेषात्मनि लिंगस्यासंभवात् । संभावितस्यानंतरमेव प्रति
पक्ष निरासावसरे निरसिष्यमाणत्वाच्चेति भावः । अर्थापत्तिनिरासाय सुखादीत्याद्युक्तं ॥ राम ॥

कृष्ण

अस्य सत्प्रतिपक्षतां निराकर्तुं प्रथमं प्रतिपक्षानुमानं शंकते ॥ नन्विति ॥ तस्य यज्ञदत्तस्य
यत्तद्दुःखं तत्स्मरणशून्यत्वादिति हेत्वर्थः ॥ न च यज्ञदत्तदुःखविषयपरोक्षज्ञानवतो देवदत्तस्य
तत्स्मरणसंभवा[illegible]दसिद्धो हेतुरिति वाच्यं । तद्दुःखविषयपरोक्षज्ञानशून्यस्यैव पक्षत्वेनो
क्तदोषाभावादिति भावः ॥ ननु तस्य तदनुभवाभावादेवास्मरणं न भेदादित्यप्रयोजकत्वमित्या
शंक्याभेदे तदनुभवस्यावश्यकतया तत्स्मरणापत्तिं बाधकमाह ॥ अन्यथेति ॥ स्वतोऽभेदे प्र
तेः करणाद्यौपाधिकभेदादन्यस्य सतोऽन्यदुःखाननुभवितृत्वोपपत्तेरप्रयोजकता तदवस्थे
त्याशंक्याह ॥ न चौपाधिकेति ॥ किमुपाधिगतभेद एवान्यत्रात्मनि प्रतीतेरौपाधिक इत्युच्य

ननु देवदत्तात्मा यज्ञदत्तात्मप्रतियोगिकौपाधिकभेदवान् तद्दुःखाननुसंधातृत्वा
त्संभवात् ॥ अन्यथा हेतु[illegible]च्छित्तिः ॥ न चौपाधिकभे[illegible]देऽप्युपपत्तेरप्रयोजकता ।
उपाधिभेदातिरिक्तौपाधिकभेदस्याननुभवात् ॥ रामराम रामराम रामराम रामराम ॥

नेतुदतिरिक्तभेदो वा । आद्ये तत्र देवदत्तयज्ञदत्तात्मभेदाभावादननुसंधानादिव्यवस्थाऽनुप
पन्ने त्यभिप्रेत्य [illegible] द्वितीय आह ॥ उपाधिभेदेति ॥ घटाकाशादौ जलचंद्रादौ चौपाधि
कभेदानुभवस्य सविशेषणे हि विधिनिषेधाविति न्यायेनौपाधिभेदविषयतयाऽन्यथासि
द्धेस्तदतिरिक्ताकाशा[illegible]दिभेदमानाभावात्तन्न्यापितदभावः सिद्ध इति न तदधीना = तदधीनसंबं धवत्वं वा = २
नुसंधानादिव्यवस्थेत्यर्थः ॥ किंच भेदस्यौपाधिकत्वमुपाधिजन्यत्वं तज्ज्ञाप्यत्वं वाद्यः
भेदस्यानादित्वात्तदानीमपि सत्त्वाद्यमिति प्रत्यभिज्ञाप्रमितभेदस[illegible]ति तद्देहसंभवा
च्च द्वितीये भेदज्ञानस्य प्रमात्वे तद्विषयसत्त्वभेदस्यात्मन्यावश्यकत्वान्मदिष्टसिद्धिः तथापि

= उपाधिज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं उपाधिज्ञानजन्यज्ञानं भेदज्ञानं तत्त्वानुमित्यात्मके अनुमानं च देवदत्तात्मा शरीरावच्छिन्नः = [illegible] = ३
= आत्मा यज्ञदत्तशरीरावच्छिन्नात्मनो भिद्यते देवदत्तशरीरकं पाश्चादिभिन्नत्वात् घटवदवच्छिन्नाकाशवत्

भे० स०

भेदज्ञानस्य

संबंधस्य

भेदाधीन

आकाशादौ तत्संगस्य तस्यात्रमत्वेचात्रमविषयभेदस्यास्यान्यथाभावात्तदधीनव्यवस्था संबंधासंभवा
तस्यात्रांति व्याप्योगात्तनत्तीयः भेदे स्वरूपातिरिक्तसंबंधासंभवतीत्याशयेनाह॥
याअसंभवादन्यथा तस्यौपाध्यधीनत्वापोगात् तस्मादौपाधिको भेदो न संभवतीत्याशयेनाह पूर्ववादिनाप्रतिपक्षहेतोरप्रयोजकत्वे
नास्य चानादित्वेनोपाध्यधीनत्वापोगात् तस्मादौपाधिकोभेदो पूर्ववादिनाप्रतिपक्षहेतोरप्रयोजकत्वे
असंभवाच्चेति॥ एवमनुसंधानादिव्यवस्थानुपपत्त्या पूर्ववादिनाप्रतिपक्षहेतोरप्रयोजकत्वे भेदेनाप्युक्तव्यवस्था
असंभवाच्चेति॥ एवमनुसंधानादेरात्मधर्मे समुपेत्य सोपाधिकभेदेनापि उक्तव्यवस्था
निरस्तोऽसिद्धांते तावदनुसंधानादेरात्मधर्मे प्रतिपक्षानुमानं दूषयति॥ नेति॥ औपाधिकभेद एवा
पपत्तेरप्रयोजकत्वं तद्व्यवस्थामिति प्रतिपक्षानुमानं दूषयति॥ निरूपितरूपः सोऽभ्युपेयः अन्य
संभवीत्यत्रमित्याशंक्यतात्त्विकस्य तस्यासंभवेऽप्य॰ अनुसंधानमापद्यते सिद्धांते

असंभवाच्चेतिचेन्नौपाधिकभेदाभावेकस्यत अनुसंधानमापद्यते सिद्धांते। नच देहस्या
देवदत्तयज्ञदत्तात्माभेदेन यज्ञदत्तानुभवस्यैव तदीयत्वात्॥ श्रीकृष्णपरब्रह्मणेनमः॥
देवदत्तयज्ञदत्तात्माभेदेन यज्ञदत्तानुभवस्यैव तदीयत्वात्॥ श्रीरामजयरामजयजयराम॥
नुसंधानत्वमस्ति॥ श्रीरामजयरामजयजयराम॥ दूरापेतत्वादित्याह॥ औपाधिकेति॥

यात्वदीयव्यवस्था याप एवासंभवानादनुपपत्तेर्दूरापेतत्वादित्याह॥ औपाधिकेति॥ तत्वासेका
याात्वदीयव्यवस्थायाएवासंभवात्तदनुपपत्तेः र स्येरंभिलाधिकरणकत्वेतस्यासेका
अनुसंधानत्वतदभावयोर्व्यवस्था नामेव र स्येरं भिन्नाधिकरणकत्वे तस्यासेका नमि
अनुसंधानत्वतदभावयोर्व्यवस्था नामेव र स्येरंभिन्नाधिकरणकत्वतस्यासेका नमि
वादिनोऽसंप्रतिपन्नमिति देहाद्यतिरिक्तात्ममात्रस्य सर्वदुःखानुसंधानापादनमि
वादिनोऽसंप्रतिपन्नमिति देहाद्यतिरिक्तात्ममात्रस्य तस्य सर्वदुःखानुसंधानापादन
त्यर्थः॥ देवदत्तादिशरीरभेदेन व्यवस्था किं न स्यादित्याशंक्याच तनस्य तस्य सम
त्वमित्यर्थः॥ देवदत्तादिशरीरभेदेन व्यवस्था किं न स्यादित्याशंक्याच ततस्य तस्यसम
र्थत्वाद्यभावात्तदुपाधिकात्मभेदाभावेतिरः पादादिवत् स्यत द्व्यवस्थायाम प्रयोजक
र्थत्वाद्यभावात्तदुपाधिकात्मभेदाभावेतिरः पादादिवैस्यत द्व्यवस्थायाम प्रयोजक नाद
तेत्याह॥ नचदेहस्येति॥ एकात्म्यमतेऽपि प्रवृत्तिसाकर्याभावसिद्धयेतत्वेतुप्र यत्नादेव
तेत्याह॥ नचदेहस्येति॥ एकात्म्यमतेपि प्रवृत्तिसांकर्याभावसिद्धयेतत्वेतुप्रयत्नादेव
रप्यसांकर्यरूपाव्यवस्थास्थेया॥ ततश्च तदधिकरणात्मभेदसिद्धिरितरथा

॥४१॥ भेदाभेदवादे राम

नाऽ२

=क्रियौगपद्य=२

कृष्ण

प्रयत्नवानयः आत्मेति समस्तः ४

यज्ञदत्तशरीरोत्पन्नज्ञानादिना देवदत्तशरीरेपि प्रवृत्तिः स्यादिति शंकते ॥ देवदत्तेति [illegible] ॥ प्रवर्त्तेतेति यज्ञदत्तज्ञानगोचर इति शेषः । किं परमते ज्ञानादिकमव्याप्यवृत्ति व्याप्यवृत्तिर्वा आद्ये ऐकात्म्येपि यज्ञदत्तशरीरावच्छिन्नात्मप्रदेशसमवायिज्ञानस्य परमते इव तत्रैव प्रयत्नजनकत्वात् प्रयत्नवदात्मसंयोगकारणिकाक्रियायज्ञदत्तशरीर एव जायते देवदत्तशरीरावच्छिन्नात्मप्रदेशे तु तज्ज्ञानादेरभावादेव तत्कारणकप्रवृत्तेरप्यभावोप पत्तेश्चात्मभेदो न कल्प्यत इत्याह ॥ न तच्छरीरेति ॥ विपक्षे बाधकमाह ॥ मृतशरीर इति ॥ एवं सति मरणानंतरमेव प्रेतशरीरप्राप्तस्य तत्र त्यज्ञानादिना मृतशरीरे प्रवृत्त्याद्यापत्तिर्न

॥ देवदत्तात्मशरीरेणापि तद्ज्ञानात्प्रवर्त्तेतेति चेन्न ॥ तच्छरीरप्रवृत्तौ हितवदवच्छिन्नात्मप्रदेशसमवायिज्ञानं कारणं । मृतशरीरे प्रवृत्त्यदर्शनात् । न च यज्ञदत्तशरीरावच्छिन्नं ज्ञानं देवदत्तशरीरावच्छिन्नात्मप्रदेशावृत्ति ॥ न वा परमते ज्ञानं व्याप्यवृत्ति । न च मृतशरीरे मनःसंयोगविरहान्न प्रयत्नादिकमिति वाच्यं ॥ प्रेतशरीरावच्छिन्नेत

तथा इत्युपत्त इत्यर्थः । न द्वितीयः अपसिद्धांतापत्तेरित्याह ॥ न वा परमत इति ॥ ज्ञानस्य व्याप्यवृत्तित्वेपि मृतशरीरवदात्मनि मनःसंयोगाख्यकारणाभावादेव तत्र प्रयत्नाद्यभावोन ज्ञानाभावादि [illegible] त्याशंक्याह ॥ न च मृतेति ॥ किं मृतेतशरीरवदात्ममात्रे मनःसंयोगाभावः उत तदवच्छिन्नात्मप्रदेशे । नाद्य इत्याह ॥ प्रेतेति ॥ द्वितीये तद्देवैयज्ञदत्तदेहोपहितात्मवृत्तिज्ञानजनकमनःसंयोगस्य देवदत्त [illegible] देहोपहितात्मन्यभावात्तत्र यज्ञदत्तस्येन प्रवृत्त्यादिप्राप्तिरित्याह यज्ञदत्तेति ॥ गोविंद ॥ गोविंद ॥ गोविंद ॥ गोविंद ॥ गोविंद ।

अत्रोपहितत्वं विशिष्टत्वमिति ग्राह्यं ः २

मृतशरीरवान् [illegible] मृतशरीरोपलक्षितात्मनां आत्मनो रैक्याद् इति शेषः ३

त्म ५

मृतशरीरवि[illegible]

79

भे. स.

॥४२॥

राम

देवदत्तशरीरावच्छिन्नात्मनि यज्ञदत्तज्ञानजनकमनःसंयोगाभावेप्यन्यमनःसंयोगस्य सत्वात्तत एव यज्ञदत्तज्ञानगोचरे देवदत्तस्य प्रवृत्तिः स्यादित्याशंक्याह ॥ तस्य चेति ॥ देवदत्तादिदेहावच्छिन्नात्ममनःसंयोगस्येत्यर्थः ॥ मनःसंयोगस्य स्वजन्यज्ञानद्वारा तद्गोचर एव प्रवर्तकत्वादेतज्जन्यज्ञानस्य यज्ञदत्तज्ञानगोचरविषयत्वाभावेन नायं तत्र प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः ॥ ननु वृत्तिसाध्यत्व[illegible]ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात्तन्मते शरीरांतरोत्पन्नज्ञानस्य स्वसमानाधिकरणशरीरांतरसंबंधिवृत्तिविषयत्वसंभवात्ततः शरीरांतरेपि प्रवृत्तिः स्यादिति नेत्याह ॥ ज्ञानस्येति ॥ प्रवर्तकज्ञानस्येत्यर्थः ॥ असंनिकृष्टे

॥ तस्य च मनःसंयोगस्य स्वजन्यगोचर एव प्रवर्तकत्वात् ॥ ज्ञानस्य स्वजनकमनसासंनिकृष्टशरीरांतरावच्छिन्नात्मधर्मागोचरत्वात् ॥ अत एव बाल्यादिशरीरभेदेपि यथानुसंधानं तथा देवदत्तयज्ञदत्तयोरपि स्यादिति प्रत्युक्तं ॥ येन मनसा यदनुभूतं तेनैव तस्य स्मरणमिति स्थितौ [illegible] नातिप्रसंगात् ॥ राम ॥

यः शरीरांतरावच्छिन्न आत्मा तद्धर्मस्तत्कृतावृत्तिस्तदविषयत्वादित्यर्थः ॥ मनःसन्निकर्षस्य ज्ञानद्वारा स्वाश्रयात्मप्रदेशे एव वृत्तिजनकत्वात्तस्या एव स्वसमानप्रदेशवृत्तिप्रवर्तकज्ञानविषयत्वात् प्रदेशांतरवर्तिवृत्तेः प्रदेशांतरवर्तिज्ञानजन्यत्वायोगात् सानतद्गोचरेति नोक्तातिप्रसंग इत्यर्थः ॥ एवमेकस्यैवात्मनः स्वरूपेण सर्वसुखाद्यनुसंधातृत्वेपि अवच्छेदभेदेन व्यवस्थिता प्रवृत्तिर्घटत इत्युक्तं संप्रत्येकात्म्यशरीरभेदेपि बाल्यादिशरीरेणानुभूतस्य [illegible]स्य स्थविरशरीरेनुसंधानवद्देवदत्तादि

त्यम

उभयवादिसंमतांतःकरणैक्यतदभावाभ्यामेवोभयत्रापि देहभेदेपि देहांतरानुसंधानान
नुसंधानव्यवस्थोपपत्तेर्गौरवादप्रयोजकत्वाच्च नात्मभेदोपि कल्प्य इत्यर्थः॥ येन मनसे
त्येकनियमस्य व्यभिचारं शंकते॥ नचेति प्रमाणाभावादिति॥ मनस आनंत्येन ज
न्मांतरेन्यस्य मनसः संभवादिति शेषः जातमात्रस्य गोवत्सादेः स्तन्यपानादौ प्रवृत्तिद
र्शनात्तदर्शनाद्धेतोरिष्टसाधनताज्ञानस्य जन्मांतरानुभूतेष्टोपायत्वस्मरणान्यस्यासं
भवात्तत्स्मरणे मनोंतरजन्यत्वसंभवात्कथमुक्तनियम इत्यर्थः॥ परमते बाल्यादिदेहभेदे
पि भिन्नांतःकरणैक्याभ्युपगमात्तद्देव जन्मांतरेपि तदभेदोपपत्तेरुक्तनियमसिद्धिरिति प

॥ननु सर्वस्मिन् जन्मनि मन एकमित्यत्र प्रमाणाभावात् कथं जातमात्रस्य ज
न्मांतरानुभूतस्मरणमिति चेन्न तद्भेदेपि प्रमाणाभावात्॥ संशयेनुस्मर
णबलादैक्यमिति कल्प्यताम्॥ आत्मभेदकल्पनायां गौरवात्॥

रिहरति॥ नतद्भेद इति॥ देवदत्तादि[illegible] देहभेदे मनोभेददर्शनाद्भिन्नकालीनदेहभेदे
पि मनोभेदः संभवतीत्यात्मैक्यस्य उभयथा संभवेपि बाल्याद्यनुभूतस्य स्मरणाद्वाविवज्ञा
तमात्रस्य स्मरणेपि तन्मूलानुभवजनकमनोजन्यत्वमेव युक्तं तस्य क्लृप्तत्वादित्याह॥
संशय इति॥ आत्मैक्ये [illegible] देव[illegible]स्य विरोधे जन्मांतरे च देहांतरानुभूतस्मरणं नांतःक
रणैक्यादिति किं न स्यादित्यात्मैक्यतथात्मभेदस्मरणाभावप्रयोजको वक्तव्यस्त
था च गौरवमित्यैक्यमित्याह॥ आत्मभेद इति॥ छ॥ राम कृष्ण गोविंद॥ श्रीकृष्णचरणाभ्यो नमः॥

भे॰ स॰

॥४३॥ २ राम

जन्मांतरेंतःकरणभेदाभेदसंज्ञायं स्वीकृत्य लाघवाद्भेदउक्तः ॥४॥ संप्रति समानः सन्नु भोक्तोका
वनुसंचरति ॥ तमुत्क्रामंतं प्राणोनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामंतं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामंतीत्या
दिना पूर्वलिंगपरिवेष्टितस्यैव जीवस्य लिंगाश्रितविद्याकर्मादिवशाद्देहांतरप्राप्तिश्रव
णात्तद्भेदेन संज्ञायइत्याह ॥ करणगणेति ॥ तस्यांतःकरणभेदस्य न चैवं सिद्धांते सु
षुप्तौ मनसो नष्टत्वेनाद्यतनवस्तुगोचरस्मरणानुपपत्तिरिति वाच्यं ॥ तदापीतेः संसा
रव्यपदेशादिन्यायेन स्वापादावनिर्वचनीयसूक्ष्मरूपेणावस्थितस्य लिंगस्य पुन
र्जाग्रदादावुद्भवस्वीकारेण स्मरणाद्यभावप्रयोजकतद्भेदाभावादिति भावः ॥ एवं बाल्या

करणगणवेष्टितस्यैवात्मनः परलोकगमनागमनादिप्रतिपादकत्वात्तस्य लि
ङ्गत्वाच्च ॥ वस्तुतस्तु न बाल्यादिशरीरं लिङ्गते प्रत्यभिज्ञानात् ॥ तज्ज्ञानकादृष्ट
मिति तल्लाशायोगा

द्यवस्थासु देहभेदमंगीकृत्य मनस एकत्वानुसंधानादिव्यवस्थोपपत्तिरित्युक्तं इदानीमं
गीकारं सजति ॥ वस्तुतस्त्विति ॥ स एवाहं चैत्रपुत्रः स एवाहं ब्राह्मण इति स्वपरप्रत्यभिज्ञ
ज्ञादर्शनादित्यर्थः ॥ उपपत्तितोपि बाल्यादिशरीरैक्यमुपपादयति ॥ तज्ज्ञानकेति ॥ एकस्य
युगपदनेकदेहयोगादर्शनादप्रयोजनत्वादसंभवाच्च क्रमेणाच देहभेदे पूर्वपूर्वना
शस्योत्तरोत्तरोत्पत्तिर्वक्तव्या तत्र किं प्रारब्धकर्मनाशः पूर्वनाशो कारणं समवाय्य
समवाय्यन्यतरनाशो वा ॥ नाद्यः तस्य यावज्जीवभोगसुखवाद्यस्य पादनाय शरीरारंभक
त्वेन तत्पूर्वं तन्नाशायोगादित्यर्थः ॥ द्वितीयस्त्वनुपलब्धिपराहतः ॥ राम ॥

कृष्ण

८४

न च बाल्यादिशरीरसंस्थानभेदात्त[illegible]त्तदारंभकावयवसंयोगभेदे पूर्वसंयोगनाशः कल्प्यत इति वाच्यं। सत्यपि पूर्वसंयोगे ऽवयवांतरसंयोगांतरादेव संस्थानभेदोपपत्तेरित्याशयेनाह॥ नानाकांतरेति॥ उत्तरदेहस्यापि प्रथमदेहे कृप्तकारणादेवोत्पत्तिः कारणांतराद्यनोभयथापीत्याह॥ प्रथमशरीर इ[illegible]त्यादिना॥ द्वितीयादिशरीरस्येत्यस्य काकाक्षिन्यायेन पूर्वोत्तरवाक्याभ्यामन्वयः। अत्र प्रथमे तु पलंभविरोधः द्वितीये विशिष्टपित्रादिजन्यत्वस्य ब्राह्मण्यादिप्रयोजकत्वात् द्वितीयादिदेहे पित्रादिव्यापाराभावात् ब्राह्मण्यादिव्यवस्थाभावापत्तौ तदधीनव्यवहारनियमो न स्यादित्यर्थः॥

नानाकांतराभावात्च॥ प्रथमशरीरे कृप्तजनकादिव्यापाराभावात्॥ द्वितीयादिशरीरस्य ब्राह्मणादेरनुत्पत्तौ जातिकुलगोत्रादिव्यवस्थासंभवात् परि[illegible]भेदस्यानिर्वचनीयस्यांगुल्यादिहृदयावच्छिन्नशरीरसंकुचितविस्तृतपटादिपरिमाणभेदवदाश्रयभेदानियतत्वाच्च॥

ननु बा[illegible]ल्याद्यवस्थापन्ना देहाः परस्परं भिद्यंते भिन्नपरिमाणवत्त्वात् कुचलामलकबि[illegible]वदित्याशंक्य व्यभिचारेण दूषयति॥ परिमाणेति॥ एकस्मिन्नपि शरीरे मूले ऽस्तोभः स्थूलोग्रे सूक्ष्म इति वत्तत्तदवयवावच्छिन्ने युगपन्नानापरिमाणदर्शनादेकत्र[illegible]जे[illegible]लूकादौ क्रमेण नानापरिमाणदर्शनाच्च न परिमाणभेदो द्रव्यभेदव्याप्तः न च तत्रावयवपरिमाणानामेव नानात्वं न त्ववयविपरिमाणस्येति वाच्यं॥ शरीरत्वसामानाधिकरण्यानुभवविरोधात् शिरः पाणिपादांगुल्यादि घवच्छिन्नावयविन्येकविधपरिमाणांतरानुभवादसंभवाच्च वेष्टितप्रसारित[illegible]पटादावुपविष्टोत्थितदेहादौ च परिमाण-

स॰ १

४३

भे० स०

।।८४।।

राम

भेदानुभवस्य बाधकाभावात् क्वचित्परिमाणेप्ययावत्द्रव्यभाविता व्याप्यवृत्तित्वयोः पार्थि
वरूपादिविशेषवदुपपत्तेश्च परिमाणभेदेन द्रव्यभेदनियत इति भावः।। परोक्षिमतात्मन
एकत्वेप्यतः करणभेदादेवानुसंधानादिव्यवस्थावत्तदधीनकर्तृत्वभोक्तृत्वव्यवस्थापया
अप्युपपत्तेरात्मभेदो न कल्प्य इत्युपसंहरति।। तस्मादिति।। नानुसंधानादिप्रसंगोनुभ
वरहितस्येति शेषः। एवं परशरीरस्यैव परमते प्यात्मभेदं निरस्य वस्तुतस्तमाह।। वस्तुतस्त्वि
ति।। एवं च देवदत्तादीनां शरीराद्यवच्छेदभेदेन भिन्नत्वान्नान्यानुभवादिनोऽन्यस्यस्म
रणादिप्रसंग इति भावः।। भेदवाद्यवच्छेदभेदं विनाऽवच्छिन्नभेदानुभवादित्यादितत्त्वा

।। तस्मात्परशरीरत्वाप्येकात्म्येनानुसंधानादिप्रसंगः।। वस्तुतस्त्ववच्छेदकभेदोवच्छि
न्नभेद इति न कोपि दोषः।। स्थूलसूक्ष्मादिघटावच्छिन्नस्यदशाविंशतिपदार्थत्व

ह।। स्थूलेति।। घटभेदेन द्वैच्छिद्रे इत्यवच्छिन्ननभसः स्वरूपतो भेददर्शनात्स्थूलसूक्ष्म
क्ष्मघटाद्यवच्छिन्नाकाशयोर्भेदाभावे प्रेक्षावतां सूक्ष्मावकाशं परित्यज्य बहुपदार्थस्थ
पनाय स्थूलावकाशान्वेषणाद्यनुपपत्तेस्तयोर्भेदोऽवश्यमभ्युपेयः स च यदि घ
टभेदसमसत्ताको न संभवति एकत्राबाधितप्रत्यभिज्ञासिद्धवास्तवाभेदसत्त्वे तत्
त्समसत्ताकतद्भेदस्य विरोधात् तथापि आकाशधर्मिप्रतियोगिकभेदसाक्षात्कार
स्य सविषयत्वाय स्थूलसूक्ष्मछिद्रेषु नियतसंख्याकसमानपरिमाणपदार्थस्थिति
नियमाय चानिर्वचनीयः सोऽभ्युपेयः अत एव च सविशेषणे हीत्यादिन्यायोऽनिर्वचनीय
वादिनं प्रत्यसंमतत्वादुपाधेर्विशेषणादन्यत्वाच्च नोदाहर्तव्यः।

स्थूल

स्थूलसूक्ष्मः स्वरूपवकार्यभेदैः ।। कालनाशश्च ।।

एतेनोपाधिजन्यत्वादिविकल्पासहत्वादौपाधिको भेदो दुर्निरूप इति निरस्तं ॥ अनिर्वच
नीयनिरूपणानर्हत्वस्य दूषणत्वात् ॥ वस्तुतस्तु उपाधिसंबंधस्यागंतुकत्वेन तदधीनो
त्पत्तिस्थितिकत्वमेव भेदस्यानिर्वचनीयस्योपाधिकत्वं । अनाद्यविद्योपाधिकजीवेश
भेदस्य, तेनानादितया जन्यत्वाभावादनादेरपि कार्यप्रागभावस्य परमते कारणाभावाधी
नस्थितिकत्ववदुपाधिध्यधीनस्थितिकत्वमेवोपाधिकत्वमित्यनिर्वचनीयोपाधिक
भेदादेवानिर्वचनीयसकलव्यवस्थोपपत्तिरिति भावः ॥ उपाधिभेदव्यतिरेकेणोपाधि
कभेदानंगीकारे बाधकमाह ॥ नभोमात्रस्येति ॥ कर्णवल्ल्यावच्छिन्नेन नभः श्रोत्रं तच्च स्वस

॥ नभोमात्रस्य श्रोत्रत्वे सर्वशब्दोपलंभप्रसंगाच्च ॥ तज्जातीयस्य ग्रहणे नादृ
ष्टविशेषस्यापि सत्वाच्च ॥ नियमेन शब्दोपलंभस्यादृष्टसाध्यत्वेन तदनुपलंभ
स्य शब्दे सत्यपि संभवेन तदभावानुभावायोगाच्च ॥

तदनवच्छिन्नाकाशस्य न भेदस्तदा नभोमात्रस्य शब्दे सत्यपि संभवे श्रोत्रे स
मवेतशब्दग्राहकमिति हि परै रूपेयते तस्य यदि तदनवच्छिन्नत्वं सर्वशब्दोपलंभप्रसंग इत्यर्थः ॥ सर्वशब्दानां श्रोत्रे स
मवेतत्वात्सर्वशब्दोपलंभप्रसंग इत्याशंक्याह ॥ तज्जातीयस्ये
त्रं श्रोत्रमिति तेनैकस्य तत्समवेतसर्वशब्दोपलंभस्य अदृष्टविशेषाभावान्न सर्वोपलंभ इत्याशंक्याह ॥ तज्जातीयस्य
मवायेपि तदुपलंभकादृष्टविशेषाभावान्न सर्वोपलंभ इत्यास्याह ॥ अन्यथा पराभिमतमन
ति ॥ दृष्टसामग्री संपादनद्वारैवेतादृशकार्ये दृष्टस्यापि योगादन्यथा पराभिमतमन
आद्यसिद्धिप्रसंगादिति भावः ॥ अदृष्टस्य साक्षाच्छब्दोपलंभहेतुत्वे बाधकांतरमाह ॥
नियमेनेति ॥ सत्यपि शब्दे सस्यानंतरमदृष्टाभावेनेति शेषः ॥ यत्राभावाधिकरणे तर्कि
तप्रतियोगिसत्त्वं न तदनुपलब्धिविरोधितया तर्कितुं शक्यं तत्र तदनुपलब्धिरभाव

ग्राहिकेति परैरभ्युपेयते श्रोत्रे सत्यपि शब्दसमवायेऽदृष्टाभावात्तदनुपलंभे श्रोत्रे तत्कृत (सति)
स्यापि शब्दस्यानुपलब्धिविरोधित्वेन न तर्कितुमशक्यत्वान्न तदनुपलब्ध्या तत्र तदभाव
निश्चयो न स्यादित्यर्थः॥ ननु श्रोत्रवत्तद्गोलकसंबंधस्यापि शब्दोपलब्धिहेतुत्वात् सर्व
शब्दस्य च तत्संबंधाभावादप्रतीतिरित्याशंक्याह॥ चक्षुर्गोलकादाविति॥ गोलकस्य सा
क्षात्काख्यसंबंधो न तद्ग्रहणहेतुः चक्षुर्गोलके तदभावेऽपि दूरस्थवस्तुदर्शनात् श्रोत्रादिगोल
के साक्षाच्छब्दादिसंबंधासंभवाच्च परंपरासंबंधस्य श्रोत्रगोलके सर्वशब्दसाधारण
इति सर्वग्रहणं दुर्वारमिति भावः॥ किंच मूले वृक्षः कपिसंयोगी अग्रे नेति मूलत्वावच्छे

॥चक्षुर्गोलकादावदर्शनेन श्रोत्रगोलसंबंधसाक्षात्काराहेतुत्वाच्च॥ संयोगतद
भावाधिकरणयोरौपाधिकभेदाभावे[illegible] मूलत्वाग्रत्वयोरुभययोरप्युभयसामा
नाधिकरण्यनियमे नैकतरावच्छेदेनैकतरानुभवो न स्यात्॥ सच्चावच्छिन्नत्वे दो

देनैव संयोगस्याग्रत्वावच्छेदेनैव तदभावस्यानुभवाद्विरुद्धयोस्तयोर्युगपदेव वृत्तित्वा
योगाच्च मूलाग्रवृक्षयोर्भेदोऽभ्युपेयः मूलत्वाग्रत्वावच्छिन्नवृक्षभेदाभावेन च तयोरुभयो
रपि संयोगतदभावयो[illegible]भयसामानाधिकरणत्वाद्धस्तत्वादिवदेकैकमात्राधिकरणता
वच्छेदकत्वायोगात्तद्भावाभावयोरसांकर्यानुभवो न स्या[illegible]दित्याह॥ संयोगे[illegible]ति॥ एवमौ
पाधिकभेदप्रसाध्यसत्यत्वादिनैमेकदेशिनं प्रत्याह॥ सचेति॥ अबाधितेति छेदः भे
दाभेदयोर्विरुद्धयोरेकत्र सत्त्वायोगेनैकत्रापरस्याध्यस्तता वाच्या तत्राभेदस्य स्वरूपत्वे
नानिरपेक्षस्य प्रसक्तिर्नासिद्धस्य त्रैकालिकत्वे नाधिष्ठानत्वसंभवान्नत्राध्यस्तभेद।

[illegible]

स्य धर्म्यादिसापेक्षस्य न सत्त्वं तेस्यर्थः ॥ एवं स्वमतेऽनिर्वचनीयभेदेन नाद्वैत
व्यवहारव्यवस्थामुपपाद्य परमते तदनङ्गीकारसङ्गाभावादव्यवस्थितत्वायो
गा[illegible] त्तदधीनव्यवस्थितव्यवहारा विप्लवः स्यादित्य
पसंहरति ॥ अनिर्वचनीयस्येति ॥ नात्र स्वेवेस्य स्वतन्त्रमिति शेषः ॥ एवं तावदे
दे कालेन न एव सुखदुःखाद्याश्रयत्वं स्वीकृत्यावच्छेदकान्तःकरणादिभेदेन तदुपा
धिकात्मभेदेन वा तदुभयानुसंधानादिव्यवस्था स्यात् संप्रति कामः संकल्प इत्यादि
श्रुतेः परिशेषानुमानाच्च सुखादेर्मनोधर्मत्वे सिद्धे परमतवैदग्ध्यभेदेनैकत्व
उपाधिकेसाक्षिभेदेन च सर्वव्यवस्था घटत इत्याह ॥ अन्तःकरणस्यैवेति ॥ उक्त
बाधितस्वरूपप्रत्यभिज्ञानाबाधास्त्वबोनभवति ॥ अनिर्वचनीयस्य पर
स्य नास्त्येवेति सर्वोऽपि व्यवहारो द्वैतजं नानिरवान्तःकरणस्यैव सिद्धान्ते सुखा
द्युपादानत्वादप्यतिप्रसंगः ॥ अत एव तत्पदार्थत्वादिकमपि भेदसाधकं स
वैषामेव भेदहेतुर्नानान्योन्यो नास्ति दृष्टा एकोदेव इत्यादिश्रुत्या आकाशमेकं हि
विधया वच्छिन्नभेदेनापि सर्वव्यवस्थोपपत्तेर्जीवो ब्रह्म प्रतियोगिकभेदवान् पदार्थ
त्वात् इत्याद्यनुमानं भेदमात्रसाधने सिद्धसाधनं वास्तवभेदसाधने चाप्रयोजकमि
त्याशयेनाह ॥ अत एवेति ॥ आगमबाधितत्वाच्च प्रतिपक्षानुमानादोषाद्दोर्बल्यमाह ॥
सर्वेषामिति ॥ पारमार्थिकत्वे दृष्टान्तः प्रतिबिम्बरूपो वा जीव
इति मतद्वये विभेदो मिथ्यैवेति अभिप्रायेणापात्तमिति दृष्टान्तः ॥ एवं जीवभेदस्य प्र
माणाभावमुपपाद्य जीवस्वरूपपर्यालोचनयापि तदसंभवं वक्तुं तस्यानावरणत्वं

ने. स

॥४६॥

राम

निराकरोति ॥ किं चेति ॥ देवदत्तात्मा जीवो नाणुः तत्प्रत्यक्षविषयत्वात् घटादिव
दित्यत्र अतिप्रसंगविपक्षे बाधकमाह ॥ सर्वांगेति ॥ गंधवत्स्पर्शादेरपि स्वाश्रयसंबंधं
विनाप्यन्यत्र प्रसरात् शरीरव्यापित्वात् गंधस्योक्तेः युगपदिति ॥ एकस्मिन् देहे अणु
जीवबहुत्वे तेषामेकमतत्वस्य नियमेनासंभवात् युगपद्विरुद्धक्रियतया देहउन्मथ्येत त
देकत्वे तु तस्य व्यवहितावयवद्वये युगपत्संबंधासंभवात् हस्तद्वयांगुलिमात्रे युगप
दनुभूयमानं कमपलस्य शिरोमात्रे पादमात्रे च युगपच्छ्व व्यवस्थितस्य स्वदुःखयोरस्य
सार्वजनीनानुभवो न स्यात् दृष्टांतोपि असंप्रतिपन्न एवेत्युपपत्त्यापि गंधे केचिद्दुष्ट
रनैपुणां प्रसिद्धमेवं तं विवादपोवा कुंच संक्षिप्तमिति न्यायमल बादरायणवचना

यथा घटादि ... भवेत् । तथात्मैको [illegible] नेकः स्यान्नोत्पद्यारेच्छिवांमहाति
तिमालेन वन्नस्य न च नेत्रम मांतरात्मा तवचये चान्ये देहि संहिताः ॥ सर्वेषां साक्षिर
तो सो न ग्राह्यः केनचित् कचिदित्यादि भारतादिवचनेन [illegible] बाधस्य ॥ किंच जीवो ना
णुः सर्वांगव्यापि सुखादे युगपदुपलब्धिर्न्न देशो हयेयला देरननुभवप्रसंगात् । नापि वि
भुः विभुत्वे गगनादिवद्वांतरणो सन्नुपपत्तेः । सर्वशरीरे युगपद्भोगप्रसंगात्

मध्यस्यजलादावाश्रयानुवृत्तिकल्पनवदन्यत्रापि तत्कल्पनादिति भावः । एवं जीवस्य व्रत्वाल
तोविनास्यत्वो विभुत्वमतिप्यनुपपन्नमित्याह ॥ नापीति ॥ विभुत्वं स्यद्वयोत्वातरनातिप्य
नाश्रयत्वेन गगनादौ व्याप्तिदर्शनात् जीवस्यापि विभुत्वे तद्भावप्रसंगात्तस्य तो विभु सेमि
तिब्रह्मास्मि नैव तद्वक्तव्यं तथा च मदिष्टसिद्धिरित्यर्थः ॥ किं चैकात्म्यवादे भोगसांकर्यं दुष्परि
हरमित्याह ॥ सर्वशरीरइति ॥ नन्वेकैकस्य सर्वशरीरसंयोगेपि तत्तददृष्टाश्रयशरीरे तस्या [illegible]
स्यतत्तद्भोगनियमनान्नातिप्रसंग इति नेत्याह ॥ न चेतदद्दष्टेति ॥ एकैकदेहस्य एकैकास

ना

चेत

प

दृष्य

८८

६

मात्रोपष्टारब्धत्वमंगीकृत्य तस्य स्वारंभकादृष्टाश्रय एव भोगहेतुत्वनियमो न युक्त इत्याह ॥ अ
दृष्टं हीति ॥ स्वकार्यमित्यत्र जनयतीत्यनुषंगः ॥ इतीत्यत्र नियम इत्यनुषंगः तत्र हेतुः देवदत्तेति
संयोगादिवदिति तत्र क्रियाश्रयपरशरीरसंयोगादिवदित्यर्थः ॥ विभागादिरादिपदार्थः । अपूर्वभो
गोपपत्तेरिति देवदत्तशरीरेणात्मान्तरगतादृष्टफलभोगोपपत्तेरित्यर्थः ॥ देवदत्तशरीरगतत
तीर्थस्नानादिक्रियया ऽऽत्मान्तरेणापूर्वभोगकोनुपपत्तेरिति बाधः । तदुक्तमदृष्टानियमादिति ॥
स्वभोगाय देवदत्तोपार्जितदेहेन्यस्य भोगादिर्न युक्त इत्याद्यव्याख्यायामाशंक्याह ॥ देवदत्तेति ॥
देहतदृष्टारब्धत्वस्य तद्भोगनियामकत्वमंगीकृत्याह ॥ मृतशरीर इति ॥ न चात्र मनःसंयोगा
दिकारणाभावादेवं न भोग इति वाच्यं ॥ मरणानंतरभाविपातना देहादौ तत्सत्वात् । एवमपि प्रदेशां
न च तदृष्टारब्धशरीर एव तस्य भोग इति वाच्यं ॥ अदृष्टं हि स्वाश्रय एव भोगं जनयतीति नि
यमः ॥ नन्वदृष्टकार्यमपि अदृष्टाश्रय एव स्वकार्यमिति ॥ देवदत्तशरीरक्रियया आत्मान्तरे
संयोगादिवदपूर्वभोगोपपत्ते[illegible] ॥ देवदत्तप्रयत्नार्जितगृहादिवदन्यस्यापि तत्र स्वादृष्ट
द्भोगसंभवान्मृतशरीरेपि प्रसंगाच्च ॥ प्रदेशांतरवर्तिमनःसंयोगाभाव इत्याशंक्यावच्छेदेन
देशाप्रयत्नवन्मनुष्यशरीरावच्छिन्नात्मस्येव स्वादृष्टादन्यत्र भोगावन्मृतशरीरेपि तत्संभवात्तत्रा
दिशरीरजीवनयोः पित्रोः दृष्टा यमनत्वाच्च ॥ प्रतिशरीरं भिन्नस्यात्मनो विभुत्वे प्रमाणाभावाच्च ॥
तरवर्तिहेतोर्न प्रदेशांतरे फलोदय इत्याशंक्याह ॥ प्रदेशांतरेति ॥ हृदयादिप्रदेशावच्छेदेन मनसः आ
त्मसंयोगादि इत्यर्थः । एवमेकैकदेहस्यैकादृष्टारब्धत्वमंगीकृत्य तस्य भोगनियमप्रा[illegible]प्रयोज
कत्वमुक्त्वा [illegible]गीकारप्रतिपत्यजति ॥ पुत्रादीति ॥ प्रजाकामो यजेत पशुकामो यजेतेत्या[illegible]दिनास्व
सुन्नादिदेहस्य पित्राद्यदृष्टेनापि जन्यत्वावगमात् पुत्रपश्वादिदेहेष्वपि विशेषः पित्रोर्योग्यतो भो
गः स्यात् पुत्रादेस्तत्र भोगो न स्यात् तद्देहस्य स्वादृष्टमात्रारब्धत्वाभावात् चेतनस्य विभ्यात्म
नानात्वमते सर्वात्मसंयुक्तशरीरादिगतक्रियाजनि[illegible]दृष्टस्य तेषु तत्प्रयत्नादेर्यानियामकाभा

से. ख.

॥४७॥

राम

वादेकात्मसमात्रव्यक्तित्वानुपपत्तिः। नचात्मात्राश्रितप्राकृनादृष्टारब्धदेहादिजनितप्रप
लादितस्यैवेतिनियमोपपत्तिरितिवाच्यं॥ पुत्रादिदेहेनात्मात्राऽदृष्टजन्यत्वासंभवस्योक्तत्वा
तेआकृनादृष्टमेतदीयमेवेत्यत्रापिनियामकाभावोऽस्य॥ नचतदीयदेहादृष्टयोः प्रवाहानादि
त्वात्सर्वस्यानियमोपपत्तिरितिवाच्यं॥ नयोः कुत्रचिदपिकार्यकारणभावनियमस्यमेकूत
सर्वस्यानियमोपपत्तरमणीयचरणारमणीयेयोनिमापद्यंतइत्यादिश्रुतिरपि। यथाहि
तेनाध्यपरंपरादोषापातात्तररमणीयचरणारमणीयेयोनिमापद्यंतइत्यादिपरिच्छिन्नजीवेष्वेवेति
पंचोतिरात्माविवस्वात्र एकएवहि भूतात्मेति श्रुत्यनुरोधेनउपाधिपरिच्छिन्नजीवेष्वेतिमनोरपमात्र
पुरुहेत्वनुवादेनफलेनियमविधिपरात्तस्माद्विश्वात्मनस्वदृष्टाधीनाभोगव्यवस्थेत्याह॥ प्रतिशरीरमिति॥
मितिभावः॥ एवंचिन्नात्मनांविभुत्वेऽनुपपत्तिमुक्त्वातत्रप्रमाणमपिवैद्यत्याह॥ अहमिहेवेति॥
किंतत्रप्रत्यक्षप्रमाणमुतानुमानंनाद्यः। तेनजीवेपरिच्छेदस्यैवानुभवादित्याह॥ सर्वदेशस्पर्शं

अहमिहेवास्मिनेदनेनानातइतितत्परिच्छेदस्यैवाबाधितानुभवसिद्धत्वात्॥ सर्वत्रात्मनाशब्दव
रहितद्रव्यत्वादिहेतुनाप्रसक्तबोधात्। अदृष्टस्यात्मवसंबंधविनैवस्वमहि... परमतेऽप्येद
कार्यांतरेऽपिजनकत्वसंभवाच्च॥ कायव्यूहेनात्मस्यप्रसक्षसिद्धपरिच्छेदानुरोधेनपरमतेऽप्येद

नचायमत्रअभवोदेहादिविषयइतितस्यप्राकृनिरस्तत्वादिसभिप्रेत्याबाधितेत्युक्तं। नोवोवि
नचायमहमभवोदेहादिविषयइतिवाच्यं तस्यप्राकृनिरस्तत्वादित्यभिप्रेत्यआह बाधितेत्युक्तं॥ द्वितीयपक्षंनिरस्यति विना
भुः सर्वत्रस्पर्शरहितद्रव्यत्वात्निःसंदिग्धप्रात्यक्षेणाप्रयुक्ताहास्वद्वितीयपक्षंनिराकरोति॥ स
रासामर्थ्याकविरोधगुणवत्त्वात्‌गात्रोकाशवदितिअनुमानेनमितिद्वितीयकल्पंनिराकरोति॥ बो
बदेति॥ प्रत्यक्षमहमिहैवेत्यनुभवः॥ नचप्रत्यक्षस्यात्रमत्वान्नानुमानबाधकत्वेतिवाच्यं॥ बो
धकाभावेनतस्यात्रमत्वासिद्धेः नचोक्तानुमानंबाधकं परस्पराश्रयापत्तेः विपक्षेबाधका
भावेनाप्रयोजकत्वाच्च॥ आद्येहेतोरप्रयोजकत्वंकेषांचिन्मतेमनसितमसिन्च व्यभिचारात् द्वितीय
त्ततीयपक्षोस्त्रस्तमन्मतेपक्षदृष्टांतयोरसिद्धत्वाच्चेतिभावः॥ नन्वस्मदादिभोग्यवस्तुनो

स

रप्रत्यक्षबाधितसाध्यकत्वात

तत्रप्रमाण

रूप

न्य... (vertical marginal note, illegible)

९०

देशांतरादौ उपलभ्यमानस्यात्मनः दृष्टजन्यत्वाददृष्टस्य च स्वाश्रयानुवृत्तिं विना
देशांतरीयेण स्वतः संबंधायोगात् संबंधाभावे चादृष्टस्य जनकत्वायोगात् तदाश्रयस्यावि
भुत्वे तस्य देशांतरादौ कार्यजनकत्वानुपपत्तिरिति नेत्याह ॥ अदृष्टस्येति ॥ परमतेविभो
रप्यात्मनो विभुना [illegible] काशेन संबंधाभावे पि स्वरूपसंबंधादेवामूर्ता दृष्टादि यथाका
शे शब्दादि जायते तद्वत्परिच्छिन्नात्मगतादृष्टादपि स्वरूपसंबंधमहिम्नैव देशांतरादौ का
र्यजन्म संभवति न चाकाशे पि आत्मसंयुक्ता भेर्यादि द्वारा परंपरया दृष्टप्रत्यासत्तिर
स्तीति वाच्यं ॥ परिच्छिन्नात्मसंयुक्ताकाशादिद्वारापि साम्यत्वेन तिमुधा विभुत्वोपगम इति भावः ॥

तस्माज्जीवाणुत्वविभुत्वयोरयोगात् उक्तो मध्यमपरिमाणपक्षे ऽ नित्यत्वापत्तेः स
वृत्तिनो ब्रह्मणः श्रुतिस्मृत्यादिसिद्धऔपाधिकप्रदेशाएव जीव इति नजीवा नाम पि
भेदः ॥ एतेनेदं निरस्तं कुतः प्रमाणासंभवे हि प्रमाणांतरं कल्पनीयं न त्वनुभवसिद्ध
भेदे पदिस्याग इति । श्रुतिविरोधे ऽ पि नोपि भेदसंपादकतया कुप्रतानेचसति तद

जीवस्याविभुत्वे स एकधा भवति त्रिधा भवति पंचधेत्यादि श्रुतेरात्मनो वैशरीराणि ब
हूनि स रतर्षभ । योगी कुर्याद्बलं प्राप्य कैश्चित्सर्वां महीं चरेत् । प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चि
कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् । संक्षिपेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगुणानि वेति स्मृतेश्च युगपद्न

श्रुतिस्मृत्योः

नदेहपरिग्रहविषयप्रयोः कागतिरित्याशंक्य तयोः ऽ रूमविषयोगविधिस्तु सर्वगतियावि
तो धर्मगुणवादइति न्यायेन विदुषः स्वच्छंदतामात्रपरत्वस्यवासर्वात्मब्रह्मरूपेणोपास
नापरत्वस्य वा त्वन्मते न्याय्यत्वादित्यभिप्रेत्याह ॥ कायव्यूह इति ॥ अभेदश्रुतेः तत्त्वम

सर्वां महीं चरेत् प्राप्नुयाद्विषयान्

भे॰ स॰
॥८८॥
राम

स्यादित्यत आह एवं जीवानां स्वतो विभुत्वे साधकाभावं बाधकं चोक्त्वा स्वतो मध्यमपरिमा
णत्वे सावयवत्वादनित्यत्वप्रसंगेन तन्निराकुर्वन् कल्पितभेदेन ब्रह्मणों ऽशा एव जी
वास्तत्र तत्रांशे देहाविच्छिन्ना वास्तवस्वरूपं संहरति ॥ तस्मादिति ॥ जीवपरभेदादेः प्रसिद्धप्र
माणाभावे ऽपि समस्तमहाजनसिद्धत्वात् सतीति निर्वाहाय प्रमाणान्तरकल्पनमिति न तस्य स
त्यस्य सत्यत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह ॥ एतेनेति ॥ तद्विवृणोति ॥ श्रुतिविरोध इति ॥ मानान्तर
विरोधे सत्येव हि कल्पना प्रवर्तते अन्यथातिप्रसंगात् महाजनप्रसिद्धेश्च देहात्मप्र
त्ययवदुपपत्तेर्भेदप्रतीतिमात्रस्य प्रबलाभेदश्रुतिबाधितविषयत्वे सति तत्कारणान्त
याकल्पनाबलेनैव तदुपपत्तेश्च न मानान्तरकल्पनमित्यर्थः ॥ भेदानुभवस्य भ्रमत्वे त
दधीनलौकिकवैदिकव्यवहारविप्लवः स्यादित्याशङ्क्य तस्य यावद्बाधं व्यावहारिकप्रामा
भेदानुभवस्य देहात्माभेदप्रत्ययवद्यावद्बाधं प्रामाण्योपपत्तेः ॥ तस्मान्नास्ति भेदप्र
माणं ॥ किंच ॥ विभागः पृथक्त्वं वा न जीवेश्वरभेदः ॥ तयोश्चेन्द्रियप्रत्यक्षाधीनप्रत्य
क्षत्वात् ॥ प्रत्यक्षातिरिक्ते च भेदे न किंचित्प्रमाणमित्युक्तं ॥ नाप्यवैलक्षण्यं भेदः ॥
ण्याल्पज्ञत्वविसंवाद इति सदृष्टान्तमाह ॥ भेदानुभवस्येति ॥ तदुक्तं ॥ [illegible] त्मप्रत्ययो यद्वत् देहा
प्रमाणत्वेन कल्पितः ॥ लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयादिति आत्मनिश्चयादित्य
ससाध्यात्मतत्त्वनिश्चयपर्यन्तमित्यर्थः ॥ एवं मानाभावादयुक्तेश्चेति प्राचीनश्लोकोक्त
मानाभावं प्रसाध्य निगमयति ॥ तस्मादिति ॥ इदानीमयुक्तेश्चेत्येतद्विवृणोति ॥ किंचे
ति ॥ विभक्तादौ सर्वत्र नियमेन भेदव्यवहार [illegible] दर्शनाद्विभागादेरपि परमते भेदत्वसंभ
वात् जीवेशादिभेदे सत्यत्वं वदन् प्रष्टव्यः किं सर्वत्र विभाग एव भेदः पृथक्त्वं वा वैल
क्षण्यं वा ऽन्योन्याभावो वा वस्तुस्वरूपं [illegible] वेति ॥ तत्र न प्रथमौ संभवतः तयोर्गुणाद

रूपम

९२

वसंभवात् जीवेश्वरयोर्जगत्यानां च विभक्तत्वेन विभागासंभवाच्चेत्यभिप्रेत्याह॥ विभागादिति॥

किंच तत्र किं प्रत्यक्षप्रमाणमन्यद्वानप्रथमइत्याह॥ तयोरिति॥ तयोः विभागपृथक्त्वयोः तथा चेश्वरस्याप्रत्यक्षत्वात्तन्निरूपितयोः तयोः प्रत्यक्षत्वायोग इत्यर्थः॥ द्वितीये प्रागुक्तमेव तन्निरासो द्रष्टव्य इत्याह॥ प्रत्यक्षातिरिक्तमिति॥ तृतीयं निरस्यति॥ नापीति॥ किंविधि धर्मलक्षणवत्त्ववैलक्षण्यं विरुद्धलक्षणवत्त्वं वा न प्रथमः एकस्मिन्नेपि पृथिव्यादौ वनेकविशेषगुणवति प्रत्येकमनेकलक्षणसत्वादित्याह॥ विविधेति॥ न द्वितीयः एकाधिकरणकत्वाभावलक्षणस्य नियमेन भिन्नाधिकरणकत्वलक्षणस्य वा विरोधस्य तत्तज्ज्ञानस्य च भेदान्तरतत्तज्ज्ञानापेक्षत्वादन्योन्याश्रयात्॥ न च परस्परात्यन्ताभावमेयत्वं धर्मिणो विरोध इति वाच्यं॥ तस्यापि धर्मिभेदाधीनत्वोत्तरस्माच्चायं भेदे न वा एतत्तज्ज्ञा

विविधलक्षणवत्वस्यैकस्मिन्नपि सत्त्वात्॥

विरुद्धलक्षणवत्त्वस्यातिरिक्तभेदेतद्दृहाधीनत्वात्॥ अहंकारातिरिक्तेत्यात्मनि ब्रह्मवैलक्षण्ये प्रमाणाभावाच्च॥ अहंकारस्यानात्मत्वान्तं॥ तस्मादन्योन्याभावस्वरूपं वा नं भेदज्ञानमित्याशयेनाह॥ विरुद्धेति॥ किंच ब्रह्मवैलक्षण्यं चेदात्मनि तत्तो भेदस्तत्किमहंकारातिरिक्तात्मनः कूटस्थचिन्मात्रतयासिद्धस्य वास्तवब्रह्मवैलक्षण्याभावात् नापि प्रथमद्वितीयौ इत्यत्वादिनाऽहंकारानो द्वितीयस्य युक्तेः प्रतिबिंबो दौ व्यभिचारात् नापि प्रथमद्वितीयौ॥ एवं परेषां कात्राकुशीलंब मत्वस्य साधितत्वादित्याह॥ अहंकारातिरिक्तेत्यादिना॥ एवं परेषां कात्रा कुशीलं बतत्वस्य सोधितत्वादित्याह वेनत्समं पक्षत्रयं निरस्य तत्संमतं चतुर्थपंचमपक्षद्वयं परिशेषयित्वा चतुर्थं तावदसंभवेनैवोपपत्ति॥ तस्माद्वित्यादिना॥ ननु भूतानामादि घटादिनेति प्रतीतेर्घटादेव प्रतियोगीत्यावद्यत्र॥ तत्रेति॥ किं घटादेव तत्तत्प्रतियोगितन्तोदात्म्यं वा। नाद्यः। भेदस्यागीत्यासंक्याह॥ तत्रेति॥ किं घटादेव तत्तप्रतियोगितन्तोदात्म्यं वा। नाद्यः धर्मिग्रा

६ + त्मन्यसी[illegible] युच्यतेऽहंकाररूपेवाभ्राद्येपि[illegible] किंचस्वतत्त्वाद्गत तन्मात्रं नाद्यः धर्मिग्रा

कमानते नाहंकारामिन्नेक्षेत्रज्ञः + ३

ग्रन्थांशः २

भे.स

॥४१॥

राम

॥भेदविरोधितयातदभावस्येन घटप्रतियोगिकत्वायोगादित्यर्थः॥ घटस्यैव तत्प्रतियो
ग्यभेदस्यान्योन्यदोष इत्याशंक्याह॥ नच घटादिरिति॥ अभावप्रतियोगिनो विरोधाभावे
तदभावानुपपत्तेस्तयोर्विरोधो वाच्यः। सच तयोरेकदैकत्रावस्थानायोग्यत्वमेव तथा चान्योन्याभावाति
घटाधिकरणे तत्प्रतियोगिकाभावरूपतद्भेदायोगात्तयोरभेदः स्यात् न चान्योन्याभावस्यैव तत्प्रतियोगिकत्वात्
रिक्ताभावस्यैव प्रतियोगिनोक्तविरोध इति वाच्यं॥ लाघवेनाभावत्वस्यैव तत्प्रमाणवि
पक्षादन्यत्रैवायं नियम इति सर्वत्र वक्तुमशक्यत्वेनानुमानकव्योच्छेदप्रसंगादिति भावः॥ द्वितीयं त्रांक
धयाप्रतियोग्याद्यनिरूपणेनान्योन्याभावस्याद्याप्यसिद्धत्वात्॥ नाद्यः प्रागुक्तदोषानप
ते॥ता[illegible]तादात्म्यमिति॥ तदपि घटादिस्वरूपमेव न तदतिरिक्तं वा। तत्र परमतेन
तत्र न तावदन्योन्याभावः संभवति॥ तत्प्रतियोगिप्रमाणायोरसंभवात्॥ नच घटादिरेवाभे
घटादिः प्रतियोगी॥ अभेदविरोधिभेदस्य तदभाववत्यातदयोगात्॥ न तावत्तादात्म्यं घट
दः तदधिकरणे तद्भेदाभावप्रसंगात्॥ तादात्म्यभेदप्रतियोगीति चेत् न तावत्तादात्म्यस्यत दवि
स्वरूपातिरिक्तो। तत्र न तावत् घट इति बुद्धिः प्रमाणं॥ घटः घटस्तत्र तद्वृत्तिप्रयादन्यस्यत॥ तत्रेति॥ घ
दित्याभिप्रेत्य द्वितीयं निराकरोति॥ न तावदिति॥ तत्र प्रमाणाभावे हेतुमाह॥ तत्रेति॥ घटस्वरूपाति
दातिरिक्ततादात्म्यं घट इत्यनुभव एव मानं घटादयमभिन्न इत्यनुभवो वा नाद्य इत्यत्राह सिद्धेति
तीयमपवदति॥ नापीति॥ घटतादात्म्यं किं तद्भेदाभावो दतिरिक्तं स एव वाऽऽद्ये सिद्धमिति॥ न
देर्भेदाभावेऽगोचरत्वान्न तादात्म्यसाधकतेत्याह॥ तस्यादिति॥ द्वितीयं शंकते॥ स एवेति॥ त
त्रैकिं भेदाभावमेव मेव तादात्म्यमुत भावस्वभावमपि आद्ये भेदस्याप्यभेदाभावमात्र स्व
भावतयोभयज्ञानस्याप्यन्योन्या[illegible]ज्ञानाधीन[illegible]तायत्तावे कोपि न सिध्येत् परे रभाव
योः परस्परविरहात्मत्वस्यानभ्युपेतत्वात्र्वे साध्याये नाह॥ नहीति॥ उक्तदोषं परिहरन्

या

पृष्ठमिह॥

पृष्ठ

२= स्याह ॥ न च तत्रापीत्यादिना ॥ एवं च घटत्वतादात्म्यज्ञानादर्शनेपि तस्य घटज्ञाने त्वप्रकारत= घास्तिद्धिरि= सासं = २

द्वितीयपक्षमाशंक्य निराकरोति ॥ न च घटाभावेत्यादिना ॥ अभेदस्याभावस्वभावत्वे
बाधकाभावात् सोप्यपेय इति कथं तदभाव इत्याशंक्य तत्साधकस्याप्यभावात्तेनैव मि-
स्याह ॥ नन्वेव घट इति ॥ किं सर्वस्मिन् घटसविकल्पके सप्रकारः उत क्वचिदेव स्ववि-
षयनिर्विकल्पजन्ये नाद्य इत्याह ॥ घटत्वेति ॥ भानायोगादिति तस्य प्रागनुपस्थित-
तया प्रकारत्वायोगादित्यर्थः ॥ द्वितीये घटे पृथुबुध्नोदराकारत्ववत्तत्र किं सखण्डं ता-
दात्म्यमखण्डं वा । आद्ये आह औपाधिकेति ॥ उपाधिनिरूपकस्त द्घटितस्वरूपस्य
निर्विकल्पकायोगादित्यर्थः ॥ निर्विकल्पकाविषयस्यापि सखण्डस्य सविकल्पकवि-
नापि घटो घटाभिन्न इति बुद्धिस्तद्विषया ॥ तस्याः भेदाभावविषयत्वात् ॥
स एव तादात्म्यमिति चेत् ॥ तर्हि भेदतादात्म्ययोरन्योन्यज्ञानाधीनज्ञानतयाने-
कमुप्यउभयेत् ॥ न च घटाभावाभावो घट इव भेदाभावोपि भावोपस्थितिं
विनैव ज्ञायत इति वाच्यम् ॥ घटे घटत्वस्यैव विधिरूपस्य भेदाभावेऽन्यस्याभावा-
त् ॥ न च तत्रापि कश्चिद्धर्मोस्त्विति वाच्यं ॥ अभिन्न इति बुद्ध्या भेदविरहवि-
षयत्वात् तदसिद्धेः ॥ तदन्यस्य तद्विषयज्ञानस्यादर्शनाच्च ॥ न च घट इति बुद्धेरे-
व तादात्म्यमपि बाधकाभावाद्विषयोस्त्विति वाच्यम् ॥ घटत्वस्मृतिजन्यघटज्ञाने त-
षयत्वे घटत्वे विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानहेतुत्वादिति मन्वानं प्रति तद्विशिष्टज्ञा-
नमेवाभ्युपगम्यमित्याह ॥ घटत्वस्मरणेति ॥ न च घट[illegible]त्वस्मरणजन्यघटज्ञानस्याप्य-
स्मिन्नैतेन तादात्म्यप्रकारत्वसंभवान्नोक्तदोष इति वाच्यं तथा सत्यतिप्रसंगात् कल्प-
कानेन निर्विकल्पकस्याप्यसिद्धिप्रसंगाच्चेति घटत्वस्मरणजन्यज्ञाने-
भावे १

म २

ने. स.
॥ ५० ॥
राम

न तादात्म्यप्रकारकमिति भावः ॥ तद्विषयनिर्विकल्पकतदधीनतत्प्रकारकसविक
ल्पकोत्तरं चान्यत्रापि घटत्वमात्रस्मरणजन्यघटसविकल्पकाधीनभेदानुभवे घ
टतादात्म्याभावरूपभेदो न प्रकारो तत्प्रतियोगितया तादात्म्यस्योक्तघटत्वानवि
षयत्वेन प्रतियोगिज्ञानाभावात् । न चैतदेव ज्ञानं तादात्म्यनिर्विकल्पकजन्यमिति वाच्यं ॥
निर्विकल्पकस्मरणयोगपद्यायोगात् । तयोः क्रमिकत्वेऽपि प्रथमोपस्थितस्यैव सामग्रीब
लाद्विशिष्टज्ञानं स्यादिति नोक्तप्रकारसंभव इत्याशयेनाह ॥ घटत्वस्मरणेति ॥ तादात्म्यस्या
खण्डधर्मत्वपक्षे दोषमाह ॥ अत एवेति ॥ उक्तदोषादेवेत्यर्थः ॥ दोषान्तमाह ॥ ज्ञाबेति ॥ त

औपाधिकधर्मस्य निर्विकल्पकायोगात् ॥ घटत्वस्मरणजन्यघटज्ञानस
मानाकारज्ञानस्य तदन्यस्यापि तदधिकविषयत्वायोगात् ॥ घटत्वस्म
रणजन्यघटज्ञानाधीनभेदज्ञानस्य तदभावाविषयत्वप्रसङ्गाच्च ॥
अत एव तादात्म्यमप्यखण्डः कश्चिद्धर्मो घटादिनिर्विकल्पकविषय इति
घटप्रत्यक्षे तदविप्रकारतया प्रतीयत इति प्रत्युक्तं ॥

स्वतादात्म्यस्य घटादिपदस्य घटत्वादिजात्यालिङ्गितव्यक्तिमात्रबोधकत्वेन नायं घ
ट इत्यादिवाक्यात् घटादिगततादात्म्याप्रतीतेस्तदभावात्मकत्वे भेदावगमो न स्यादित्यर्थः ॥
किंच स्तम्भः कुम्भादिभिन्न इत्यादिरूपेण प्रतीयमानभेदप्रतियोगितादात्म्यं सर्वा
कुम्भेष्वेकमनेकं वा आद्ये पटादावप्येकमेव तत्तादात्म्यस्यैक्यप्रसङ्गेन तेनैव तत्र

रूप्य

दनुगतव्यवहारोपपत्तौ प्रमाणाभावान्न तदतिरिक्तजात्यभ्युपगमः परेषामुधा
स्यादित्याह॥ जात्यतिरिक्तेति॥ द्वितीये प्रतिकार्यं भिन्नस्य तस्य कार्यात् प्राक् सत्वे
मानाभावात् [illegible] तज्जन्यतावाच्यात् यथा चैगुणादिषु अन्यधर्मानाश्रयेषु तादात्म्या
योगेन तद्भेदो न स्यात् तादात्म्यं कार्याणां च स्यात् च दुर्वारस्यादि सम्भिप्रे[illegible]त्याह॥
अनित्यस्येति॥ प्रस्तावापि प्रायेणाखण्डस्येत्युक्तं। किंच घटतादात्म्यान्योन्याभावः
किं घटभेदस्तदसत्ताभावोवा। आद्ये तस्य घटेपि सत्त्वात्। घटोपि स्वस्मात् भिन्नः
स्यात्। द्वितीये घटान्यतादात्म्यसत्ताभावो घटभेदो न स्यात् त[illegible]न्यप्रतियोगिकत्वात्।
ज्ञा[illegible] घटज्ञानाद्भेदज्ञानाभावप्रसंगात्॥ तस्य घटत्वाद्यादत्तपसिद्धि
ते॥ जात्यतिरिक्ताखण्डधर्माभ्युपगमे तेनैव सर्वव्यवहारोपपत्तौ
जात्यभावप्रसंगाच्च॥ अनित्यस्याखण्डस्य रूपाद्यवयोगात्॥ घुण
न्यस्याखण्डधर्मस्य घटत्वादिसमानतया तादात्म्यासत्ताभावे [illegible]
पटत्वाभाववत् न स्याच्च कापि असत्ताभावातिरिक्तोऽन्योन्याभाव इत्याशये
नाह॥ घटान्यस्येति॥ समानतयेत्यत्र घटभिन्नत्वं समानताविभागादिवदेक
स्यानेकप्रतियोगिकत्वं किं न स्यादित्यत आह॥ नहीति॥ भिन्नाकारानेकप्रति
योगिकत्वमेकस्याभावस्य न युक्तं॥ तादृशप्रतियोगिभेदे परैरभावभेद

भे. स.

॥५८॥

राम

स्वीकारादित्यर्थः॥ घटत्वमेव घटतादात्म्यं तदसंसर्गाभावएव संसर्गाभावो घटभेद इति
कस्यचित्तत्कल्पनां निराकरोति॥ एतेनेति॥ अन्याभावं प्रति अन्यस्य प्रतियोगित्वाघ
योगेनेत्यर्थः। तदोषांतरमाह॥ तस्यैवेति॥ घटत्वात्यंताभावस्यैव घटभेद[illegible]से घ
टत्वे वक्ष्यमाणविधया स्वात्यंताभावासंभवेन तस्य घटादेर्वृत्तियोगात् अभेदः स्या
देवं घटत्वात्यंताभावस्यापि घटात् भेदे तेन स्यात् तस्य स्ववृत्तित्वा[illegible]योगात् इदं स
पिदृष्टव्यं॥ अत्यंताभावस्य प्रतियोगि। वृत्तित्वे बाधकाभावात् घटत्वस्य स्वो

स्य घटाद्यप्रतियोगितया तद्भेदत्वानुपपत्तेश्च॥ नह्यन्याभावोन्यप्रतियोगि
कः॥ एतेन घटत्वात्यंताभावएव भेद इति निरस्तं॥ तस्यैव स्वाभावानधिकरण
पाघटभेदत्तानाधारत्वेन घटत्वाधारत्वप्रसंगाच्च॥ अभावस्यैव भावस्यापि
विरुद्धत्वेन [illegible] स्वाभावानधिकरणत्वात्॥ नच विरुद्धयोरैकाधिकरण्यमे
व विरुद्धं न त्वाधाराधेयत्वमिति वाच्यं॥

भावानधिकरणत्वमसिद्धमित्याशंक्याह॥ अभावस्येवेति॥ भावाभावयोः प
रस्परविरहात्मत्वेन विरुद्धत्वादभावस्य स्वाभावाश्रयत्ववद्भावस्यापि स्वाभा
वाश्रयत्वं विरुद्धत्वादयुक्तमित्यर्थः॥ ननु परस्परविरहात्मनोर्भावाभाव
योरेकाधिकरण्यमेव विरुद्धं न त्वाधाराधेयभाव इत्याशंक्याह॥ नच विरु
द्धयोरिति॥ राम॥ राम॥ राम॥ राम॥ राम॥ राम॥ राम॥ राम॥ राम॥

व२ रपा२

द्धम

98

कृ २

अव्याप्यवृत्तिप्रभावसामानाधिकरण्यस्वीकारात्ताभावाभावयोस्तु विरुद्धमिति परैर्नव
[illegible]क्तुरात्वम्।। नन्चावच्छेदभेदेन तदविरुद्धमिति वाच्यं।। लाघवेनैकाधिकरणत्वस्यैव
विरोधप्रयोजकत्वापत्तावच्छेदकभेदस्याकिंचित्करत्वादणुसंयोगादाववच्छेदकभेदस्या
पि दुर्निरूपत्वाच्च तस्मात्ताभावाभावयोः परस्परविरहत्वात्प्रामाण्ययोग्यत्वं वा विरोधोऽस्तु एव :। किं
तेऽपि कृत्स्ना तत्त्वाभावस्यापि तदभावात्मनोऽभाव[illegible]वाश्रयत्वायोग्यत्वरूपविरोधस्यापरम
पेयः तत्स्य नाभावाश्रयो भाव इत्यभिप्रेत्याह।। अभाव इति।। अपि रवधारणे सामा
अभावेन तदा स्यापि कृतत्वात्।। किंचाभावाधिकरणत्वायोग्य[illegible]स्य
नाभूतत्वस्य घटाधारता दृश्याप्यां तदभावाधारत्वं तदनधिकरणत्वयोग्यघटाधारत्व
युक्तमेव।। नचैवं घटे घटो नास्तीति प्रतीतिर्न स्यादिति वाच्यं।। अभाव इयत्र कुड्ये
[illegible]नाधिकरणत्वाव्यात्येर्थः।। सिद्धान्तिमते तु समुच्चयेवाइतोऽपि भावस्य अभावाश्र
योग्यत्वयोग्यतां नेत्याह।। किंचेति।। घटसंसर्गात् प्राक् भूतले स्वतो विद्यमानस्यैतदभावस्य
तत्संसर्गदशायामपि नाशागमनयोरयोगात्।। तस्य स्वरूपेण सत्त्वेऽपि तदा तदनाधार
त्वं घटसंसर्गोपाधिकमेवेति घटे स्वाभावानाधारत्वं स्वाभाविकमभ्युपेयमितरथा तस्य
तदुपाधिकत्वानुपपत्तेरौपाधिकस्यापि कर्णवत्तया वच्छिन्नेनभोवत्त्वयवदर्थक्रिया
समर्थत्वाद् घटवति तदभावप्रतीतेर्भ्रमत्वस्याप्युपपत्तिरिति भावः।। अभावस्य प्रति

ति २

योग्यवृत्तित्वे घटे घटो नेति प्रतीतेरनुपपत्तिरिति सांसर्गिकस्य स्वस्य वृत्तित्वायोगात् तथा घ
टत्वावच्छिन्नं घटो नेति प्रतीति~~विषयस्य~~ तदाधाराधेयभावांशे भ्रमत्वमेवमुक्तबाधकेन घटे स्वा
भावाधारत्वायोगादनुभूयमानतद्रूपादिवृत्तिघटाभावाधारत्वस्य तदंशे भ्रमत्वापत्त्या घटांश
संसर्गमात्रप्रतीतेर्भ्रमत्वमपि प्रसज्येतेत्याह ॥ न चैवं घटे इति ॥ न प्रमात्वसंगतिरित्याह ॥ घट
बुद्धीति ॥ अत्र हि घट इति धीगोचरे तदभावो भासते तथा च यथा भूतले घटो नास्तीति
न्य एव भूतलवृत्तिघटाभावः प्रतीयते एवं घटधीगोचरे घटेऽपि घटाभावविषयतया
घटे घटो नेति बुद्धेः प्रमात्वोपपत्तिर्घटतदभावविषयतयावेत्यर्थः ॥ न हि भूतले घटो ने
त्याधारत्वांशेऽप्रमात्वात् ॥ घटबुद्धिविषयघटत्वाधिकरणे तदभावविषयतयाऽभा
वान्तरविषयतया वा प्रतीत्युपपत्तेश्च ॥ भूतले घटो नास्तीति बुद्धिस्तु बाधकाभावा
त् घटाभावविषया ॥ न चैवं तत्र घटसत्त्वप्रसंगः ॥ घटाभावानधिकरणाभावे
वृत्तित्वायोग्यत्वेऽपि तदनधिकरणत्वोपपत्तेः ॥ उभयाधिकरणत्वयोग्यत्वे
वान्यतराभावेऽन्यतरविधिनियमात् ॥ अपि च घटत्वमिह नास्ति नायं घट इति प्रती
त्यादिबुद्धेरपि भूतलादौ घटाभावविषयत्वोपपत्तेर्भूतलादौ घटाभावो न स्यादित्याशंक्या
ह ॥ भूतल इति ॥ घटस्य घटाभावानधिकरणत्वेऽपि घटाधिकरणत्वं स्यादभावानधिकर
णस्य प्रतियोग्यधिकरणत्वनियमादित्यौनाय्य घटाभाव एव व्यभिचारान्नैवमित्याह ॥
न चैवमित्यादिना ॥ न च घटाभावेऽपि घटाभावोऽस्तीति वाच्यम् ॥ घटाभावान्तराभावात् ॥
आधाराधेयभावस्याभेदापेक्षत्वेन स्ववृत्तित्वायोगाच्च प्रमेयत्वादावपि स्ववृत्ति

स्वस्य

न्ता३
२४

कृष्ण

100

त्वासंप्रतिपत्तेरितिभावः॥ ननु नित्यत्वानित्यत्वादौ भावाभावयोरन्यतरनिषेधे अन्यतर ५२
विधेर्नान्तरीयकत्वनियमदर्शनात् घटादेः किं तु स्थानाश्रयत्वे मितानां स्वनित्यत्वएव [illegible]
विधेर्नान्तरीयकत्वनियमदर्शनात् घटादेः किंतु यानाश्रयत्वेमितानां स्वनित्यत्वएव
स्वस्वाभावयोरुभयोरप्यभावादुभयोरन्यतराधिकरणत्वमेव एवायं नियम इत्याह॥
उभयेति॥ अभावस्य प्रतियोग्यवृत्तित्वसुरेखराचार्यैरप्युक्तं॥ घटाभावो विरोधित्वान्न घटे
धर्मितेरोपिनः अयमर्थः यत्र तस्मात् किंचायं न वस्तु [illegible] गइति। एवं घटत्वात्यन्ताभावस्य घटभेद
रूपत्वे घटत्वे तदसंभवेन तस्य घटभेदो न स्यादित्यक्तं संप्रति घटभेदघटत्वात्यन्ताभावयोर
कत्वे विषयभेदाभावात् तयोराकारभेदो न स्यादित्याह॥ अपि चेति॥ किंच घटत्वात्यन्ता

किंच घटत्वात्यन्ताभावः पटाधिकरणकोऽपि न पटधर्मिकघटतादात्म्यविरोधीति कथं त
स्य तद्भेदः स्यात्॥ तदुभयनिरूपिताभेदविरोधि न एव तद्भेदत्वात्॥ तदभेदस्य तार्किकैः परम
तेष्वतो वृक्षस्याग्रत्वाभाववदवृत्तदधिकरणाभेदपि घटत्वाभावो यद्यपि [illegible] इति।
नत्वभेदत्वात्किं तादभेदविरोधी॥ तादृशाभेदाभावस्य स्रोरवघटस्य पटत्वाधिकरणाभेदप्रमा

भावः पटे वर्त्तमानोपि किं पटधर्मिकघटाभेदविरोधित्वान्तद्भेदः स्यात्तेन तद्धर्मिक तदभेद
तेदविरोधित्वान्नाघः पटे घटाभेदस्य त्यपि वक्ष्यमाणविधया घटत्वाभावसंभवेन तदविरो
धित्वादित्याह॥ किंच घटेति॥ तस्य पटस्य तद्भेदः घटतद्भेदः द्वितीयपटधर्मिकघटाभेद
विरोधित्वेपि पटधर्मिकघटाभेदविरोधित्वाभावान्न तस्य तद्भेदत्वमित्यपि च स पटस्य घट
भेदस्वरूपमाह॥ तदुभयेति॥ परमते घटपदनिरूपिताभेदस्याप्यभावात्तत्र पतद्विरोधिताभे
दस्येत्याह। तदभेदस्येति॥

२८

भे.द.धि.

॥५२॥

राम

तदुभयनिरूपिताभेदसंभावनामात्रेण तद्विरोधी तद्भेद इत्यर्थः ॥ एवं सति फलितमाह ॥ अत इति ॥
स्वत्वावच्छेदेन यद्धेः प्रत्यात्मताभावसत्त्वेन तत्राग्र त्वावच्छिन्नधर्मिप्रतियोगिकाभेदाभावेपि
स्वत्वावच्छिन्नसमानप्रतियोगिकोभेदाविरोधित्वं एवं घटत्वीयत्ताभावस्य पटे घटत्वावच्छिन्नधर्मिप्र
तियोगिकाभेदविरोधित्वेपि तदधिकरणे द्रव्यमात्राभेदाविरोधित्वायोगात् सन् तद्भेद इत्य
र्थः ॥ ननु स्वरूपत्वाग्रत्वपोः प्रत्यभिसंयाच त्वायगमान्ते प्रत्याभावो न तद्भेदविरो
धी घटत्वेपटत्वाधिकरणाभेदेन न किंचिन्मानमिति कथं घटत्वाभावाधिकरणपटे
तदधिकरणाभेदसंभव इत्याशंक्यो विषयातद्भेदस्य निरूपत्वादेकमेवाद्वितीयं नेह
नानास्ति किंचन नात्र काचन भिदास्तीत्यादिश्रुतेस्तु वास्तवभेदाभावरूपाभेदावगमात्सं

तस्मात्कथमपि भेदः सिध्यति ॥ ननु घटत्वविशिष्टप्रतियोगिक एवान्योन्याभा
वः ॥ न चैवं विरोधात्तस्य न प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमिति वाच्यं । अन्योन्याभा
वस्य प्रतियोग्यविरोधात् ॥ न च प्रतियोगितदवच्छेदकाभेदाभावेन तस्यात्यन्ता
भावाभेद इति वाच्यं ॥ प्रागभावादिवत्तदुपपत्तेः ॥

विधुर्मधिष्ठाने क्वचं संभावयन्नद्दस्याह ॥ तादृशेति ॥ एवं प्रतियोग्यनिरूपणात्तत्वास्तवभेदसि
द्धिरित्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ननु स्वत्वाभावप्रतियोगिन एवान्योन्याभावप्रतियोगित्वमि
ति पक्षं निरस्तमप्युक्तदोषपरिहारेणोद्बीबयन् पुनरुत्थापयति ॥ नन्वित्यादिना ॥ तद्वत्त्वं
ताभावबदेव प्रतियोगिना सहैकदैकत्र भेदस्य स्थितिर्नस्यादित्युक्तं परिहरति ॥ न चैवमिति ॥
प्रतियोग्यविरोधित्वादिति ॥ घटाधिकरणेपि भूतले न घटो नेति घटान्योन्याभावस्य
भवात् प्रमाणसिद्धे विरोधाभावादिति भावः ॥ अभावभेदस्य प्रतियोगितदवच्छेदकान्य

ने

घटत्वानधिकरण

रूप

तरभेदनियतत्वेन तदभावे कथमन्योन्याभावस्यात्यन्ताभावाद्भेदस्तदभावे वा कथमुक्तविरो-
धइत्यत आह प्रागभावप्रध्वंसाभावात्यन्ताभावानामेकप्रतियोगिकानामपि परस्परं भेददर्श-
नान्नोक्तनियम इत्याह ॥ न च प्रतियोगीत्यादिना ॥ प्रागभावादावपि प्रतियोगितावच्छेद-
कस्य कालविशेषादेर्भेदोऽस्त्येव प्रकृते सोऽपि नास्तीति कथं भेद इत्यत आह अत्यन्ताभावभेदाभावे क-
दाचिदिदमिदं न कदाचिदिदमिहेदं नेति विलक्षणप्रतीतिद्व[illegible]यायोगात् ॥ प्रतियोग्यादिभेदा-
भावेऽप्यभावभेदोऽभ्युपेयोऽनिच्छद्भिरपीत्याह ॥ अन्यथेति ॥ भेदस्य प्रतियोग्यविरोधित्वे तावदु-
क्तमिति दूषयति ॥ नेति ॥ अन्योन्याभावरूपो भेदः किमभेदविरोधी उत न उभयथापि

अन्यथा भूतलं घटो न भूतले घटो नेति प्रतीत्योर्वैलक्षण्यायोगादिति चेन्न ॥ भूतलं घ-
टो नेति प्रतीत्या हि भूतलस्य तदभेदविरोधी न अर्थो विषयीक्रियते । सच्चाभेदो यदि घ-
टत्वविशिष्टो घट एव तर्हि तद्विरुद्ध एव स एवम्भूत्व्य इति कथं तस्य प्रतियो[illegible]गि-
सामानाधिकरण्यं । अविरोधे च विरोधप्रतीतिर्बाधिता स्यात् ॥

भूतलं घटो नेति प्रतीतौ किं विरोधोऽभासते न वा तत्र विरोधं तत्राङ्गीकरोति ॥ भूतलं घ-
ट इति ॥ तत्र किं भेदविरोध्यभेदः प्रतियोगिभूतो घट एव तदतिरिक्तो वा तत्राद्ये भेदप्रतियो-
गिनो विरोधात् सामानाधिकरण्यं स्यादित्याह ॥ स च भेद इत्यादिना ॥ भेदस्याविरोधि-
त्वपक्षे विरोधभानानभ्युपगमे दोषमाह ॥ अविरोध इति ॥ तथा च भेदप्रतीतेरप्रमात्वा-
पत्तिर्बाधायविषयभेदो न कल्प्य इति भावः ॥ विरोधो न भासत इति पक्षमनुवदति ॥ विरो-
ध इति ॥ विरोधप्रतीत्यभावे भेदस्याभेदविरोधित्वासिद्धेरित्यादि प्रतिपन्नाद्वैते बाधका

मे॰ सि॰

॥५४॥

राम

भावादस्मदिष्टसिद्धिरित्याह ॥ भेदोऽस्माभिरिति ॥ अविरोधिन इति छेदः ॥ भेदविरोध्यभे
दः प्रतियोग्यतिरिक्त इति पूर्वमनुवदति ॥ यत्तु सत्यमिति ॥ अभेदवत् घटस्यापि भेदप्रति
योगित्वात् तद्विरहात्मत्वं ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ ततश्च सोऽपि तद्विरोधीति कथं तयोः सामानाधिकरण्यमित्याशङ्क्याह ॥ घ
टस्त्विति ॥ अभेदस्यैव भेदविरहात्मना प्रतीतेस्तदन्यघटो न तद्विरहात्मा ऽतो न तद्विरोधी
त्यर्थः ॥ ननु घटस्य भेदप्रतियोगित्वे तद्विरहात्मत्वमेवातः कथं तत्र तदभाववत्त्वानां स्य
नेत्त्रेतियोगित्वे तद्विरहात्मत्वं अधर्मादिप्रतियोगिधर्मादौ तददर्शनात् ॥ किंतु तन्निरू
पकं स्वरूपविशेषः ॥ ततश्च भेदप्रतियोगिनोऽपि घटस्य न तद्विरहात्मत्वमित्याह ॥ प्रति
विरोधोऽन प्रतीयत इति चेन्नहि सत्यदोऽस्माभिरनिराकार्यः । अभेदप्रमाऽविरोधि
नोऽप्रतिकूलत्वात् ॥ यत्तु सत्यं भेदाभेदयोर्विरोधः । परस्परविरहरूपत्वात् । घ
टस्तु प्रतियोग्यपि न तद्विरहः ॥ प्रतियोगित्वं च स्वरूपसंबंधविशेष इति ॥ त
त्र घटस्वरूपातिरिक्तस्याभेदस्य तद्विरहरूपस्याभावात् ॥ घटस्य स्वाधिकरणक
भेदेऽपि प्रतियोगित्वप्रसंगाच्च ॥ यदपि न भावाभावयोः स्वरूपेणाविरोधः ।
योगित्वं चेति ॥ निराकरोति ॥ तन्नेति ॥ घटातिरिक्त तदभेदस्य भावरूपस्य अभावरूपस्य
च प्रागेव निरस्तत्वात् तस्य भेदविरहात्मत्वं दूरापेतमेव भेदस्याभावत्वेन तत्प्रतियोगिनस्त
द्विरहात्मत्वं च दुर्वारमसंताभावादिप्रतियोगिषु तन्नियमदर्शनादिति भावः ॥ किंच घ
टस्वरूपविशेषस्यैव भेदप्रतियोगित्वरूपत्वे तत्स्वरूपस्य घटादिप्रतियोगिकस्वनिष्ठभे
दं प्रत्यपि विशेषात् घटस्य तत्प्रतियोगित्वमपि स्यात् तथा च घटः स्वस्मादपि भिन्नः स्या

दि

त्रूष्म

एवं तावदन्यो[illegible] न्याभावस्याभेदत्वे तस्य प्रतियोगिना सह विरोधा
दित्याह ॥ घटस्येति ॥ एवं तावदन्योन्याभावस्याभेदत्वे तस्य प्रतियोगिना सह विरोधा-
पत्त्या तत्सामानाधिकरण्यं न स्यादित्युक्तं संप्रति विरोधमंगीकृत्य सामानाधिकरण्योपप-
त्तिं शंकते ॥ यद्यपीत्यादिना ॥ अन्योन्याभावे नापि प्रतियोगिनो न स्वरूपेण विरोधः सर्वत्र
तदभावप्रसंगात् किं त्वभावाधिकरणे समारोपितसंयोगादिसंबंधवत्त्वेनैव तस्य तेन स-
ह विरोध इति तत्संबंधस्य साक्षात्तेन विरोधस्तत्पुरस्कारेण प्रतियोगिनः स इति वक्तव्यम् । ए-
वमन्योन्याभावे नापि तत्प्रतियोगिनः समारोपिततदधिकरणाभेदसंबंध एव साक्षाद्वि-
रुध्यत इति संबंधांतरेण भेद-
ध्यते प्रतियोगी तत्पुरस्कारेण तदभिन्नत्वाकारेणैव विरुध्यत इति संबंधांतरेण भेद
अप्रति आरोप्यसंबंधपुरस्कारेणान्योन्याभावे चाभेदसंबंध एवारोप्य इति ॥ त-
दपि न प्रतियोगिस्वरूपातिरिक्ताभेदस्यासंभवात् ॥ तस्य चासंसर्गत्वाच्च घटत्वे-
अभेदतद्भिन्नस्य तादात्म्यत्वानुपपत्तेः ॥ तस्य संसर्गत्वे प्रमाणाभावाच्च ॥ तत्र घट-
त्वारोपे सत्यपि तस्य तत्प्रकारतयाऽसंसर्गत्वात् ॥ किंचैवं सति तद्घटो नेति धियः स
तत्प्रतियोगिनोऽस्सामानाधिकरण्योपपत्तिरित्यर्थः ॥ निराकरोति ॥ तदपीति ॥ कोयं प्रतियो-
ग्यभेदसंबंधो यो न्योन्याभावाधिकरणे समारोप्यः स किं घटादिस्वरूपमेव तदतिरिक्तो वा
ऽद्यः क्रमः घटत्वादिरेव वा न सः ध्यमः तस्य निरस्तत्वादित्यभिप्रेत्याह ॥ प्रतियोगीति ॥
आद्ये प्रतियोगिस्वरूपस्य तत्संबंधत्वाभावादारोप्यसंबंधपुरस्कारेण विरोध इत्येतदयु-
क्तं स्यादित्याह ॥ तस्य चेति ॥ द्वितीयं निराकरोति ॥ न च घटत्वमिति ॥ घटभिन्नस्य घट-
त्वस्य पटादिवत्तदभेदत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ घटत्वस्यापि घटसंबंध[illegible]रूपत्वाभा-

भे. धि.

॥५५॥

राम घट२

त२

वात् प्रथमकल्पोक्तदोषोपि तत्र अस्येत्यादिस्याह ॥ तस्येति ॥ ननु भूतले घट इति भूतले घ
टत्वमारोप्यनेति तत्वेन निषेधात्तस्य संसर्गरूपत्वमित्याशंक्य सोपमिति वैभूतलं घट इति सा
मानाधिकरण्यत्रमत्वेनाभेदस्यैवारोप्यमाणत्वात् तत्तादिवत्तद्घटत्वस्यापि विशेषणतयै
व भानात्तत्संसर्गत्वमित्याह ॥ [illegible] भूतलमिति ॥ अपि च मद् घट इत्यादि समानाधि
करणप्रत्ययानां परैः समवायरूपसंसर्गविषयत्वोपगमात् भूतलं घट इत्यपि भूतले स
मवायितया घटमारोप्यनेति तदखण्डाभावविषयतया निषेधप्रतीत्युपपत्तेर्न तद्भिन्नलक्षणा
न्योन्याभावप्रतिषेधोपि सिध्येदित्याह ॥ किं चैवमिति ॥ अत्र कश्चिदभावो तरस्येव प्रतियो
गितावच्छेदकत्वं विरुद्धं अन्योन्याभावस्य तु तत्प्रतियोगितावच्छेदकेनैव सह विरोधो न प्रतियो

समवायसंबंधेनाभावो विषयोस्तीति [illegible] कान्योन्याभावः ॥ न चान्योन्याभावस्य प्रति
योगितावच्छेदकेनैव समं विरोध इति वाच्यं ॥ अभावमर्यादातितं च नेन तत्स्य नञर्थत्वायोगा

गिनेति नत्वति तन्निराकरोति ॥ न चान्योन्याभावस्येति ॥ हेतुमाह ॥ अभावेति ॥ अनेकाभा
वेषु नञपदप्रवृत्तिनिमित्ततया ऽनुगतप्रतीतियोगिविरोधीमात्रात्मकत्वस्यावश्यमा
श्रयणीयत्वादितरथा ऽन्योन्याभावस्य नञर्थत्वं न स्यादित्यर्थः ॥ ननु भूतले घटो ने
ति प्रतीतेर्भूतले घटो नेति प्रतीत्यपेक्षया विलक्षणत्वेनानुभवात् द्विधान्योन्याभाव
स्येतरविषयाभाववैलक्षण्यमावश्यकं तथा प्रतियोगितावच्छेदकविरोधित्वमे
वेति न तस्य प्रतियोगिसादेश्यानुपपत्तिर्नापि नञर्थत्वानुपपत्तिरभावत्वस्यैव तत्र प्र
वृत्तिनिमित्तत्वादिति नेत्याह ॥ न च विलक्षणेति ॥ न तावत्प्रतियोगिविरोधिमात्रस्वभाव
त्वं विना जातिरूपमुपाधिरूपं वा ऽभावत्वं शक्येणापि

लं४

तथ्य२

कृष्ण

रू

त्र्यस्येव[illegible] यन्नयपदप्रवृत्तिनिमित्तं कल्प्येत सप्रतियोगिकप्रतीत्योरपि नञर्थस्व
पाभावां[illegible]शेन वैलक्षण्यं किंतु नञर्थोनाभावेन सह प्रतियोगितावच्छेदक
तया भूतलं घटः भूतले घट इति प्रतिभासमानतादात्म्य तदितर संसर्गाभ्यां ए
व वैषम्यमनुभूयत इति न तदुक्तातत्वेनोक्तवैलक्षण्यसिद्धिरित्याह॥ भूतलं घ
ट इति॥ एवं प्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गवैलक्षण्यादभावप्रतीतिवैलक्ष
ण्यसंभवमुक्त्वा उभयत्रापि घटत्वं प्रतियोगितावच्छेदकतयाभासत इति तव
मतेतदपिनस्यादिति यच्छिंगाभ्रतोमूलस्येवाकरत्वेनन्यायापातइत्याह॥
प्रसिद्धाभाववैलक्षण्यं नद्दोषाचेति वाच्यं॥ भूतलं घटोनभूतले घटोने
ति प्रतीत्योर्नञर्थेन भूतलघटसंसर्गवैरूप्येण विना नञर्थांशेक्षिप
तोपि वैलक्षण्याभावान्तदपि न वन स्यात्॥ उभयत्र भूतलस्य घटाभाव
वत्त्वप्रतीत्यभ्युपगमात्॥ नचान्योन्याभाववत्त्वं प्रतीयत इति वैलक्ष
तदपीति॥ ननु उभयत्रापि प्रतियोगितावच्छेदकवैलक्षण्याभावेपि भूत
लं घटोनेत्यत्र भिन्नतावच्छेदकभूतलगताभावे ऽन्योन्याभावत्वं प्रतीयत इ
तरत्र त्वत्यंताभावत्वमिति प्रतीतिवैषम्योपपत्तिरित्याशंक्याभयत्रापि नञ
र्थस्यैकप्रकारेण प्रतीतेरन्योन्याभावत्वस्य परमतेपि नञर्थ[illegible]त्वानभ्युप
गमात्त्रमैवमित्याह॥ नचान्योन्याभावत्वमि[illegible]त्यादिना॥ इदमिदं नेति प्र

भे. धि.

॥५६॥

राम

त्तिपन्नभेदस्यैवैतौ भिन्नावित्यादिरूपेण परं प्रत्युपदिश्यमानत्वादपि न परा
भिमतः प्रतियोग्यनाश्रितान्योन्याभावसाधि[illegible]षय इत्याह ॥ इदमिदं नेति ॥ भि
न्नेचैतौ भिन्नावित्यादेरपि परस्परप्रतियोगिकान्योन्याभावरूपमेवार्थः किं न
स्यादित्यात्रोक्यन संयोगविभागादिवदुभयधर्मिप्रतियोगि[illegible]कभेदस्यै
वतथात्वे भवादन्यथा विभागादावपि प्रतियोगिभेदादेदापात इत्यभिप्रेत्याह ॥
न चात्रापीत्यादिना ॥ अभेदो नास्तीति प्रतीतिरपि अविभागो नेति प्रतीतिव
देकविषयैवेत्याह ॥ एवमिति ॥ एवं इदं नेत्यनुभूयमानाभाववस्य घटादिप्रति
ष्पमिति वाच्यं ॥ इदमिदं नेति प्रतीतावभावेऽन्योन्याभाववत्त्वैत्रिप्य
स्याप्रतीतेः ॥ तस्य नञर्थत्वाभावादिदमिदं नेति प्रतीतिविषयस्यैतौ भि
न्नावेतयोरभेदो नास्तीति विवेचनात् ॥ न चात्राप्यन्योन्याभावत्वं प्रती
यत इति वाच्यं ॥ विभक्तावितिप्रतीतिवत् भिन्नाविति प्रतीतेरुभयप्रति
योगिकत्वमंगीकृत्य पराभिमतभेदो न तद्विषय इत्युक्ते इदानीं वस्तुतत्त्वं व
दन् घटादिप्रतियोगिकत्वं तस्याप्युक्तमित्याह ॥ किं चेति ॥ यथा देवदत्ताभेदाव
मनिवर्तनयेनायं देवदत्त इति तदभाव एव बोध्यते एवंभूतलं स घटो नेत्यादा
वपि सामानाधिकरण्यावगताभेदस्यैव नञर्थाभावप्रतियोगितया प्रतीते
र्न घटादेस्तत्प्रतियोगित्वमर्थः ॥ एवं चेदमिदं न इदमिह नेति प्रतीत्योर

रूप

रस्य दुरुद्धरत्वात् भिन्नप्रतियोगिकाभावविषयत्वे वै उक्तलक्षणोपपत्तिर्न त्वेकत्र
रीत्यैकप्रतियोगिकाभावविषयत्वं मिस्रूपसंहरति ॥ अत इति ॥ इदमिदं नेत्य
नुगतप्रत्ययविषयतत्तद्विषयान्योन्याभावेषु तत्त्वेनाखण्डधर्मो गोत्वादिवद्
दभ्युपेयते तद्विषयत्वमेवास्येदमिदं नेति प्रत्ययादेरुक्तलक्षणमिति कस्यचित्
त्पनामनूद्य निराकरोति ॥ यत्त्वित्यादिना ॥ किमन्योन्याभावत्वं जातिरुपाधि
र्वा नाद्य अपसिद्धान्तापातात् तस्यस्वाश्रयाभावेन समवायताद्यसंभवेन
तैकभेदविषयत्वेन त्वदभिमतभेदाविषयत्वात् ॥ एवमेतयोरभेदो नेत्यादी
तिप्रतीतेरपि ॥ किंच भेदप्रतीत्या विदारणारूपो भेदाभावो विषयीक्रिय
ते न त्वदभिमतघटाभावोऽतो घटो नेदमिदमिति प्रतीतेः तवमते चैतल्लक्षणं
न सिध्यति ॥ यत्तु अन्योन्याभावत्वमखं [illegible] डोऽभाववृत्तिः क
श्चिद्धर्मस्तत्प्रतीतिविषय इति । तत्र अखण्डोपाधिं गीकारे बाधकस्या
३५ जातित्वायोगात् ॥ द्वितीये तस्याखण्डधर्मत्वानुपपत्तिः सन्नगवादिष्वपि
सास्नादिमत्त्वाद्युपाधीनामेवाखण्डधर्मत्वकल्पनयाऽनुगतत्ववहोपपत्तौ रा२
तेरतिरिक्तजातिकल्पनेऽनर्थिकास्यादिति पूर्वमेव बाधकस्योक्तत्वादित्य
भिप्रेत्याह ॥ अखण्डेति ॥ किंचान्योन्याभावत्वं यदिदमनेन सहैकत्र मिलितं तु ग
तधीः विषयत्वादिकमप्यखण्डधर्मः स्यात् तस्य च सर्वत्रानुगतत्वमा

भे. चि.
११५७१५
राम

न१

नस्य कूपद्रव्यादिपदार्थेषु तैर्भावात् पदार्थांतरतास्यात् सा च न तव अनिष्टेत्या
ह॥ सादृश्यादेरिति॥ ननु न सादृश्यादिपदार्थांतरं गुणावयवकर्मसामान्यादि
पस्यादेरेव सदृशादिधीगोचरतया सादृश्यादेरपि तन्मात्रत्वादित्याशंक्य
इदमिदं नेति धी[illegible]गोचरस्याप्यभेदाभावत्वमात्रत्वोपपत्तेर्न तदतिरिक्तत्वं
इदमिदं नेति धी...
द्धर्मसिद्धिरित्याह॥ कूपांतर्भाव इति॥ किंच घटत्वं घटो नेत्यनुभूयमानाभा
वयोऽन्योन्याभावत्वरूपो विशेषः [illegible] स किं नेत्येकाकारप्रतीत्यैव सिध्यति प्र
कत्वात्॥ सादृश्यादेरप्यखंडधर्मस्य प्रतीत्यनुसारेण पदार्थांतरस्य
प्रसंगाच्च॥ कूपांतर्भावे पदार्थांतरकल्पनानुपपत्तिः॥ प्रकृते ऽपि स
मानाने त्येकाकारप्रतीतेरभावत्वान्योन्याभावत्वधर्मद्वयवैशिष्ट्या
विषयत्वेन तस्या अभावविशेषविषयत्वे प्रमाणाभावाच्च॥
तीत्यंतरेण वा नाद्यः नेत्याकारप्रतीतेरन्यत्राभावत्वमात्रगोचरत्वोपगमा
दत्र तदतिरिक्तगोचरत्वायोगादित्याह॥ नेत्येकाकारेति॥ द्वितीयं निराक
रोति॥ नहीति॥ अस्मादिदमिति प्रतीतेरेव भेदगतान्योन्याभावत्वरूपाखंड
धर्मविषयात्वात्सोऽपि केवलाशंक्येदमिदं नेति प्रतीयमानाभाववाचकान्यो
न्याभावपदपर्यायभेदपदार्थप्रतीतेरपि तन्मात्रविषयत्वोपपत्तेस्ततोऽपि

रूप्य

नतदखंडधर्मसिद्धिरित्याह ॥ भेदेति ॥ एवमन्योन्याभावत्वमखंडधर्म इति मतं निर
स्यसखंडोपाधिविशेषरूपं तदिदमिदं नेति प्रतीयत इति मतं निराकरोति ॥ नच प्रति
योगीति ॥ घटप्रतियोगिकभूतलनिष्ठभेदे प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वरूपविशेषा
नुभवेपि भूतलप्रतियोगिकघटनिष्ठभेदे तदननुभवात् घटो भूतलं नेत्यादिप्रती
तौ घटो भूतलं नेति प्रतीतौ वैषम्यं न स्यादित्यभिप्रेत्याह ॥ घटादिनिष्ठेति ॥ भूतल
प्रतियोगिकघटनिष्ठभेदस्य वस्तुतो भूतलाधिकरणतदवयवादिनिष्ठत्वाद्विशेष
इत्यान्यस्य तस्य घटो न भूतलमित्यत्राप्रतीयमानत्वेनैतद्वैषम्यप्रतीत्यनुपयोगि

न हि तदभावत्वसाधकमिदमिदं नेति प्रतीतिव्यतिरिक्तं किंचिदस्ति । भेदा
न्योन्याभावशब्दयोः पर्यायत्वेन भेदबुद्धेरप्यखंडाविषयतया तदसाध
कत्वात् ॥ नच प्रतियोग्यधिकरणवृत्त्यभाववृत्त्यमन्योन्याभावत्वं तत्प्रती
तिविषय इति वाच्यं ॥ घटादिनिष्ठभूतलादिभेदबुद्धेस्तदविषयत्वापा
तात् ॥ भूतलमात्मा न भवतीति बुद्धेस्तदयोगाच्च ॥ न ह्यात्मनि स्तवेमम

त्वमित्यभिप्रेत्य दूषणांतरमाह ॥ भूतलमात्मेति ॥ आत्मादेर्निरधिकरणत्वेन
तदभावस्य वस्तुतोपि प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वा[illegible]योगेन भूतलादौ तादृशाभा
वाभावाद्भूतलमात्मा नेत्यादिबुद्धेर्भेदगोचर[illegible]तानस्यादित्यर्थः ॥ आ
त्मादेरपि कालाश्रितत्वप्रतीतेर्निरधिकरणत्वमसिद्धमिति शंकते ॥ इदानीमि
ति ॥ कालस्यात्माद्यधिकरणत्ववत्तद्वृत्त्यभावाधिकरणमप्यस्त्येव परैः काल

प्र॰ टि॰

॥५८॥

राम

त्वाभ्युपगमाच्च॥ तथा

च सर्वाधारत्वोपगमात् विश्वत्वं तत्ताभावस्य केवलान्वयित्वाभ्युपगमाच्च॥ तथा
च कालवृत्ति संताभावेपि गतत्वात् प्रतियोग्यधिकरणवृत्त्यभाववत्त्वमन्योन्याभाव
त्वमित्येतद् [illegible] दप्युक्तमित्यभिप्रेत्याह॥ तदुक्ते ति॥ प्रतियोगिसमानाधिकरणाभाव
वृत्तित्वे सत्यभाववत्व व्याप्यधर्मोन्योन्याभावत्वमित्यन्येनोक्तमप्ययुक्तं उक्तवि
धया ऽसंताभावस्यापि तथात्वात् साक्षादभाववत्वव्याप्यत्वविवक्षायांच संसर्गा
भावत्वेऽतिव्याप्तेरित्यभिप्रेत्याह॥ नच प्रतियोगीति॥ किंचोक्तरूपो भावत्वव्या
प्यधर्मोऽखंडउपाधिः सखंडो वा॥ नाद्यः [illegible] तदभ्युपगमे जातिविलोपापत्त्यो त
दाधिकरणमस्ति॥ इदानीमात्मेति बुद्धेः कालोऽधिकरणमिति चेत्तर्हि त
दसंताभावोपि तत्रास्त्येव॥ नच प्रतियोगिसमानाधिकरणाभाववत्त्व
भावत्वव्याप्यधर्मोऽन्योन्याभावत्वमिति वाच्यं॥ तस्यैवाखंडस्य निरस्तत्वा
त्॥ तस्मिन्नभावत्वव्याप्तिं ग्राहक
विदमिदं नेति प्रतीतेरेवमाकारत्वायोगाच्च॥ तस्मिन्नभावत्वव्याप्तिं ग्राहक
उक्तत्वादित्याह॥ तस्यैवेति॥ द्वितीये मानाभावादेव तदसिद्धिः भेदप्रतीतेः प्रतियो
गिसमानाधिकरणाभाववृत्तित्वाद्यनाकारत्वात् तदाकारप्रतीत्यंतरादर्शनाच्च
इत्यभिप्रेत्याह॥ इदमिदमिति॥ प्रतियोगिसमानाधिकरणाभाववृत्तिधर्मस्या
भावत्वव्याप्यत्वं यदुक्तं तदपि मानाभावादयुक्तमित्याह॥ तस्मिन्निति॥ ॥

इत्य

इदमिदं नेति नञर्थो द्वेरिविधिया तत्राभावत्वमात्रं प्रतीयते न तु तेन सह व्याप्तिस्त
द्वान्न कश्चित्प्रतीयत इति न तत्सिद्धिरित्यर्थः॥ इदमिदं नेत्यनुभूयमानाभावस्य कु
दापि प्रतियोगिवृत्तित्वाननुभवात् प्रतियोग्यवृत्त्यभावत्वमेवान्योन्याभावस्य प्रतियो
गिवृत्त्यसंसर्गाभावाद्विशेष इति तदभववैषम्योपपत्तिरिति शंकते॥ प्रतियोगि
ति॥ इदमिदं नेत्यत्रापि नञर्थप्रतियोग्यवृत्तित्वविशेषस्य सत्त्वेऽप्यप्रतीतेस्तत्रयु
क्तमिति दूषयति॥ नेति॥ असंसर्गाभावस्यापि प्रतियोगिविरुद्धस्वभावतया तद

६ प्रतीतिवैषम्यमयुक्त

प्रमाणाभावाच्च॥ नञर्थप्रतीतिमात्रस्य तदसाधकत्वात्॥ प्रतियोग्यवृ
त्तित्वमस्य ततो विशेष इति चेन्न॥ असंसर्गाभावेऽपि तस्य [illegible]
सत्त्वात्॥ घटपटयोर्भेदो नास्ति [illegible] त्येकस्यैवाभेदाभावलक्षण
दिभेदे तदभावाच्च॥ घटपटयोर्भेदो [illegible] तस्मान्न कथमपि न प्रतीतिवैलक्षण्य
णभेदस्य [illegible] भयत्रानुभवाच्च। तस्मान्न घटत्वे नेति प्रतीते वि
मुपपद्यते॥ एतेन घटाकारेणापि [illegible] नापि न विशेषइ

वृत्तित्वस्योपपादित[illegible]त्यासाधारणो यं ततोऽस्य वस्तुतोऽपि न प्रतियोगिक
इति॥ किंच दिक्कालयोः सर्वाधारत्वात् तत्प्रतियोगिक॥ असंभव
स्याह॥ असंसर्गाभावेऽपीति॥ तत्रा व्याप्तिरित्याह॥ कालादीति॥ घटपटयोरेक
भेदस्य प्रतियोग्यवृत्तित्वायोगेन॥ धर्मिप्रतियोगित्वेनाभिमतयोर्घटपटयोरेक
मप्याह॥ घटपटयोरिति॥ [illegible] घवाच्च विभागादिवदुभय
स्यैव भेदस्यानयोरभेदेनेत्यारूपेणानुभवाच्च

क्षणा१

मो. धि.

॥५९॥

राम

सर्थः॥ एवं परमतेऽन्यो
न्याभावत्वस्य दुर्निरूपत्वात्तद्विषयत्वप्रयुक्तमिदमिदं नेति प्रत्ययस्येदमिहनेति प्रत्ययस्य पराभिमतप्रतियोग्यवृत्तित्वमसंभवी
न्याभावत्वस्य दुर्निरूपत्वात्तद्विषयत्वप्रयुक्तमिदमिदं नेति प्रत्ययस्येदमिह नेति प्रत्ययस्य पराभिमतप्रतियोग्य
तिप्रत्ययवैषम्यं परोक्तमयुक्तमित्युपसंहरति॥ तस्मादिति। ननु प्रतियोग्य
धिकरणे प्रतीयमानाभावः कथं तदधिकरणाभावान्न विलक्षणः कथं वा
तत्प्रतीतिस्तत्प्रतीतेर्न विलक्षणो स्यात् [illegible] घटाधिकरणे तत्प्रतियोगिक
भावस्यासंभवादेव तत्र तत्तत्प्रमितिरेवानुपपन्ना कुतस्तद्वैलक्षण्यादिलक्ष
णाभावादिसिद्धिः प्रतीतिमात्रं तु वक्ष्यमाणविधया घटभूतलाभेदाभाव
रूपानिर्वचनीयभेदविषयतयाऽस्मन्मते घटत[illegible] इत्यभिप्रेत्याह॥ एत
तेने[illegible]त्यादिना॥ किंच [illegible] घटपटाद्यभाववैलक्षण्येऽपाद्यत्वात् प्रतियो
भावइति प्रत्यक्षे॥ एतस्याएवत्वन्मते घटाभाववद्भूतलमित्या
कारकैतयाऽ घटभूतलमिति प्रतीतिवत्तत्रानुदयप्रसंगात्॥
प्रतियोगिवै[illegible]लक्षण्यं विशेषाभावबुद्धेर्वैलक्षण्यायोगात्॥
[illegible]योगिवै[illegible]लक्षण्यस्यैव प्रयोजकत्वेन कृप्तत्वादेकप्रतियोकत्वेऽन्यो
न्याभावात्यंताभावयोस्तदभावेन वैलक्षण्यासंभवात्तद्बुद्धिवैलक्षण्यमत
वदुर्लभमित्याह॥ प्रतियोगीति॥ किंच [illegible] संबंधि[illegible]निरूप्य

क२

ना१

कृष्ण

१

स्वभावानां समानकालीनानां संयोगादीनां भेदः संबंधित्वभेदेन नियत इति स
मानकालीनान्योन्याभावानां तत्तदभावयोरेक प्रतियोगिकत्वे व्यापकप्रतियोगिको
दृभावाद्यप्यभेदेन स्यात् इत्याह ॥ ससंबंधिकेति ॥ अभावभेदप्रतियोगि
भेदः प्रयोजक इत्यस्य पराभिमत प्रागभावध्वंसयोर्व्यभिचार मानुं क्य प्रा
गुत्तरकालीनानिर्वचनीय सत्त्वरूपातिरेकेण प्रागभावादेर निरूपणेन पश्च
नुत्पत्तोत् न व्यभिचार इत्याह ॥ असत्ताभावेति ॥ एवमिदमिदं ने [illegible] मिह ने
~~[illegible] विषय [illegible] मिति मतं निरस्य [illegible]~~

ससंबंधिकपदार्थस्य संबंधित्वेदाभावे तदयोगात् ॥ असत्ता
भावातिरिक्त प्रागभावादिरप्यन्योन्याभावतुल्य एव ॥

~~[illegible] मिति [illegible] इत्यादि [illegible]~~
~~[illegible]~~ ति प्रतीत्योर्विषयवैलक्षण्याद्वैलक्षण्यमिति मतं निरस्य कारणवैल
क्षण्याद्वैलक्षण्यमिति मतमन्त्यं निराकरोति ॥ यत्तित्यादिना ॥ इदमिह नेति ता
नेऽभावाधिकरणे प्रति ~~[illegible]~~ योगिसंसर्गारोपः कारणमिदमिदं नेति तानेतु
तत्र प्रति ~~[illegible]~~ योगितावच्छेदकारोपः ~~[illegible]~~ कारणमिति पराभ्युपगमानुरोधेन कार

मे. चि

॥६०॥

राम

णपि नैतावता त
रणे वैलक्षण्यात् कार्यज्ञानवैलक्षण्य मात्रसिद्धावपि नैतावतात
द्विषयाभावभेदसिद्धिः। परमते प्रत्यक्षानुमानजनितेऽकाभावधीवैल
क्षण्येपि तद्विषयभेदाभावादित्यर्थः॥ वैलक्षण्यायोगादिति॥ विषयभे
दसाधकवैलक्षण्यायोगादित्यर्थः॥ विलक्षणारोपजन्यत्वेन ज्ञान

यत्तु आरोपवैचित्र्यात्तज्जन्याभावधीवैचित्र्यमिति तन्न॥
प्रमेयभेदं विना प्रत्यक्षानुमानादिजन्याभावधीवद्वैल
क्षण्यायोगात्॥ स्वतोभाववैचित्र्यं विना

वैचित्र्यमंगीकृत्य नैतावताभावभेदसिद्धिरित्यर्थः संप्रति विलक्षणा
भावविषयकत्वरूपज्ञानवैलक्षण्यग्रहं विना तयोर्वैयर्थ्यवस्थायाविल
क्षणारोपजन्यत्वस्यैवदुर्ग्रहत्वान्न तएव विलक्षणाभावा रूप
विषयत्वसाधने परस्पराश्रयापत्तेर्नैकमपि सिध्येदित्यपि प्रे

६

त्याह ॥ स्वत इति ॥ किंच किमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तारोपद्वयस्य ज्ञानद्वय
मेव स्वरूपाकारणत्वमवसीयते उत ज्ञानद्वयवैलक्षण्यानुपपत्त्या नाद्यः अ
धिकरणग्रहणप्रतियोगिस्मरणतदनुपलंभादिनैव तदुपपत्तौ तदन्वयादे
रसिद्धेर् [illegible] रित्याह ॥ अभावधीति ॥ द्वितीयं निराकरोति ॥ प्रमेयेति ॥ भू
तले घटाभाववत्यभूतले घटाभाव इति ज्ञानद्वयवद्भूतले घटेन भूतले घ

तस्यान्यस्य ज्ञानासंभवाच्च ॥ अभावधीपूर्वं प्रतियोगिज्ञानादि
घटिताभावधीसामग्र्यां सत्यामारोपसद्भावे प्रमाणाभावाच्च ॥

टोनेत्यनयोरपि तत्र यथाभावस्य विशेषणविशेष्यभावव्यत्ययं विना प्रमेय
भेदानुपलंभनात् विलक्षणप्रमेयकत्वलक्षणवैलक्षण्यस्यासिद्धेः वि
शेषणाभावादिप्रयुक्तवैलक्षण्यमात्रं त्वारोपाभेदानपेक्ष [illegible] त्वादित
रथा भूतले घटाभाववत्त्वादावपि तत्प्रसंगात् अन्यस्य तेन विनाऽनुपपद्यमा
नस्याभावान्नेतरसिद्धिः । एतेन कदाचिदिद [illegible] मिह न कदाचिदि

स्यात्

भे. चि.

॥६१॥

राम

यत्तस्मिन्नपि प्रतीत्या तत्सिद्धिरिति निरस्तं । अतस्ते
दिदमिदं नेति प्रतीतिकादाचित्कत्वानुपपत्त्या तत्सिद्धिरिति निरस्तं । अतस्ते
घटाभाववत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकारो
पानंतरं तदत्यंताभाववत्तादात्म्यापन्नान्योन्याभाव । प्रतीतियोगपद्यप्रसंगस्य परम
तदुपपरिहारत्वात् बुद्धिपूर्वकारोपस्य तत्र तदभावपूर्वकत्वादारोपान
वस्था या तादृग्बुद्धिपूर्वकं तदारोपस्य भेदग्रहहेतुत्वे एतत् प्रमानंतरमेव
तद्भेदग्रहापातात् दोषस्यो भयत्रारोपमात्रहेतुत्वादिति भावः ॥ एवमभा

प्रमेयवैलक्षण्यादतेऽभावधीवैलक्षण्यासंभवेन ततस्तदसिद्धेः ॥
दोषाभावेनारोपासंभवाच्च ॥ जन्यारोपमात्रे दोषस्य कारणत्वात् ॥ अन्य ~~...नस्त~~
~~...~~ दभावे मानमाह ॥ दोषाभावे
वज्ञानात् प्राक् आरोपविशेषमानाभावमुक्त्वा तदभावे मानमाह ॥ दोषाभावे
नेति ॥ अभावाधिकरणस्य तत्र तिपोग्यादिसादृश्यदूरस्थत्वादेरभावादनोपा
धिकारोपस्य कारणाभावादसंभव इत्यर्थः ॥ आहार्यारोपेन दोषः कारणं ने
नु तदभावेऽपि तत्संभव इत्याशंक्याह ॥ जन्येति ॥ अज्ञानाद्यारोपरूपे साधि
ति दोषस्याकारणत्वाज्जन्येत्युक्तं ॥ अथवा जन्यारोपमात्रे दोषजन्यत्वाव्यभि

दोषजन्यत्वाभावे बाधकमाह ॥ अन्यथेति ॥ अप्रमायाः प्रमाहेतुविजातीयहेतुजन्यत्व
मेव ह्यप्रामाण्यस्योत्पत्तौ परतस्त्वं तच्चारोपस्य दोषाजन्यत्वेन स्यादित्यर्थः । तद्धर्मा
वच्छिन्नकरणे प्रतियोगिसंसर्गज्ञानगोचररागएव दोषोस्त्वित्याशंक्य तस्यारोपज्ञान
साध्यत्वान्न तद्धेतुत्वमित्याह ॥ नचेच्छैवेत्यादिना ॥ आरोपात् प्रागप्यन्यत्रारोप्यसंस
र्गानुभवात्तदिच्छायाः अन्यत्रारोपसंभवमाशंक्य ~~तस्यारोपहेतुत्व~~ भिन्नविषययोस्त
योर्हेतुहेतुमद्भावायोगान्मैवमित्याह ॥ अन्यवैशिष्ट्येति ॥ ननु सामान्येन भूतलमा
त्रे घटसंसर्गज्ञानात्तदिच्छया पुरोदेशे समारोप इत्याशंक्याह ॥ नच सामान्ये

अन्यथा तदप्रामाण्यस्य परतस्त्वानुपपत्तेः ॥ नचेच्छैव दोषः धर्मिज्ञानसाध्ये
च्छाया आरोपात् प्रागसंभवात् धर्मिज्ञानस्य च तदारोपरूपस्येच्छासाध्यत्वात् ।
अन्यवैशिष्ट्यज्ञाने च्छाया अन्यवैशिष्ट्यज्ञानाहेतुत्वात् ॥ नच सामान्येन भू
तले घटज्ञानमस्त्वितीच्छाया आरोप इति वाच्यं ॥ उपस्थिततद्देशांतरविहा
याऽत्रैव तदारोपे तस्या अनिमित्तत्वात् ।

नेति ॥ भूतलसामान्ये घटसंसर्गगोचरज्ञाने च्छया पुरोदेशे एव तदारोपे नियाम
काभावात् सर्वत्रैव तदारोपः स्यादन्यथा क्वापि न स्यादित्यर्थः ॥ अपि च भूत
लं घटीनेति ज्ञानात् पूर्वं किं भूतले घटत्वसंसर्ग आरोप्यते उत घटसंसर्गः ।
नाद्यः । घटप्रतियोगिकाभावज्ञानस्य प्रतियोग्यतिरिक्तारोपजन्यत्वासंभवेन
तद्वैयर्थ्यात् घटत्वमिह नेति प्रतीतिप्रसंगाच्च । न द्वितीयः भूतले घटसंसर्गस्य
सत्त्वेन तदारोपादित्याह ॥ किंवा प्रतियोगिन इति ॥ ननु भूतले घटत्वं न स्वा

योगा ।

119

जे॰ धि॰

॥ ६२ ॥

राम

तेनैवाऽरोप्यते किंतु घटसंसर्गांशमेवेति नैवं तथा नो नोक्तदोष इत्याशंक्य तस्य संसर्गत्वेना
ननुभवात् प्रतियोग्यंशे नान्यः प्रकारस्तेनानुभवाच्च न संसर्गरूपेणाप्यारोप इति प्रा
गुक्तं स्मारयति ॥ असिद्धेरिति ॥ धर्मिसामानसाध्येच्छाया इत्येतत्सिंहावलोकनन्यायेन
न प्रपंचयति ॥ इष्टसाधनत्वेति ॥ आरोपोत्पत्तेः प्राक् तस्यानुपस्थितत्वेन तद्धेतो
रिष्टसाधनत्वस्याप्यनुपस्थितेस्तदुपस्थित्यधीनेच्छाया एव प्रागसंभवान्न तस्या
स्तत्र हेतुत्वे स्यर्थः । नन्वाहार्यारोपे न तदिच्छाया अहेतुत्वेन दोषांतरस्याप्यभावात्का पि
सिद्धेः स्यादत आह तत्र प्रतीकोपास्तौ नामप्यसंभवो नैतद्धि धीनाम प्रामाण्यापादनं इत्या
सन्नस्यान्न तत्र प्रतीकोपास्तौ नामप्यसंभवो नैतद्धि धीनाम प्रामाण्यापादनं इत्या

किंचाप्रतियोगिनो घटत्वस्यारोपो न हेतुर्घटवत्तिश्च न घटस्यारोपः ॥ अप्र
सिद्धिप्रकारत्वाभावाद्घटत्वं च न संसर्ग इत्युक्तं ॥ इष्टसाधनत्वज्ञानं विना ऽ
रोपेच्छाया अयोगाच्च ॥ नन्वेवं क्वचिदपि आहार्यारोपो न स्यादिति वाच्यं ॥ म
नोऽभ्रे त्येत्यादिशास्त्रानिमित्ततदभावस्येष्टत्वात् प्रतारकवाक्याद्दैवेच्छिकसंस
र्गाक्याह ॥ नन्वेवमिति ॥ प्रतीकोपास्तिगतेष्टसाधनत्वस्यानुक्तस्येव बोधितत्वात्तद
धीनेच्छया ऽऽरोपोपपत्तेर्न तद्धि धीनाम प्रामाण्यं । यत्र तु प्रत्यक्षातिरिक्तं तदुपस्था
पकं नास्ति तत्राऽऽरोपोपपत्तेः प्राक् तदिष्टसाधनत्वाग्रहादिच्छाभावेनाहार्यारोपाभाव
इष्ट इत्याह ॥ मनो ब्रह्मेत्यादिना ॥ नन्वेवं सति प्रतारकस्योत्प्रेक्षकस्य वा तत्तद्वाक्या
र्थगोचराहार्यारोपाभावे तत्तद्वाक्यरचनानस्यादित्याशंक्याह ॥ प्रतारकेति ॥ श्रुत
सुप्तादिप्रलापवदर्थज्ञानाभावेऽपि शब्दज्ञानादेव तद्वाक्यरचनोपपत्तिरित्यर्थः ॥

देः

कृष्ण

120

वस्तुतस्तु प्रकारकादेः स्वेष्टपरकीयप्रवृत्त्यादिहेतुतया तर्कितमसत्त्वं सर्गज्ञानं परस्मिन्नुत्पा
दयितुमिच्छया तदारोपपूर्वकं तद्बोधकवाक्यरचनोपपत्तिरित्यपि नात्यन्तानुचितं एवं भेदस्वरूप
तत्प्रतियोगिदुर्निरूपतामुपपाद्य अनवस्थापत्त्यापादितस्य दुरवस्थतां वक्तुमुपक्रमते ॥ किंचेति ॥
किमन्योन्याभावात्मको भेदो धर्मिप्रतियोगिभ्यामभिन्नो भिन्नो वा नाद्यः असंभवाद्वस्तुतस्तु स्व
रूपमात्रेऽभेदबुद्ध्या विरोधिनी भेदपरिभाषायाः अनिवार्यत्वाच्च । द्वितीये अस्य भेदस्य प्रति
योगिनः सकाशाद्भेदः स किं धर्मिगतभेदस्वरूपमेव ततो भिन्नो वा । नाद्यः स्वस्य स्वेन
संबंधाभावेन धर्मधर्मिभावानुपपत्तेरित्याशयेनाह ॥ अस्य प्रतियोगिन इति ॥ अभेदसंबं
धाद्धर्मधर्मिभावसंभवमाशंक्याह ॥ भेदस्येति ॥ वस्तुतः स्वरूपमात्रात्मकाभेदस्याविशि

किंचास्य प्रतियोगिनः स्वतो न भेदः स्वावृत्तित्वादभेदस्यासंबंधत्वाद्भेदः भेदो भि
न्न इति प्रतीत्योरवैलक्षण्यापाताच्च ॥ भेदधियापि तदभेदप्रतीतेः स्वस्यैव स्वं प्रति
विशेषणविशेष्यत्वायोगाच्च ॥ भेदान्तरस्याधिकरणभेदमात्रादनुपपन्नं । ~~[illegible]~~

ष्टधीसाधारणत्वेन विशिष्टधीनियामकत्वायोगात्संबंधत्वासंभवः अन्यथा रूपी घट
इति यद्वत् रूपं रूपीत्यपि प्रत्ययापा~~[illegible]~~पात इति भावः ॥ किंचास्मिन्पक्षे भेद इति प्र
तीतेर्भेदो भिन्न इति प्रतीतेश्च विषयभेदाभावादनुभूयमानवैलक्षण्यं न स्यादित्याह ॥ भेद
इति ॥ भेदो भिन्न इति प्रतीतावभेदसंबंधो भासते इतरत्र नेति वैषम्यमित्याशंक्य भेदस्वरू
पत्वात् अभेदस्य भेद इति प्रतीतावपि भासमानस्य कथमपि दुर्निरूपत्वान्नैवमित्याह ॥ भेद
धियेति ॥ किंच गुणप्रधानभावापन्नपदार्थभेदनियतत्वात्सर्वत्र विशेषणविशेष्यभावस्य घटभे
दभिन्न इति च प्रतीयमानो विशेषणविशेष्यभावो घटभेदधियाभावेन स्यादिति घटभेदध

भे॰धि॰

॥६३॥

राम

त्यभेदांतरं दुर्वारमित्याह ॥ स्वस्यैवेति ॥ अस्त्वेतर्हि पटादिवृत्तिघटभेदे तद्भेदांतरमित्याशंक्य प्र
तियोगिभेदाभावाद्भेदद्वयमनुपपन्नं न चाधिकरणभेदमात्रेणाभावभेदः परैरभ्युपगत इ
त्युपपन्नो वेत्यभिप्रेत्याह ॥ भेदांतरं चेति ॥ प्रतियोगिभेदेन एकत्वेप्यनुभवबलाद्भेदभेदांतरमभ्यु
पेयमित्याशंक्याह ॥ तथात्वे चेति ॥ अधिकरणभेदेनाभावभेदाभावेन घटभेदवृत्तितद्भेदस्य
पटादिवृत्तित्वेपि बाधकाभावात् पटादौ घटभेदप्रतीतेस्तद्विषयत्ववारकाभावाच्च तत्र द्वितीयो
पि भेदः स्यादित्यर्थः ॥ ततः किं तत्राह ॥ एवमिति ॥ प्रथमभेदवृत्तिद्वितीयभेदवत् द्वितीयभेदे
वृत्तितृतीयभेदोपि पटादौ स्यादित्यर्थः । द्वितीयभेदे भेदांतरमेवनेत्याशंक्याह ॥ अन्यथेति ॥
भेदायोगादित्यभेदः स्यादिति शेषः ॥ ननु द्वितीयभेदस्तृतीयभेदाभावेपि सघटाभिन्न एव प्रथ
तथात्वे वाऽबाधाविनिगमनाभ्यां पटेपि सः स्यादित्येकत्रैकस्य भेदद्वयं स्यात् ॥ एवं तृतीयो
पि ॥ अन्यथा द्वितीयस्य घटाद्भेदायोगात् ॥ प्रथमस्यैव स्ववृत्तित्वानुपपत्तेः ॥ प्रमेयत्वादि
चैवमित्यर्थः ॥ न हि युगपत्स्वविशेषणं प्रति स्वयं विशेषणं भवति ॥ अन्यथेतीति ॥
त्वाद्विति प्रतीत्ययोगात् ॥ विरुद्धयोरप्यभेदे किमपराद्धं ॥ श्रोतेन अयमप्यबाधाविनि
माभेदस्यैव स्वनिष्ठद्वितीयभेदवृत्तित्वेन तस्यापि घटभेदत्वादित्याशंक्य तथा सति भेदद्वयस
परस्पराश्रयतास्यात् सा च विरुद्धत्वादनुपपन्नेत्याह ॥ प्रथमस्येति ॥ न चोक्तत्वादिप्रतिबंध
कत्वाभावान्नायं परस्पराश्रयो दोषायेति वाच्यं ॥ अस्यापि परस्पराधीनोक्तत्वादिवत् प्रत्यक्षदर्शने
न विपरीतदर्शनेन वा संभावितत्वेनैव दोषत्वाद्भेदस्य संबंधित्वेनैव विशेषणत्वेनैव विशेष्यत्वे
नैवाप्रतीतिनियमेन तत्प्रतीतौ तद्भेदप्रतीत्यपेक्षया वक्ष्यमाणत्वेन तत्प्रतिबंधसंभवाच्चे
तिभावः ॥ प्रमेयत्वाभिधेयत्वादौ परस्पराश्रयत्वदर्शनान्न तस्यासंभवित्वमित्याशंक्य प्र

कृष्ण

122

प्रमाविषयत्वाद्यतिरिक्तप्रमेयत्वाद्यनिरूपणात् तस्य च स्वरूपसंबंधात्मनः परमतेऽपि नानात्वा
द्यावस्थितीति तदभ्युपगमे अनवस्थाभावाच्च न तत्र परस्पराश्रयप्रसक्तिरित्यभिप्रेत्याह ॥ प्रमेयत्वादीति ॥
किंच भेदद्वयस्य परस्पराश्रयत्वे द्वयोरपि युगपदन्योन्यं प्रति विशेषणत्वं विशेष्यत्वं च वक्तव्यमि
तरथा पटव्यक्तिभेदतद्व्यक्तिभेदौ घटादिभिन्नाविति द्वयोरपि विशेषणविशेष्यभावे नैकप्रतीस
योगात् विशेषणत्वादिश्चैकस्यैकं प्रति युगपदन्यत्रादृष्टत्वादसंभवीत्याह ॥ नहीत्यादिना ॥ ननु
२ विशेष्यत्वं
युगपदेकस्यैकं प्रति विशेषणत्वं चान्यत्रादृष्टमपि प्रकृते प्रतीतिबलादेव स्वीकर्तव्यमित्याशंक्य
तथा सति जीवब्रह्मभेदेऽपि श्रुतिसिद्धः स्वीकार्य इति सिद्धं नः समीहितं विरोधात्तदनभ्युपगमे
तत्र त्वत्पक्षादिरपि सकलवृत्तिः स्यादिति ऐकैकस्यानंताप्रामाणिकभेदः ॥ एवं तेषामप्यन्यो
न्यं तथाभेदाद्धर्मिप्रतियोगिनोरपि ॥ स्वरूपस्य च भेदबुद्धिविषयत्वे तत्प्रतीतिसमका
लमसंताभावप्रतियोगित्वं च रूपेण तेनैवालं किमन्योन्याभावेन ॥ घटस्येव ~~[illegible]~~ वि
भेदाभेदविरोधिन एवास्य ताभावस्य तद्भेदबुद्धिविषयत्वाच्च ॥
च भेदोऽभिन्नाविषयत्र विशेषणात् तद्भेदेऽपि विशेष्यात्स्या [illegible] मन्यस्तत्तीकोऽप्युपेय इत्यभिप्रे
त्याह ॥ विरुद्धयोरिति ॥ तृतीयपक्षे दस्वीकारे तस्यापि प्रथमादिभेदवत्तिता स्यादित्याह ॥ अय
मपीति ॥ ततोऽपि किमित्याशंक्य तस्यापि परात्मभेदसिद्धर्थे निरवधिकभेदोऽभ्युपेय इत्य
नवस्थापातः सा चाप्रामाणिकत्वान्न स्वीकर्तव्यः इतरथा सत्त्वादावपि सत्त्वादिधीदर्श
नात् सत्त्वाद्यनवस्था दुष्परिहरा स्यादित्यभिप्रेत्याह ॥ तदिति ॥ एवं घटप्रतियोगिकानं त२
योगि२
तभेदापत्तिमुक्त्वा भेदेष्वप्यन्योन्यप्रतिकानंतभेदापत्तिमाह ॥ एवमिति ॥ घटादिधर्मिप्र
तियोगिष्वि[illegible] कैकभेदप्रतियोगिकानंतभेदापत्तिश्चेत्याह ॥ तथेति ॥ नन्वत एवोक्ता[illegible]
नो१

123

भे० धि०

॥ ६४ ॥

राम

नवस्थादिपरिहारायपटादिवृत्तिघटभेदस्य स्वरूपमेव घटादिष्यो भेदः स एव च भेदो
भिन्न इत्यादिबुद्धेर्विषयः एवं भेदाद्भेदेपि घटादिरेवेत्याशंक्य तर्हि तद्वदेव घटादिस्वरू-
पस्यैव भिन्न इत्यादिधीविषयत्वसंभवाल्लाघवान्न स्वरूपमेव घटादिभेद इति प्र- घट
थमस्याप्यन्योन्याभावस्य विलोपापात इत्याशयेनाह॥ स्वरूपस्येति॥ भेदस्वरूपस्यै-
व भेदो घटेनेत्यादिभेदबुद्धिविषयत्वे पटादावपि स्वरूपत्वेनैव भेदधीरूपपद्यत व
इति तत्र कल्पितेनान्योन्याभावेन किमिति सन्त्वयः। नन्वन्योन्याभावस्वरूपस्यैव भेदधी-
गोचरत्वसिद्ध्युत्तरकालीनत्वादस्याः कल्पनायाः कथं तदपलाप इत्याशंक्याह॥ तत्प्र-
तीतिसमकालं कृप्तेनेति॥ घटाद्भिन्नः पट इति प्रतीतिकाले एवं घटपटयोर्भेदानव-
गमे तत्प्रतितयोर्विशेषणविशेष्यभावेन प्रतीत्ययोगात्तत्स्वरूपमेव तदा तद्भेदधीगोच-
र[illegible]त्वेन कृप्तमिति स्वरूपस्य भेदधीगोचरत्वे कल्पनान्योन्याभावे तत्कल्पनाधीने-
त्यर्थः॥ किं चान्योन्याभावमनपेक्ष्यैवात्यन्ताभावप्रतियोगिनि घटादौ स्वरूपमेवाभा-
वप्रतियोगिकाभावान्तराभावेन भेदबुद्धिगोचरत्वेन कृप्तमिति सर्वभेदधीगोचर-
तया तत्कल्पनोपपत्तिरित्याह॥ अत्यन्ताभावेति॥ एवं भेदधर्मिप्रतियोगिकभेदस्य
भेदघटादिस्वरूपत्वमंगीकृत्यापि सर्वत्र स्वरूपस्यैव भेदधीगोचरत्वसंभवादन्यो-
न्याभावस्यैव विलोप इत्युक्तं संप्रति घटादिस्वरूपस्य भेदप्रतियोगिकभेदस्य न सम्भ-
वतीत्याशयेनाह॥ घटस्यैवेति॥ ~~भेदसमानाधिकरणघटभेदे [illegible]~~
~~[illegible]~~ भेदस्य यो भेदस्तद्वितीयेन एव भेदभेदधीगोचरत्वात् कृप्त

१२६

तद्भेदस्य विरोधी च घटस्यैव तद्भेदस्यात्यंताभाव एवेति न घटादेर्भेद ~~स्य...~~
प्रतियोगिकभेदधीगोचरत्वसंभव इत्यर्थः॥ नहि घटादिरेव भेदात्यंताभावोस्तिबित्या
न्नं स्याह॥ न च घटादेरिति॥ भेदसमानाधिकरणघटादेर्भेदस्वरूपत्वे तादात्म्येनात्यंताभाव
त्वानुपपत्तेरित्यर्थः॥ धर्म्यादौ भेदप्रतियोगिकभेदं तदभावं मंगीकृत्याह॥ एवमि
ति॥ भेदधर्मिप्रतियोगिकभेदतदभावे घटपटप्रतियोगिकभेदयोरपि तदभावात्स्व
रूपमात्रस्य चाभेदाविरोधित्वात्सर्वभेदस्यापत्तौ तस्यासांकर्यप्रयोजकत्वात्तद
नुपगमो मुधेत्यर्थः॥ भेदधर्मिणोपि दुर्निरूपत्वात्तद्भेदसत्यतादुर्लभेत्याशयेनाह॥

न च घटादेस्तदभाववत्वं संभवति॥ एवमपि घटपटभेदयोर्भेदायोगात्सर्वो भेद एक
एव स्यात्॥ अपि चायं कुत्रास्ति प्रतीतेः प्रतियोगिन्यपि सत्वात्॥ अथ यत्र प्रती
यते। नहि यत्रास्ति तत्रास्ति स्फुरणं स्यात्। कुत्रास्तीति प्रश्ने किमुत्तरं। घटेपि प्रतीयमा
नसंबंधो बाधित एव। नहि घटस्य तस्य वा स्वरूपं कश्चिद्बाधते। तथा स सन्यत्रापि बा

अपि चेति॥ घटभेदो यत्र प्रतीयते स एव तदाश्रय इत्याशंक्याह॥ प्रतीतेरिति॥ घटेपि भ्रांत्या
तद्भेदप्रतीतेः परेणापि स्वीकारात् तत्रापि तद्भेदापत्तिरित्यर्थः॥ नहि यत्र भेदः प्रतीयते
स तद्धर्मीति ज्ञायते॥ अथेति॥ आश्रयानिरूपणेन भेदस्य कोपि सत्यायोगात्तत्प्रतीतिः
सर्वाप्यप्रमितिरिति वदंतं प्रति तदाश्रयनिरूपणेन तत्प्रतीतिप्रमात्वस्य साधनीयत्वाद्य
त्र प्रमीयते तत्रास्तीत्येकं। नेयं यत्रास्ति तत्रास्तीत्यपर्यवसानात् परस्पराश्रयत्वं त्रा
त्त्या न तदाश्रयसिद्धिरित्याशयेनाह॥ तदेति॥ ननु पटादौ घटभेदसंसर्गस्याबाधादेव

125

भे. धि.
॥ ८९ ॥
राम

तत्सतीति प्रमात्वनिश्चयान्नोक्तदोष इत्याशंक्य ▬ तस्य क्वचिदबाधितत्वादबाधो सिद्ध इ
त्यभिप्रेत्य परमते घटेपि तद्भेदसंसर्गो बाधस्य वक्तुमशक्यत्वात्तत्राबाधितद्भेदोपनिरित्याह ॥ घ
टेपीति ॥ तत्र तस्याबाधितत्वमुपपादयति ॥ नहीति ॥ किं भेदप्रभेदिनोः स्वरूपमेव संसर्गस्त
दतिरिक्तो वा आद्ये घटतद्भेदयोर्बाधाभावेन तद्रूपसंसर्गस्यापि प्रतीतस्य बाधो न ▬ युक्त इत्यर्थः ॥
तर्हि ▬ नायं घटादिन्न इति बाध इत्याशंक्य योर्धाभावात् स एवाप्रमास्यादित्याह ॥ एवं च
सतीति ॥ वैपरीत्यं किं न स्यादित्याशंक्यान्यतरप्रमात्वे नियामकाभावाद्भेदधर्मिनिर्णयो
दुर्लभो इत्याह ॥ विनिगमो वेति ॥ द्वितीयमपवदति ॥ पटेपीति ॥ पटे घटभेदस्य तदुभ

एवं सति बाध एवाप्रमाऽविनिगमो वा ॥ पटेपि नास्त्यन्यः संबंधः पटस्वरूपमि
ति चेत्तत्किं न कुड्यादौ । ननु तत्राप्यस्ति ॥ तर्हि भेदप्रमाविषयवैशिष्ट्यस्याननुग
तपटादिस्वरूपविशेषत्वे घटेपि तथात्वात्तदबाधितं ॥ ▬ न हि तत्र पटादिस्वरू
पमेव तद्विषयः ॥ स्वघटातिरिक्तस्वरूपं तत्संसर्गः ॥ अतिरेकस्योपलक्षण
त्वे स एव दोषः विशेषणत्वे च न स्वयमेव संसर्गः घटेपि तस्मीतरबाधप्रस
यातिरिक्तसंबंधोपगमे तस्यापि घटभेदाश्रयतयासंबंधांतरमिति संबंधानवस्था
पत्तिरतिरिक्तसंबंधस्य द्रव्याद्यन्यतमत्वायोगेनासंभवश्चेति भावः ॥ ननु वृत्तं
दतिरिक्तसंसर्गाभावेपि पटएव घटभेदसंसर्गः स च घटे नेति तत्रतद्धीरप्रमेति नु
क्ते ॥ पटस्वरूपमिति ॥ पटस्वरूपस्य घटभेदसंसर्गत्वे कुड्यादौ तदभावान्नत्रै
घटभेदो न स्यादिति गूढाभिसंधिं दूषयति ॥ तत्किमिति ॥ अभिसंधिमजानन्नो दूषण

कुड्यादिस्वरूपमपि तत्र तत्संसर्ग इति शंकते ॥ नन्विति ॥ अभिसंधिमुद्घाटयति ॥ तर्हि
ति ॥ तत्रेति ॥ तत्स्वरूपस्य घटभेदसंसर्गरूपत्वे घटेपि तत्प्रतीतेरविशेषान्नस्यात्तद्रूपत्वं केना
वारणीयमिति न तद्भेदस्य व्यवस्थिता त्वाश्रयसिद्धिरित्यर्थः ॥ ननु घटेपि पटादिस्वरूपभूत
[illegible] एव भेदसंसर्गः प्रतीयते स कथं तत्राबाधित इत्याशंक्य तत्प्रतीतेः घटघटाकारत्वाभा
वान्नैवमित्याह ॥ तर्हीति ॥ तर्हि घटभिन्नत्वेनानुगतं पटादिस्वरूपं तद्घटभेदवैशिष्ट्यमि
त्या[illegible] शंक्याह ॥ न च घटेति ॥ किं घटभेदस्य तत्संसर्गस्योपलक्षणं विशेषणं वा । आद्येत्व
त्वमात्रस्य तेनोपलक्षितस्य घटेपि तत्संसर्गः स्यादिति प्रागुक्तदोषापत्तिरित्याह ॥ [illegible]
अतिरिक्तस्येति ॥ द्वितीये [illegible] घटभेदसंसर्गस्य विशेषणीभूतो यो भेदः स किं संसर्गि

गादिस्वरूपो । अन्यस्येत्यस्यापि नियताधिकरणसंसर्गो न स्यादुक्तदोषात् न
वा प्रथमातिरेकः नियम्यनियामकत्वायोगात् । अपरस्येत्तद्देवा[illegible]नंत्वं ॥

भेदएव ततोन्यो [illegible] वा । नाद्य इत्याह ॥ नस्वयमिति ॥ आत्माश्रयत्वापत्त्या स्वस्य स्वनि
यामकत्वायोगादित्यर्थः । न दोषान्तरमाह ॥ घटेपीति ॥ प्रतीतिबलादेव घटस्वरूपस्या
पि तद्भेदवत्तया तत्संसर्गरूपत्वस्य दुष्परिहरत्वाद्विशेषणवैयर्थ्यमिति भावः ॥ संसर्ग
विशेषणीभूतभेदः संसर्गिभेदादन्य इति पक्षे तस्यापि घटभेदत्वात्तत्संसर्गविशेषण
तया तन्नियामकः किं स एव भेदः किं प्रथमतनीयो वा आद्ये प्रागुक्तात्माश्रयादिदोषा
पात इत्याह ॥ अन्यस्येति ॥ द्वितीये परस्पराश्रयत्वापत्तेरुभयोरप्यविनिगम्य

त.२

त्र४

127

त्वमित्याह ॥ नचेति ॥ तृतीयेनस्यापि संसर्गभूतवस्तुविशेषणतयाऽन्योभेद [illegible]स्त
स्याप्यन्यः कल्पनीय इति प्रागुक्तप्रामाणिकानंतघटभेदपात इत्याह ॥ अपरश्च [illegible]
दिति ॥ अनंतभेदपक्षेपि तद्द्वित्वपक्ष इवाविनिगम्यत्वमपि तुल्यमित्याह ॥ तत्र
चेति ॥ पूर्वपूर्वभेद उत्तरोत्तर [illegible] नियामक इत्यानंत्य [illegible] स्य सर्वेषामनादित्वेन सम
कालीनत्वात्न पूर्वापरभावोपीत्यभिप्रेत्याह ॥ सर्वेषामिति ॥ तर्हि कस्यतदति रिक्त
सर्वसंसर्गरूपा इत्यानंत्यतेषामपि संसर्गनियामकप्रमाणाभावात्कस्यापि न नि
यतास्वप सिद्धिरित्याह ॥ नहीति ॥ एकस्यापि भेदस्य भेदसंसर्गविशेषणतयाऽन

तत्र च प्रथमस्य कस्यचित् संसर्गाभावे तदधीनसंसर्गाणामन्येषां नस इस
संसृष्टा एव सर्वे स्युरिति तद्विशिष्टज्ञानं घट इव सर्वत्रास्यादिति तत्रापि वा प्रमा
स्यात् सर्वेषां तुल्यकालत्वात् को भेदः कस्य संसर्ग इत्यविनिगमः नहि सर्वः स

तुभवानंतद्रूपानंतभेदकल्पना [illegible] मप्रामाणिकत्वादप्युक्तमित्याह ॥ नचैवमिति ॥ त
दुक्तं खंडनकारैः ॥ प्राक्तु नो पाविनिगम्यत्वप्रमाणापगमैर्भवेत् ॥ अनवस्थितिमास्था
तुरचिकित्स्या त्रिदोषतेति घटातिरिक्तो घटभेदाश्रय इति पक्षोक्तदोषजातं पक्षांत
रेप्यतिदिशति ॥ एतेनेति ॥ तुल्यदोषत्वादिति ॥ घटत्वात्यंताभाव [illegible] श्रयस्यापि
नियत [illegible] प्रतिपन्नत्वात्तदाश्रयः क इति पृष्टो यदि घटभिन्नस्तदाश्रय इति ब्रू

रूपम

या न [illegible] रस्य तदाश्रयापत्तिः घटत्वरहितस्य तदाश्रय इत्येकत्वे चात्माश्रयत्वापत्तिरभा
वांतरस्वीकारे च तस्य तस्याश्रयत्वनिरूपणतया ऽन्योन्याभावानपेक्षणादनवस्था ऽ
विनिगमनाविरहापत्तिरित्यर्थः एवं भेदत्वधर्मिप्रतियोगिनां दुर्निरूपत्वं प्रसाध्य भे
दज्ञानमपि दुर्घटमित्याह ॥ किं चेति ॥ पूर्वं दृष्टस्य चैत्रस्य पुरः स्थितान्मैत्राद्भेदसं
शये वा ऽभेदनिश्चये वा मैत्रस्यापि ततो भेदनिश्चयात् चैत्रस्य मैत्राद्भेदनिश्चयो
मैत्रस्य चैत्राद्भेदनिश्चये हेतुर्वाच्यः तत्र तार्किकसंमतं न्यायमाह ॥ यत्संशयेति ॥ का

स्प१

र्वस्य संसर्गो भवति । नियम्यनियामकत्वायोगात् ॥ नन्वेवमनन्तभेदाः केन चि
दनुभूयन्ते । एतेन घटत्वात्यन्ताभावस्ताद्विनिष्ठो वा तदधिकरणभेदत्वसंसर्ग इ
ति निरस्तं तुल्यदोषत्वात् ॥ किं च तस्य तस्माद्भेदसंशयव्यतिरेकनिश्चयदशा
याम् अस्य ततो न भेदनिश्चय इति सर्वजनीनमिति तस्य तद्भेदनिश्चये ऽस्य ततो
भेदनिश्चयः कारणं ॥ यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयो यत्र प्रतिबंधको तन्निश्च
यस्य तद्धेतुत्वात् ॥ एवं तस्य तस्माद्भेदनिश्चये ऽस्य ततो भेदनिश्चयो हेतुर्

व्याप्तिसंशयादेरनुमितिप्रतिबंधकत्वात् व्याप्तिनिश्चयस्य अनुमितिहेतुत्वं हि प
रैरुपेयते एवमत्रापि स्वीकार्यमित्यर्थः । ततः किं तत्राह ॥ एवमिति ॥ मैत्रस्यापि
चैत्राद्भेदसंशयादिदशायां चैत्रस्य मैत्राद्भेदनिश्चयेन मैत्रस्य चैत्राद्भेदनि
श्चयः चैत्रस्य मैत्राद्भेदनिश्चये हेतुर्वाच्य इत्यन्योन्याश्रयः सर्वत्रोत्कारीसास्यादि स

से॰ धि॰

॥६७॥

राम

ननु कुंभस्य कुड्याद्भेद[?] संशयः कुंभस्य कुड्याद्भेदनिश्चयेन प्रतिबंधकः तस्याग्रा
त्वसंशयतया वन्ह्यादिसंशयवत् तन्निश्चयप्रतिबंधकत्वे लौकिकसाक्षात्कस्य संश
यनिश्चयविषयभेदयोः परमते भिन्नत्वात् मैवमित्याह ॥ न च घटेत्यादिना ॥ किंच
सन्निहितधर्मिकभेदनिश्चयस्य तत्प्रतियोगिकत्वविरहे तद्धर्मिकभेदेन विषयः त
त्संशयस्य ग्राह्यसंशयत्वाभावात् प्रतिबंधकस्ये
ज्ञानकेन्द्रियासन्निकर्षात् ततः तत्संशयस्य ग्राह्यसंशयत्वे तत्प्रतियोगिकभे
पुनरुक्तमित्याशयेनाह ॥ अयं सन्नति ॥ ननु घटधर्मिकभेदसंशय एवोपक्षीणत्वेन त
दनिश्चयो दोषादेव न तत्प्रतिबंधादित्याशंक्य दोषस्येतरसंशय एवोपक्षीणत्वात्

न च घटधर्मिकभेदः परमतेन प्रतियोगिको भवति । येन तस्य ग्राह्यतया त
संशयादिरप्रतिबंधकः स्यात् ॥ अयं सन्न भवतीति ज्ञानस्य विशेष्यतया
विशेषणतया वा तद्भेदविषयत्वायोगाच्च । तस्येन्द्रियासन्निकृष्टत्वात् । अ
वंसन्नभवतीति न वेति संशयदशायां नियमेन सः एतस्माद्भिन्न इति ज्ञानाद
प्रतिबंधादेवेतरानिश्चयोपपत्तेः इत्याशयेनाह ॥ अयं सन्न भवतीति ॥ ननु प्र
तियोगिनि धर्मिभेदनिश्चये धर्मिणि प्रतियोगिभेदनिश्चयो न हेतुर्येनान्योन्याभ
यः स्यात् किंतु धर्मितावच्छेदकाभावनिश्चय एव हेतुरिति साक्षात्त्वाभयसंशये
तिभेदानिश्चयादविशेषादुभयनिश्चयोपि तद्धेतुर्वाच्य इत्याह ॥ न च प्रतियोगिनो
त्यादिना ॥ किंच पक्षद्वयस्याभेदात्मदशायां मूलत्वादेष्टि नैकपक्षस्याग्रत्वाव

कृष्ण

राम

छिन्नापरवृक्षस्य च परस्परभेदधर्मितावच्छेदकमूलत्वाग्रसंयोगाभावस्यान्यो-
न्यस्मिन् निश्चयेपि तयोर्भेदनिश्चयादर्शनान्न धर्मितावच्छेदकाद्यभावनिश्चयो भे-
दनिश्चये हेतुरित्याह ॥ मूलवृक्ष इति ॥ वृक्षयोर्धर्मितावच्छेदकाद्यभावनिश्चयेपि
भेदनिश्चयो न ज्ञायते अभेदभ्रमस्य तत्र प्रतिबंधकत्वादित्याशंक्याह हि धर्मि-
ता[illegible]घवच्छेदकाभावनिश्चयस्याप्रयोजकत्वात् घटपटधर्मिकभेदनिश्चये तत्प्र-
तियोगिकभेदसंशयादेः प्रतिबंधकत्वमावश्यकमिति तन्निश्चयः तन्निश्चये हे-

८

र्शनेन प्रतिबंधकत्वानुभवात्। नच प्रतियोगिनि धर्मितावच्छेदकाभाव-
निश्चय एव तद्धेतुरिति वाच्यं। विनिगमकाभावात्। मूलवृक्षेऽग्रसंयोगाभा-
वनिश्चयेपि अग्रवृक्षे मूलवृक्षभेदानिश्चयेनाभेदभ्रमदशायां तस्मि-
न् संशयेपि तददर्शनात्॥ अभेदनिश्चयस्य तत्प्रतिबंधकत्वे च भेदसंश-
तुर्वाच्य इति परस्पराश्रयो दुष्परिहर इत्याह ॥ अभेदनिश्चयस्येति ॥ किंच प्रति-
योगितावच्छेदकाद्यभावनिश्चयो भेदनिश्चये हेतुरिति पक्षे पटे घटत्वाभावः
प्रथमं ज्ञातव्यः तत् ज्ञानं च तत्प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वे तात्ज्ञानं विना नेति
सा ततोपि प्राक् ज्ञातव्या सा च घटेतरावृत्तित्वे सति सकलघटवृत्तित्वरूपा

भे॰ धि॰

११६

राम

पटादेर्घटेतरत्वाज्ञानेऽप्रहेतितत्तोपिप्राक्घटभिन्नतया पटादिर्ज्ञातव्यइतीत्य
र्थकापत्तिरित्याशयेनाह॥ तदसंभतेति॥ किंच भेदप्रतियोगितावच्छेदकस्यतद्ध
र्मिवृत्तित्वाभावसंज्ञायादिदशायां प्रतियोगिनिधर्मितावच्छेदकाभावनिश्चया
द्धर्मिणि प्रतियोगितावच्छेदकाभावनिश्चयः प्रतियोगिनिधर्मितावच्छेदकाभाव
निश्चयेहेतुर्वाच्यः एवं धर्मिणि प्रतियोगितावच्छेदकाभावनिश्चयेपि प्रतियोगि
निधर्मितावच्छेदकाभावनिश्चयो हेतुर्वाच्य इति परस्पराश्रयान्नको[?]प्यभाव
सिद्धेदिति कुतस्तदधीनभेदनिर्णय इत्याशयेनाह॥ प्रतियोगितेति॥ ननु यत्र प
यस्यापितथात्वात् भेदज्ञानस्यापि हेतुत्वं वाच्यं॥ तदसंताभावज्ञानम
पितदाश्रयभेदज्ञानं विनानसंभवति। घटत्वमादेस्तदधीननिरूपणात्॥
प्रतियोगितावच्छेदकस्येतद्वृत्तित्वाभावनिश्चयदशायां प्रतियोगिन्येतद्ध
र्माभावनिश्चयावश्यं॥ ननु माभूदयं नियमः अप्रतिबंधदशायां प्रति यो
द्धर्मिकभेदादिनिश्चयस्तत्प्रतियोगिकभेदादिसंज्ञायादिनाप्रतिबद्धस्तत्रैवतन्नि
श्चयेतन्निश्चयो हेतुः स्यात् नतु सर्वभेदनिश्चयेऽयं नियमः। ततश्चतादृशप्र
तिबंधाभावनिश्चयदशायां घटधर्मिकपटभेदज्ञानं विनैव पटे घटप्रतियोगि
कभेदज्ञानसंभवात् कथमन्योन्याश्रय इति शंकते॥ ननु माभूदिति॥ संज्ञाया
दिप्रतिबद्धभेदनिश्चयत्वे संदिग्धादिगोचरनिश्चयजन्यत्वे गौरवात् भेद

कृष्ण

ज्ञानमात्रे सहेतुर्वाच्य इति नोक्तदोषपरिहार इति दूषयति ।। तन्नेति ।। विशिष्टं दंडं पातय प
ति ।। एवं सतीति ।। उक्तरीत्या व्याप्तिनिश्चयोपि तत्संशयादिप्रतिबध्यानुमितिं प्रत्येव
हेतुः स्यादिति तस्यानुमितिमात्रहेतुत्वं पराभिमतं न स्यादित्यर्थः ।। किंच यत्रोच्चैरसं
शयादि यत्र प्रतिबंधकं तत्रोच्चैर निश्चयाभावोपि नियामकाभावात्तत्र प्रतिबंधको वाच्यः तत
श्च तद्धर्मिकभेदाद्यनिश्चयस्य तत्प्रतियोगिकत्वेदादिनिश्चयमात्रे प्रतिबंधकत्वमिति
सर्वत्र तन्निश्चये तन्निश्चयो हेतुः स्यात् तथा च उक्तपरस्पराश्रयत्वं दुर्वारमित्याश
येनाह ।। प्रतिबंधकेति ।। किंच तत्त्वाभावत्वं कथं स्यात् भेद इति प्रतियोगित्वादिविशिष्टत्वं भावादि

गिन एतद्भेदज्ञानं विनैवास्य तद्भेदज्ञानं संभवत्विति तन्न ।। एवं सति व्याप्यादिज्ञा
नस्याप्यनुमित्यहेतुत्वप्रसंगात् ।। प्रतिबंधकसंशयादिस्थले निश्चयाभावस्यापि
सत्त्वेन तस्यापि विनिगमकाभावेन प्रतिबंधकत्वात् ।। एवं भेदनिरूपकप्रतियो
गित्वादिज्ञानस्यापि भेदज्ञानाधीनतयाऽन्योन्याश्रयः ।। प्रतियोगित्वज्ञाने च वि

निरूप्यो भेदः प्रतीयत इति सर्वजनीनं । अन्यथा तत्त्वाभावत्ववच्छिन्नत्वादिविषयकं च व्याप्यादिप्र
योगायोगात् ततश्च भेदज्ञानात् प्राक् तत्त्वभेत । प्रतियोगित्वं ज्ञातव्यं तच्च भेदनिरूपितमिति
तेन तः प्राक् भेदो ज्ञातव्य इति विधान्तरेण परस्पराश्रयमाह ।। एवमिति ।। ननु प्रतियोगिताव
च्छेदकज्ञानमेव भेदज्ञाने कारणं न प्रतियोगित्वज्ञानमिति नोक्तदोष इत्याशंक्याह ।। प्र
तियोगित्वेति ।। परमते विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानहेतुत्वोपगमात् प्रतियोगित्व
स्य च भेदज्ञाने प्रतियोगि॰ विशेषणतया प्रतीतेस्तज्ज्ञानमपि तत्कारणं वाच्यमित्यर्थः ।।

133

भे. धि.

॥ ६९ ॥

राम

१ = भेदज्ञानात् प्राक् तन्न प्रतियोगित्वज्ञानं वक्तव्यमित्यत्र हेत्वन्तरमाह ॥ प्रतियोगिताग्रह इति ॥ व्यवहि = १
१ = तत्प्रतियोगिकभेदसाक्षात्कारे प्रतीयमानप्रतियोगितावि[illegible]षणोपज्ञानानतिरिक्तेन्द्रियप्रत्यासत्ते = १
१ = रयोगात् तत्तत्प्रत्यासत्तितया तज्ज्ञाने प्राग्वक्तव्यमिति परस्पराश्रयान्न भेदसिद्धिरित्यर्थः । = १

कथं तर्हि सर्वेषां भेदप्रतिभास इत्याशंक्य स्वप्ने रूपादिप्रतिभासवत् साक्षिमात्रेणापि
भेदप्रतिभासोपपत्तिरित्याह ॥ कृप्तेति ॥ प्रतियोगित्वज्ञानस्य भेदधीहेतुत्वेऽपि कथं
परस्पराश्रयत्वमित्याशंक्य सिंहावलोकनन्यायेनोपपादयति ॥ प्रतियोगिन इति ॥
धर्मिणः सकाशात् प्रतियोगिनो भेदाननुभवे तत्प्रतियोगित्वाननुभवात् तस्य च भेदनि
रूप्यत्वात् [illegible] भेदज्ञानं तत्तज्ज्ञाने हेतुरिति परस्पराश्रय इत्यर्थः ॥ एवं परमते प
रस्पराश्रयत्वापत्त्या भेदप्रमां निराकृत्य स्वमते वस्तुस्थापत्त्यापि तां निराकरोति ॥ अपि चेति ॥
घटो भिन्न इति वा घटस्य भेद इति वा भेदप्रतिभासो धर्मिसंबंधितयैव भेदमवगाह

न्नोषणज्ञानं तथा कारणं ॥ प्रतियोगित्वं न्नोज्ञानातिरिक्तसन्निकर्षाभावादपि प
रमते तत्कारणं । कृप्तकारणाभावेऽपि कार्यं स्वप्नमनोरथादिवत् मायिकमे
व ॥ प्रतियोगिनो भेदज्ञानदशायां च तत्र ज्ञानं तदिति भेदज्ञाने तत्र कारणं ॥ अ
पि च घटात् पटो भिन्न इत्यत्र मत्वर्थो भाति । घटस्य भेद इति षष्ठ्यर्थः तदुभयभा

ने तदवच्छेदकत्वेन च भेदस्य धर्मिणो भेदज्ञानं वाच्यं । तत्र भेदज्ञानाभावे संबंधित्वेन ज्ञा
नाभावात् रूपं व्यतिरेकगमकमाह ॥ तदज्ञानेति ॥ संबंधि[illegible]नो भेदस्येव संबंधज्ञाने
अपेक्षिता न तु तज्ज्ञाने गौरवादित्या[illegible]शंक्याह ॥ न चेति ॥ बिंबप्रतिबिं[illegible]बादौ भेद
ज्ञानाभावेऽपि तज्ज्ञानादेव संबंधधीदर्शनात् सहचारोपमानयोस्तत्त्वेऽपि भेदे तत् ज्ञा
नाभावे संबंधज्ञानाभावात् तज्ज्ञानमेव तदवच्छेदकत्वं वाच्यमित्यर्थः ॥ ननु यमजयोः स
हृदयदोषादभेदभ्रमात् संबंधज्ञानाभावो न भेदाभावेनादित्याशंक्य सत्यपि स

त५

कृष्ण

द्वयमेभेदज्ञानदशायां संबंधधीदर्शनात् ज्ञाद्वयं नाभेदभ्रमद्वारा तत्प्रयोजकं किंतु भेद
ज्ञानमेव भ्रमादिप्रयोजकमिति दोषतयापि तदेव वाच्यमित्याशयेनाह ॥ तदज्ञानेति ॥ ए
वं भेदस्य धर्मिसंबंधितयैव ज्ञानात् तद्धेतुतया प्राक् भेदभेदिनोः भेदज्ञानात् व्यइत्युक्त्वा ॥
भेदतद्धर्मिणो विशेषणविशेष्यभावेन प्रतीतिनियमादपि तद्धेतुतया तयोर्भेदः प्राक् ज्ञा
तव्य इत्याह ॥ एवमिति ॥ विशेषणविशेष्ययोर्भेदज्ञानाभावेपि तद्भावावगमः किं न स्यादि
त्याशंक्याह ॥ अन्यथेति ॥ अगृहीतभेदयोर्विशेषणविशेष्यभावज्ञानादर्शनात् योर्गुण
प्रधानत्वे भूतयोर्विरुद्धतमेकत्रासंभावितयोर्विशेषणविशेष्यभेदग्रहं विनाऽग्रह-

नं च संबंधिनो भेदज्ञानाधीनं ॥ तदज्ञानदशायां [illegible] दप्रतीतेः ॥ नियमेन [illegible]

[illegible] न च वस्तुस्वरूपभेदसत्तैवापेक्षिता । तदभावेपि तद्
ज्ञानदशायां तत्प्रतीतेः तत्सत्वेपि तदज्ञानदशायां यमजयोस्तत्प्रतीतेश्च । तद
ज्ञानातिरिक्तदोषाभावात् ॥ एवं विशेषणविशेष्यभावज्ञानमपि तदधीनं ॥ अ
न्यथा विरुद्धयोर्दर्शनासंभवात् ॥ तथा च भेदज्ञानेपि भेदज्ञानांतरमपेक्षणीयमि
ति तद्भेदज्ञानाय भेदांतरापेक्षायामनवस्थेत्यत्र पिष्टपेषणेन । एतेन स्वरूपभेदोपि
निरस्तः ॥ भेदस्य विशेषणविशेष्यभावतयैव प्रतीतेस्तत्रैवोक्तदोषात् ॥

त्वाच्च । तज्ज्ञानं विशेषणभावादिज्ञाने हेतुरित्यभ्युपेयमित्यर्थः ॥ एवं भेदग्रहे भेदतद्ध
र्मिभेदग्रहापेक्षामुपपाद्य तस्यापि संबंधित्वादिरूपेणैव धर्मिनिरूप्यभेदगोचरत्वात् तद्धे
तुतया तयोर्भेदज्ञानांतरं वाच्यमित्यनवस्थापत्या नैकमपि भेदज्ञानं सिध्येदित्याह ॥ तथा चेति ॥

३ =एवं भेदग्रहे भेदतद्धर्मिभेदग्रहं विना दुर्ग्रहत्वाच्च तज्ज्ञानं विशेषणभावादिज्ञाने हेतुरित्यभ्युपेयमित्यर्थः=३

ननु घटपटभेदस्य तद्भेदस्य वा प्रथमं स्वरूपेण निर्विकल्पकगोचरस्य पश्चाद्विशेषणभा वादिना सविकल्पप्रतिभासोपपत्तेः कुतो नवस्थेत्याशंक्याह ॥ अतएवेति ॥ तादृशनिर्विकल्पकस्यैवाप्रामाणिकत्वात् परैरप्यभावनिर्विकल्पगोचरत्वस्यानभ्युपेतत्वात् धर्म्यादिनिरूप्यस्य तदयोगाच्चेति दूषणं समाधानं कालात्ययावलंबनतुल्यमिति तन्निराकरणे यत्नप्रयास इति भावः ॥ एवं धर्म्यादिनिरूप्यधर्मभेदनिरस्य प्रासाकरादिसंमतं स्वरूपा भेदं निराकरोति ॥ एतेनेति ॥ स्वरूपाभेदपक्षे भेदानवस्थाभावेपि उक्तरीत्या तत्त्वानान वस्थापादुष्परिहारत्वात्सोपि पक्षो न युक्त इत्यर्थः ॥ किंचाद्वैतवादिभिरपि घटादिस्वरूपमात्रं अपि चाभेदविरोधिपदार्थ एव भेदपदात्प्रतीयते ॥ न च घटादिस्वरूपं भेदः पटादि मात्रात्मकतदभेदविरोधितदुभयसामानाधिकरण्यधर्मधर्मिभावसत्त्वात् ॥ न चैवं घटादिनिरूपितोऽन्योन्याभेदोऽस्ति ॥ सप्रतियोगिभेदस्यतिः प्रतियोगिस्वरूपत्वानुपपत्तेः ॥ तर्हि स्वीकारात्तत्र भेदपरिभाषा न विरोधिनीत्यभिप्रेत्य तद्विरोधिभेदपदार्थमाह ॥ अपि चेति ॥ तर्हि घटादिस्वरूपमेव पटाद्यभेदविरोधि तथा तद्भेद इत्याशंक्याह किं पटाद्यभेदस्तत्स्वरूपमेव तद घटादिस्वरूपमेव पटाद्यभेदविरोधि तथा तद्भेद इत्यादि ॥ न च घटादीति ॥ न च परस्परात्मत्वं विरोध इति वाच्यं तथात्वे स्वतोऽभि विरोधाभावादित्याह ॥ न च घटादीति ॥ न च परस्परानात्मत्वं विरोध इति वाच्यं तथा रस्वतोऽभि न्नस्वरूपभेद इत्युक्तं स्यात् भिन्नत्वे चात्माश्रयापत्तिरिति भावः ॥ द्वितीयं नि राकरोति ॥ न च परस्येति ॥ एवं पटाद्यभेदविरोधिविरोधित्वानिरूपणेन घटादिस्वरूप स्वस्याभेदत्वानुपपत्तिमुक्त्वा प्रकारान्तरेणाप्याह ॥ सप्रतियोगीति ॥ न च सर्वस्यस्व वाभावात्मत्वादेकत्र सप्रतियोगित्वादेर विरोध इति वाच्यं ॥ तस्या संप्रतिपन्नत्वात् ॥

पृ॰१४२

८८

स्व निरपेक्षभावं स्वरूपस्यैवाभावश्चेत् तत्तन्नायां परापेक्षायोगेन स्यादस्ति स्यान्नास्तीत्याद्यने-
कान्तवादापत्तेश्चेति भावः ॥ स्वरूपस्यैव भेदत्वे घटो भिन्न इति प्रत्ययो राहोः शिर इतिवद्वै-
शिष्ट्यरूपालंबनाभावादप्रामाण्यापात इत्यस्मादिष्टसिद्धिरित्याह ॥ घटभेदयोरिति ॥ धर्मि-
रूपस्य स्वरूपाभ्यस्तस्य वा भेदस्यासंभवे कथं तत्र प्रतीतिरित्याशंक्य तास्त्वमते नोपपादयि-
तुं वास्तवाभेदवादिमते तदनुपपत्तिमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ वास्तवाद्वैतमते घटपटा-
दिनिरूपिताभेदप्रतियोगिकानिर्वचनीयभेदं विषयतया तत्प्रतीतिरुपपद्यत इ-
त्याह ॥ सिद्धान्त इति ॥ भेदस्याभेदप्रतियोगिकत्वे घटादेस्तत्प्रतियोगित्वेन प्रतीतिः

घटभेदयोर्धर्मधर्मिभावानुपपत्तेश्च ॥ तस्मात्परपक्षे भेदप्रतीतिर्निर्विषयै-
व ॥ सिद्धान्ते तु कथंचित्सविषया ॥ तथा हि ॥ इदमिदं नेति प्रतीतिस्तयोरेवेद-
मिदमिति प्रतीतपदार्थद्वयनिरूपिताभेदाभावं विषयीकरोतीति नञर्थस्य तत्स-
म्बन्धिप्रतियोगिकत्वात् ॥ संभवति च तदुभयाभेदः ॥ अस्ति हि घटपटयोः स-

रूपमित्याशंक्य पदद्वयसामानाधिकरण्यार्थाभेदस्यैव नञर्थभेदप्रतियोगित्वानुभ-
वात्तन्निरूपकतया तत्र घटादिप्रतीतिरन्यथासिद्धेत्याशयेनाभेदाभाव एवाभेदप्रतीते-
र्विषय इत्युपपादयति ॥ तथा हीत्यादिना ॥ तत्सम्बन्धीति ॥ तत्संबन्धि यत्पदद्वयसामा-
नाधिकरण्यं तदर्थप्रतियोगिकत्वादित्यर्थः ॥ घटपटाभेदस्यैव तुच्छत्वात् तत्प्रति-
योगिकभेदोऽपि तथैवेति कथं तत्प्रतीतिः सविषयेत्याशंक्याह ॥ संभवतीति ॥ तर्हि
भेदाभेदमतादभेदापात इत्याशंक्य घटाधिष्ठानसद्रूपाद्वितीयात्मचैतन्यस्यैव

प्रे. धि.

॥६०॥

राम

प्रसंगे सद्बुद्धिगोचरवास्तवस्वरूपत्वेन स्फूर्तिन्यायसिद्धत्वान्न तदतिरेकेणादृश्यां
स्वतः सत्वाभावाच्च तदेतत्सर्वाभेदेऽभ्युपगमान्नमानांतरप्रवेश इत्याशयेन घ
टाद्यनुस्यूतमेकं सद्वस्तूपपादयति ॥ अस्ति हीति ॥ सर्वत्रानुगतसद्बुद्धिगोचर
सद्घटेरेकत्वेपि न स्य घटादेस्तद्रूपत्वायोगात्सद्धि उक्तलक्षणस्य तस्य स्वरूपतादिव
त्वसति कल्पि[illegible] तत्वं सिद्धं नैव मात्मनः कल्पितत्वं च्च व्यवहारे आत्मन्येव सर्वस्य
बाधश्रवणात्तस्यैव सर्वाधिष्ठानसद्रूपत्वावधारणात्तस्य दृश्यत्वे सत्य[illegible]य
त्वायोगात्तत्त्वेव सच्चिद्रूपोऽभ्युपपद्य इत्याह ॥ सच्चेति ॥ [illegible] सदाको
सच्च घटाद्यधिष्ठानमात्मैवेदं स
द्रूपानुभवः ॥ दिदं सदिदं मित्यनुवृत्तसत्स्वरूपानुभवः ॥ सच्च घटाद्यधिष्ठानमात्मैवेति वाच्यं ॥
वैमितित्र्यतिसिद्धात्मस्वरूपं चैतन्यं ॥ न च सत्तासद्बुद्धिविषयो नात्मेति वाच्यं ॥
सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति स्फूर्त्याऽसंभवितबाधितमाच चैतन्यस्वरूपस
त्यतिरिक्तसत्तायां प्रमाणाभावात् ॥ तस्य च घटाद्युपादानतयाऽस्फूर्तिसिद्ध
राद्यनुगतबुद्धेर्गवादिबुद्धिवज्जातिविषयत्वसंभवात्स[illegible]घ्नत्येवव्याक्तिरित्या
गुंक्याह ॥ न चेति ॥ गवादिव्यक्तीनां प्रत्यक्षादिनाभेदस्य निश्चितत्वात्तदेकव्यक्तेः
सत्त्वावधारकाभावाच्च तत्रानुगतधीनिर्वाहाय तदतिरिक्तजातिकल्प
नाऽयुक्ता प्रकृते तु सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादिनाऽऽत्मातिरि
क्तसद्व्यक्तिनिषेधाद्व्यावर्तनाद्भिक्त्यादिकोरान्तत्वा[illegible] विधानाच्च सर्वत्राधि
ष्ठानसद्रूपात्मानुगमादेव सद्बुद्ध्युपपत्तेः सदात्मन एव प्रपंचमात्रानुगतत्वमात्मे

स्य१

दृषण

138

त्वाज्जातिरिक्तसत्ताजातिर्द्रव्यादित्रितयमात्रवृत्तिर्न कल्पनीया प्रमाणप्रयोजनयो
रभावादित्याह॥ सदेवेत्यादिना॥ ननु सदात्मैव प्रपंचसत्तात्मेति कथं सच्छब्द प्राति
पदिकार्थस्य तस्य भावार्थे विहितत्वप्रत्ययांतसत्ताशब्दार्थत्वायोगादित्याशंक्ये
[illegible] तदात्म्यमित्याद्ये भावार्थप्रत्ययस्य भवितव्येपि प्रयोगदर्शनात्क्वचिदप्यनुप
पत्तिरित्याह॥ न चेत्यादिना॥ किंच प्रातिपदिकार्थस्याप्यन्यानुगततया भावप्रत्ययां
तत्वशब्दार्थशब्दार्थत्वमविरुद्धमितरथा परमतेपि प्रमेयस्य स्वपदार्थयोः प्रमेयत्वसत्व
योः प्रमेयत्वसत्वशब्दार्थत्वं न स्यादित्याशयेनाह॥ अन्यथेति॥ आत्मस्वरूपस्यैव सत्ता
त्वेन घटपटानुगततया स्य तत्र सद्बुद्धिविषयत्वोपपत्तेः॥ न च भावार्थः सत्ता
कथं प्रकृत्यर्थः स्यादिति वाच्यं॥ स्वार्थेपि प्रत्ययोपपत्तेः॥ अन्यथा परमते प्र
मेयत्वं मेयं न स्यात्॥ सत्वस्यापि सदात्मत्वं न स्यात्॥ अत एव सत्त्वविशिष्टमे
वसदिति परास्तं॥ सत्वस्य सद्भेदेऽसत्तापत्तेश्च॥ तदुक्तं वार्तिके॥ प्रकृत्यर्थाति
रेकेण प्रत्ययार्थो न विद्यते॥ सत्ते त्वत्र ततः स्वार्थस्तद्धितो भवन्भवेत्॥ इति॥
रूपत्वेन तस्य सच्छब्दार्थत्वं न स्यात् सत्वविशिष्टस्यैव तदर्थत्वादित्याशंक्य पराभिम
तसत्ताया अपि सत्पदार्थत्वोपगमान्नैवमित्याह॥ अत एवेति॥ सत्वमपि सत्वाविशि
ष्टं स्यात् सत्तेति वदंतं प्रत्याह॥ सत्वस्येति॥ सत्वस्यासत्वे न हेतुविशेषस्य कस्याप्यसंभवा
त्सर्वमसदेव स्यादिति भावः॥ सदात्मचैतन्यमेवाधिष्ठानतयाऽनुगतं सत्तान तदति
रिक्तेत्येतत्संप्रदायाचार्यैरप्युक्तमित्याह॥ तदुक्तमिति॥ एवं चिदात्मन एव सद्रूपत्व
मुपपाद्य तत्स्वरूपमेवाधिष्ठानतया घटपटानुगतं सदन्नघटइत्याद्यौ घटो घा

त्मतया भासमानं घटादेः पारमार्थिकं स्वरूपमितिनिगमयति॥ तदेवेति॥ आत्मन
एव सद्रूपेण घटादिस्वरूपत्वसाधनफलमाह॥ स्वरूपमेवेत्यस्य चेति॥ परैरुपित
स्वरूपमेव तदभेद इति स्वीकारात् घटादिवास्तवस्वरूपात्मैव तदभेद इत्यर्थः॥ ए
वं घटपटाभेदस्तदधिष्ठानसद्रूपात्मैवेत्येतदन्यत्रापि अतिदिशति॥ स एव सर्वत्र भेदप्र
तियोगीति वक्तुं एवं प्रपंचेति॥ एवं सर्वत्रापि भेदप्रतियोगिनं वास्तवमभेदं प्रदर्श्य
तत्प्रतियोगिकाभाव एवेदमिदं नेति प्रतीत्यालंबनमित्याह॥ एवं चेत्यादिना॥ घटादे
र्भेदप्रतियोग्यभेदनिरूपकत्वान्न प्रतियोगिकोऽपि प्रतिभासमानप्रतियोगित्वेनेत्या

तदेकं च घटादिस्वरूपं सदन्यस्य सदिति प्रतीयमानस्वरूपत्वायोगात्॥
स्वरूपमेव चाभेदः॥ एवं प्रपंचमात्रस्यात्मवस्तुस्वरूपमभेदः॥ एवं च घ
टपटादिनिरूपिताभेदासंताभावो अविद्याकल्पितः घटपटद्याश्रितः घ
टः पटो न भवतीति प्रतीयते॥ जीवेश्वरयोरिव बिंबप्रतिबिंबमुखयोरिव वा॥

ज्ञायेन घटपटादिनिरूपितेऽस्मत्तत्परामिमतान्योन्याभावं व्यावर्तयितुमसंताभा
वेऽस्मत्तं न तस्य वास्तवाभेदप्रतियोगिकस्य वास्तवत्वासंभवादनिर्वचनीयत्वमाह।
अविद्येति॥ स च पराभिमतधर्मिप्रतियोगिनोरेक एवेत्याह॥ घटपटाश्रित इ घा
ति॥ तदभेदप्रतियोगिककल्पितभेदप्रतिभासे स्वमते नोदाहरणमाह॥ जीवेश्वर
योरिति॥ भेदस्योभयाश्रितत्वे घटपटयोरिव भेद इति कथने कस्य तदवधित्वेन प्र
तिभासः स्यात् त्वां क्वम [illegible] विभागस्योभयाश्रितत्वेऽपि एकस्य तदवधित्वेन प्रतिभा रूप्य

सवत्तदुपपत्तिरित्याह॥ सएवेति॥ धर्मिप्रतियोगिनोर्भेदस्यैकत्वे तद्धर्मिकभेद
निश्चये तत्प्रतियोगिकभेदसंशयः परमतइवनप्रतिबंधकः तदुभयभेदस्यैक
त्वे ~~[illegible]~~ न तत्संशयस्य ग्राह्यसंशयस्य ग्राह्यसंशय
त्वात् तन्निश्चये संशयव्यतिरेकेत्यादिन्यायापानवतारान्नोत्तरपरपक्षोक्तान्योन्याश्रयप्र
बो[illegible]पीत्याह॥ एवं सतीति। ननु भेदप्रतियोगिनो घटपटाद्यभेदस्य भेदप्रतीतेः प्राक्
प्रत्यक्षादिनाप्रतीत्ययोगात् कथं प्रतियोगित्वाद्यधीनो भेदग्रहस्तत्रापि घटतदित्याशंक्या
ह॥ भेदस्येति॥ नहि साक्षिणो नित्यत्वात् सदा भेदः प्रतिभासते इत्याशंक्याह॥ धर्मिप्र

सएव घटात् पटो भिन्न इत्यपि प्रतीयते उभयाश्रितविभाग इवेदमस्माद्विभ
क्तमिति॥ एवं सति यत्संशयव्यतिरेकनिश्चय इत्यादि दोषोपिनावतरति॥
ग्राह्यसंशयातिरिक्तभेदसंशयाद्यभावात्॥ भेदस्यास्माकं साक्षिभास्यत्व
त्तिनतत्र प्रतियोगित्वादिज्ञानापेक्षा। धर्मिप्रतियोगिस्वरूपनिरूप्यत्वाच्चे
नातिप्रसंगः। धर्म्यादिप्रमाणस्यानपेक्षितत्वात्॥ अतएव समूहालंब

तियोगीति॥ यथाऽऽकाशः साक्षि[illegible]मात्रे[illegible]भास्योपि स्वावच्छेदकाज्ञो
घाकारवृत्त्यभ्युपगत्यौ सत्यामेव तदभिव्यक्तसाक्षिणाभासते नान्यदा एवं प्रमा
णेन भेदप्रतियोग्यभेदनिरूपकघटपटादिसाधारणस्वरूपोपस्थितावेव भे
दः साक्षिभास्य इति न सर्वदा तत्प्रतिभासो न वा शुक्तिरजतयोर्भेदप्रतिभासप्र
संग इति भावः॥ प्रतियोगिज्ञानं भेदज्ञाने न हेतुः त[illegible]त्वात् तद्ज्ञायामेव च भेदा

मे० धि०

॥ ७३ ॥

राम

भातीत्यत्र गमकमाह ॥ अत एवेति ॥ धवखदिरपलाशाद्यादिरूपस्य गृहीतविवे-
कानेकविशेष्यकैकज्ञानस्य समूहालम्बनत्वात्प्रतियोगिग्रहस्य विवेकग्रहहेतुत्वे
तदनुपपत्तेः प्रतियोग्यादिना सहैव भेदग्रहो वाच्य इति भावः ॥ एवं सजातीयवि-
जातीयस्वगतभेदानां स्वरूपप्रमाणधर्मिप्रतियो[illegible]ग्याद्यनिरूपणेन वास्त-
वत्वायोगात्तत्प्रतीतिराविद्यकानिर्वचनीयभेदगोचरेति प्रतिपादनफलमा-
ह ॥ तस्मादिति ॥ जीवब्रह्मणोर्वस्तुतः सत्त्वज्ञानसुखात्मतया स्फूर्तिस्मृतिन्या-
[illegible]त्तदेव्यंतत्त्व-

पसिद्धत्वात्तद्विरुद्धरूपस्य भेदस्यानेकविषयामिथ्यात्वात् ॥ तस्मान्नात्मसत्त्वादेः सत्त्वज्ञानसु-

ने भेदेऽपि भेदिभिः सहैवावभासते ॥ तस्मान्नात्मसत्त्वादेः सत्त्वज्ञानसु-
खात्मकं जीवब्रह्मेति संसिद्धमागमात्त[illegible] विदां मतं ॥ आस्तामन्य-
प्रमाणत्वमभेदे सर्ववस्तुनः भेदप्रमाणमेवैतदद्वैतं साधयेत्सदा ॥ १ ॥

मस्यादिवाक्यप्रतिपाद्यमिति ब्रह्मविदां मतमनवद्यमित्यर्थश्चिमत्वमती
नां शुक्तिरजता[illegible]णां श्रुतिमन्तरेणाप्यद्वैतस्य बोधमित्याशयेनोक्तविषया-
भेदप्रतिभास एव तत्प्रतियोगितयाऽद्वैतवस्तु साधयती[illegible]त्याह ॥ आस्ता-
मिति ॥ सर्ववस्तुनः सर्वस्य नामरूपात्मकप्रपञ्चस्य वास्तवं यत्स्वरूपं तन्-
स्याभेदे एकत्वविषयेऽन्यस्य श्रुत्यादेः प्रमाणत्वमास्तां तिष्ठतु तत्परामर्शोऽपि
ल्लोनकार्यमिति यावत् । भेदप्र[illegible]माणं तत्प्रतिभास एवायं सर्वजनीनो विचा-
र्यमाणोऽत्यन्तमर्थमद्वैतं साधयति भेदप्रतियोगिनोऽन्यस्यानिरूपणादद्वै-

त३

क.धा

॥ ६४ ॥ ४१
राम

यं वस्तौ तत्प्राप्तियोगीति वाच्यमित्यर्थः ॥ एवं द्वैतापवादेनाद्वैतब्रह्मनिरूपणं निपुणा-
चार्यपरंपरागतमस्माभिरपि अ[■]नन्यथासिद्धयुक्तिभिरुपपादितं पुरुषार्थार्थि-
भिरापातदृष्ट्या नोपेक्षणीयं किंतु यत्नतो गुणदोषौ विचार्य स्वस्य तद्गुणमिदमेव
वेदितव्यं राद्धरणीयमित्याह ॥ गुरुश्चरणेति ॥ गुरूणां चरणपरिचरणमहिम्नैव स-
च्छास्त्रश्रवणादिनैव हृदि अंतःकरणे गतं साक्षात्कृतं शिष्यानुकंपया निर्गतं ग्रंथ-
रचनया बहिःप्रका[■]तं यत्तत्त्वं तद्धि गुणं पुरुषार्थानुपयोगि तदनुगुणं वेति वी-
क्षतां विचारयतु कः तत्क्षमात्मा तद्विचारक्षमः समर्थ आत्मा अंतःकरणं यस्य

गुरुश्चरणसत्कारात् हृद्गतं निर्गतं तद्धि गुणमगुणं वा वीक्षतां तत्क्षमात्मा ॥
अपि विसृजति कश्चित्काचमालावमत्या नतमरकतमणिमालां चारदकान्तां क-
त्यां ॥ २ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य[■]श्रीमज्जगन्नाथाश्रमश्रीम-
त्पूज्यपादशिष्यश्रीमदद्वैतसिद्धांतसाराभिज्ञश्रीनृसिंहाश्रममुनिविरचि-
तो भेदधिक्कारः संपूर्णः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ६ ॥ ६ ॥ श्रीरामः शरणं ॥

सः विचारे सति अत्र किंचिदपि वैगुण्यं नेति भावः ॥ अत्र विचाररहितानामनपेक्षा-
मात्रेण वैगुण्यं न संभावनीयमित्यत्र दृष्टांतमाह ॥ अपीति ॥ स्वच्छामिव नीलमणि-
मालां कश्चिदविचार्य काचमणिमालाभ्रांत्या त्यजत्यपि नैतावता सा प्राशस्त्यरूपेक्ष्यत इ-
त्यर्थः ॥ ६ ॥ श्रीराम ॥ वेदांतवंदविपिने विततं विमुग्धमद्वैतमार्गमपवर्गपुराधिरो-
हं ॥ श्रीमद्गुरून्नत्वानुनसमस्त[■]शंकमास्थापयन्[■]तु पदमुत्तममस्तदोषाः ॥
इति श्रीमन्नृसिंहाश्रमश्रीचरणपरिचरणनिरत[■]नारायणाश्रमविरचिता भेदधिक्कारसत्क्रिया समाप्ता ॥ श्री

राम

[OrderDescription]
,CREATED=28.09.20 10:16
,TRANSFERRED=2020/09/28 at 10:37:05
,PAGES=144
,TYPE=STD
,NAME=S0003737
,Book Name=M-1750-BHED DHIKKAR PRAKIRIYA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF

FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF

FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,